Diss. jur. Leiden 1928/9 No. 11

ONTWIKKELINGSGANG DER VORSTENLANDSCHE WETBOEKEN

DOOR

SOERIPTO.

jur. 10/5 '29 4

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN
2685 7850

ONTWIKKELINGSGANG DER VORSTENLANDSCHE WETBOEKEN

DOOR

SOERIPTO.

N.V. Boek- en Steendrukkerij Eduard IJdo — Leiden.

ONTWIKKELINGSGANG DER VORSTENLANDSCHE WETBOEKEN

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE RECHTSGELEERDHEID AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS JHR. MR. W. J. M. VAN EYSINGA, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID, TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE VEREENIGDE FACULTEITEN DER RECHTSGELEERDHEID EN DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 10 MEI 1929, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR,

DOOR

SOERIPTO

GEBOREN TE

AMPÈL

SOERAKARTA.

Universitatis GRONINGANAE Bibliotheca

N. V. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ EDUARD IJDO — LEIDEN

Glibberig en steil is de weg,
die de steunpilaren van den
plicht mist.

Aan
de strijders voor en de
vrienden van de Indonesiërs.

INHOUD.

Blz.

HOOFDSTUK I.

De ontdekkingen van Rouffaer (1887—1890) 1

HOOFDSTUK II.

De Soerja-alam van omstreeks 1760 of eerder 10

HOOFDSTUK III.

De Oendang-oendang Mataram van na omstreeks 1677 . . 14

HOOFDSTUK IV.

Een prototype der Nawala-pradata; vertaling van den tekst van 15 Mei 1771 21

HOOFDSTUK V.

Een voorlooper der Nawala-pradata; vertaling van den tekst van 21 Januari 1784 30

HOOFDSTUK VI.

De Nawala-pradata.

Stuk 1.

De ouderdom der beschikbare codificaties 40

Stuk 2.

Groei van den omvang der Nawala-pradata van omstreeks 1737 tot omstreeks 1818 46

Blz.

Stuk 3.

De inrichting van de rechtspraak volgens de Salasche Nawala-pradata, vergeleken met die volgens de Oendang-oendang Mataram 47
A. Over de traditie der rechtszaken 47
B. Over de processueele traditie 55

Stuk 4.

De inhoud der Nawala-pradata.

I.

Enkele aangelegenheden betreffende bevoegdheid en proces-recht in de Nawala-pradata 56
A. Volstrekte bevoegdheid 56
B. Gerechtshelpers 58
C. Eigenrichting 59
D. Over den inzet van een rechtspraak 59
E. Proceskosten en procespanden 60
F. Dagvaarding 61
G. Ontvankelijkheid van een zaak, termijn van klachte. 62
1. Niet-ontvankelijkheid wegens overschrijding van den gestelden termijn 62
2. Niet-ontvankelijkheid uit den aard der zaak . . 62
H. Termijn van afhandeling 63

II.

Executie. Agrarische aangelegenheden in de Nawala-pradata 63

Stuk 5.

Algemeene opmerkingen over de Nawala-pradata 64

HOOFDSTUK VII.

Een niet door Rouffaer geïdentificeerd jurisdictieverdrag tusschen Djokjakarta en Soerakarta van 21 April 1771; vertaling 70

Blz.

HOOFDSTUK VIII.

Een voorlooper der Angger-ageng; vertaling van den tekst van 12 November 1798 82

HOOFDSTUK IX.

De Angger-Ageng.

Stuk 1.

De ouderdom der beschikbare codificaties 106

Stuk 2.

Een onderstelling over den grondtekst der Angger-ageng . . 114

Stuk 3.

Groei van den omvang der Angger-ageng van omstreeks 1755 tot omstreeks 1830 117

Stuk 4.

De inrichting van de rechtspraak volgens de Angger-ageng, vergeleken met die volgens de Oendang-oendang Mataram 118

Stuk 5.

De inhoud der Angger-ageng 129

I.

Enkele aangelegenheden betreffende bevoegdheid en procesrecht in de Angger-ageng 129

A. Volstrekte bevoegdheid 129
B. Betrekkelijke bevoegdheid en verwante onderwerpen 130
C. Eigenrichting 132
D. Dagvaarding 133
E. Ontvankelijkheid van een zaak, termijn van klachte en termijn van afhandeling. 133

II.

Over strafsoorten in de Angger-ageng 135

Blz.

III.

Agrarische aangelegenheden in de Angger-ageng 136

Stuk 6.

Algemeene opmerkingen over de Angger-ageng 137

HOOFDSTUK X.

De Angger-aroebiroe.

Stuk 1.

De Angger-aroebiroe van 11 November 1782; vertaling . . 140

Stuk 2.

De Angger-aroebiroe van 5 Januari 1786; vertaling . . . 145

Stuk 3.

Beschouwing over de Angger-aroebiroe 149

Stuk 4.

Over den inhoud der Angger-aroebiroe 152

HOOFDSTUK XI.

De Angger-sedasa 155

HOOFDSTUK XII.

De Angger-goenoeng 163

HOOFDSTUK XIII.

Stuk 1.

De gevolgde werkwijze bij het samenstellen der Vorstenlandsche wetboeken en de waarde der gegevens voor den raadpleger 168

Blz.

Stuk 2.

Volksrecht in de Vorstenlandsche wetboeken 170
1. Inzet van een rechtszaak 172
2. Plicht om te beproeven in der minne te schikken . . 173
3. Eigenrichting 173
4. Procespanden 173
5. Bekentenis, eed en bewijs 173
6. Strafsoorten en aansprakelijkheid 174
7. De Indonesische tweeëenheid bestuurder-rechter . . . 175

HOOFDSTUK XIV.

Slotwoord 177

Bijlage I. De Oendang-oendang Mataram van na omstreeks 1677. 181
„ II. Jurisdictie-verdrag tusschen Pakoe Boewana II en de Compagnie van 7 Maart 1737 . . 186
„ III. Akte van afstand van het Mataramsche Rijk aan de Compagnie door Pakoe Boewana II op 11 December 1749 188
„ IV. De Soerja-alam van omstreeks 1760 of eerder 190
„ V. De Angger-ageng van 21 April 1771 232
„ VI. De Nawala-pradata van 15 Mei 1771 . . . 239
„ VII. Een aanstellingsakte als goenoeng van omstreeks 1771 244
„ VIII. De Angger-aroebiroe van 11 November 1782 . 250
„ IX. De Nawala-pradata van 21 Januari 1784 . . 255
„ X. De Angger-ageng van 12 November 1798 . . 262
„ XI. De Angger-gladag van 17 Februari 1806 . . 287

1. Lijst van Indonesische termen en wetboeknamen . . . 297
2. Lijst van Vorsten, Rijksbestuurders en verdere waardigheidsbekleeders 301

Alphabetische literatuurlijst en lijst van afkortingen . . . 302
Stellingen 307

HOOFDSTUK I.

DE ONTDEKKINGEN VAN ROUFFAER

(1887—1890).

De groeiende erkenning van hetgeen aan eigen recht aanwezig was en is bij de Indonesiërs zal er vanzelf toe moeten leiden, dat ook het geschreven recht, belichaamd in de Vorstenedicten van Java, Bali en andere eilanden, meer dan oppervlakkig zal worden bestudeerd en ontleed, om de bestanddeelen waaruit die edicten zijn opgebouwd te leeren kennen, om de ontleeningen en invloeden na te sporen en vast te stellen.

Men zal te eeniger tijd dus tot de wetenschap moeten komen, welke bestanddeelen [1]) van de eigen wetboeken der Indonesiërs Hindoesch [2]) (Voorindisch), welke moslimsch [3]), welke Europeesch zijn, en welke daartegenover moeten worden gerekend te behooren tot het inheemsche recht des lands.

Om dit te kunnen doen is allereerst noodig, dat beschikt worde

---

[1]) Over de bestanddeelen van het adatrecht raadplege men Van Vollenhoven, Adatrecht I, pp. 14—38, en over de godsdienstige, dus de uitheemsche (Hindoesche, moslimsche en christelijke) bestanddeelen pp. 129—129.

[2]) Over den invloed van de Hindoes op het inheemsche strafrecht Cassuto, Adatstrafrecht, pp. 9—12 en v.v.

Voor Hindoerecht op Bali leze men, Lekkerkerker, Hindoerecht in Indonesië, dissertatie 1918, en voor overblijfselen van Hindoerecht op Java, aldaar p. 25 en v.

Lees, over de verhouding der Vorstenverordeningen en het adatrecht van Bali, Korn's Adatrecht van Bali, academisch proefschrift 1924, pp. 1—26.

[3]) Over moslimsche bestanddeelen leze men ook Cassuto, Adatstrafrecht, pp. 12—14 en v.v.

over een zoo volledig mogelijke verzameling van de Javaansche en verdere wetboeken; want zoolang deze verzameling nog leemten vertoont, zoo lang zal ook het werk zelf slechts incidenteel kunnen worden aangevat.

Gelukkig hebben we ten aanzien van de Javaansche rechtsliteratuur in dit opzicht geen reden tot klagen. Ja, er is zelfs werk genoeg voor ettelijke jaren onafgebroken arbeid. De verzamelingen van de Javaansche handschriften van het Legatum Warnerianum te Leiden, van het East India House, van de Royal Asiatic Society, van het British Museum alle drie te Londen, van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam en het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Weltevreden (zie Prof. Vreede's catalogus 1892, pp. V, VI, VII) herbergen vele Javaansche wet- en rechtsboeken (zie Prof. Vreede's catalogus, rubriek: rechtsgeleerde werken, wetboeken). In de geheime archieven der gouverneurs (voorheen: residenten) te Sala en te Djocja en in de Kratons aldaar, evenals bij particulieren, ambtenaren of gewezen ambtenaren der Vorsten, schijnen (naar op te maken valt uit Rouffaer's aanteekeningen) vele Javaansche wetboeken bewaard te zijn gebleven. Uit deze laatste vindplaatsen zijn ons door Rouffaer vele afschriften bezorgd, producten van zijn ontdekkingen op dit gebied te Sala en Djocja (men raadplege hierover Prof. Krom's Herdenking van Rouffaer, Bijdragen van het Koninklijk Instituut, 1928, pp. 202 e.v. en Prof. van Vollenhoven's De ontdekking van het adatrecht, 1928, pp. 146 en 147). Wij kunnen Rouffaer hiervoor niet dankbaar genoeg zijn. Immers hierdoor heeft hij ons bezorgd en misschien ook voor het nageslacht gered — immers het is nog de vraag, of deze wetboeken uit toevallige particuliere verzamelingen nu nog gevonden zouden kunnen worden — naast de jongere teksten van na 1800, ook oudere teksten uit den nieuweren tijd van vóór 1800, die van groote waarde zijn voor een juiste waardeering van de gegevens in de jongere teksten van na 1800, en welke laatste meerendeels reeds door Roorda en door Oudemans zijn gepubliceerd. De oudere teksten bezitten zelfs bijzondere waarde, als gevolg van de werkwijze der Javaansche samenstellers, die we nader in hoofdstuk XIII stuk 1 zullen uiteenzetten.

In het boven medegedeelde, het redden van teksten uit de achttiende eeuw, zit vooral Rouffaer's verdienste in dit speciale opzicht.

Is dus de Javaansche rechtsliteratuur wat het aantal der als bestaand genoteerde boeken betreft tamelijk omvangrijk, haar inhoud kennen wij gebrekkig. Het is een zoogoed als onontgonnen terrein [1]). Ook het aantal redacties der nieuwere [2]) rechtsboeken, waarmee we bedoelen de redacties van na omstreeks 1677, is niet gering.

Ons onderzoek aangaande de Javaansche wetboeken zal zich beperken in de eerste plaats tot die teksten, die door Rouffaer zijn ontdekt en op zijn last zijn gecopieerd en die we kunnen terugvinden in zijn boekdeelen A. B. C. en D., die thans berusten bij de Adatrechtstichting te Leiden. Uit deze boeken zijn zestien teksten en nog een aanvulling van zeven artikels door ons geraadpleegd. Ook hebben we geraadpleegd de teksten, die uitgegeven zijn door Roorda en Oudemans, en eveneens vele van de nieuwere teksten aanwezig in de Bibliotheek der Leidsche Universiteit. De teksten aanwezig te Leiden (zie Prof. Vreede's catalogus pp. 359, 360) verschillen echter niet veel van de teksten zooals die voorkomen in Rouffaer's boekdeelen en in de uitgaven van Roorda en Oudemans. Vele zijn zelfs geheel gelijkluidend. Ook al beperken we ons tot de teksten van Roorda, Oudemans en Rouffaer, dan hebben we toch eigenlijk zoogoed als alle nieuwere rechtsboeken behandeld.

Van deze teksten zullen we achtereenvolgens onderzoeken de Nawala-pradata, de Angger-ageng, de Angger-aroebiroe, de Angger-sedasa en de Angger-goenoeng. Een zesde Javaansch wetboek, de Angger-gladag, dat eigenlijk in rangorde van geboorte (1806) als nummer 4 moest worden aangeduid, hebben we slechst kort beschreven, omdat dit wetboek geen eigenlijk wet- of rechtsboek is, maar een angger-pagawéjan, een arbeidsregeling voor bepaalde

---

[1]) Een paar zijn reeds uitvoerig behandeld, zooals door Jonker, een Oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen, dissertatie 1885, waarschijnlijk een tekst van vóór 1350 van een Kutara Manawa, zie aldaar p. 32 en de Pepakem Tjerbon door Prof. Hazeu, zie ons hoofdstuk III.

[2]) We hebben het jaar 1677 aangenomen als het jaar van de nieuwere wetboeken, omdat we onderstellen (zie bij ons hoofdstuk III en hoofdstuk XIII stuk 2) dat na omstreeks 1677 de Javaansche wetboeken nieuwe banen volgen.

Vorstenonderdanen, zooals Gladag's [1]), Kalang's [2]), Gowong's [3]).

Rouffaer's copieën behelzen veelal Salasche teksten, die in Sala gebruikt waren geweest en ook aldaar waren gemaakt en die eerst later als Djocjasche en naar het schijnt (wij hebben niet de beschikking over Mangkoenegaransche teksten) ook als Mangkoenegaransche waren geadapteerd. Hierdoor komt het, dat vanzelf de Salasche wetboeken het leeuwenaandeel van onze belangstelling en behandeling krijgen. Wanneer onze titel zegt: ontwikkelingsgang der Vorstenlandsche wetboeken, dan moet dit aldus worden opgevat, dat we hier weliswaar den ontwikkelingsgang nagaan van de wetboeken in het Rijk Soerakarta, maar dat dit de heele Vorstenlanden raakt door de in wezen overeenkomstige teksten van Sala en Djocja en eveneens door de adaptatie naar het schijnt (Winter vermeldt op p. 480 van zijn Regtspleging dat ook de Mangkoenegaran de Nawalapradata en de Angger-ageng gebruikte) voor het Mangkoenegaransche Rijk.

Over een gebruik dezer wetboeken bij den Pakoe Alam missen we gegevens. Misschien mogen we uit een mededeeling in den tekst van 4 October 1818, waarin het feit vermeld wordt, dat het tot stand komen van het rechtsboek geschiedde met toestemming van den Pakoe Alam, de conclusie trekken, dat voor den Pakoe Alam althans de Angger-ageng heeft gegolden. Uit een overeenkomstige mededeeling uit de beweegreden van de Angger-sedasa van 1818, waarin eveneens het feit vermeld wordt, dat het tot stand komen van het rechtsboek geschiedde met toestemming van den

---

[1]) Een benaming van een bepaalde groep onderdanen, die transportmiddelen ten behoeve van den Vorst moeten leveren en vorstendiensten moeten verrichten. Wegens deze verplichtingen zijn ze vrijgesteld van padjeg.

[2]) Eveneens een benaming van een bepaalde groep onderdanen, die hoofdzakelijk met de houtbewerking in den ruimsten zin genomen, dus ook het bouwen van huizen, belast zijn. Over den waren oorsprong der Kalang's tast men nog steeds in het duister. De Javanen nemen o.a. aan, dat de Kalang's in de oudheid een in de bosschen rondzwervend volk was. Sultan Agoeng had toen opdracht gegeven om deze menschen op te vatten en hen in de hoofdstad binnen een omheining (Javaansch: kalang) laten wonen. Doordat ze echte boschmenschen zijn kennen ze de eigenschappen der verschillende houtsoorten goed, waarom Sultan Agoeng hen gebruikte als houtbewerkers.

[3]) Deze menschen zijn ook een bepaalde groep onderdanen van den Vorst, afkomstig van het vroegere district Gowong, thans Ledok in Bagelèn.

Prangwadana, zouden we misschien eveneens de conclusie mogen trekken, dat voor de Mangkoenegaran behalve de Nawala-pradata en de Angger-ageng ook de Angger-sedasa heeft gegolden. Het lijkt ons echter dienstig om in verband met onze behandeling van de Angger-anggeran's ook iets te zeggen over een Salaschen tekst der Soerja-alam en over de Oendang-oendang Mataram, een wet- of rechtsboek waarschijnlijk uit de Kartasoeraasch-Mataramsche periode. Dit laatste wetboek is dus, naar uit zijn naam valt op te maken, een ouder verwant van de nieuwere rechtsboeken, de Angger-anggeran's. Zelfs lijkt het ons niet ondienstig na te gaan, hoever deze verwantschap reikt, m.a.w. of de inrichting der rechtspraak volgens de nieuwere teksten nog gelijkenis vertoont met die, beschreven in de Oendang-oendang Mataram.

Waarvoor dienen deze Angger-anggeran's?

De Nawala-pradata is de algemeene handleiding van den pradata-rechter bij zijn gewone rechtspraak, te onderscheiden van de quasi-internationale, waarbij een onderdaan uit een ander Rijk betrokken is.

De Angger-ageng is het algemeene quasi-internationale wetboek. Algemeen in dezen zin, dat volgens de regels van dit wetboek moeten worden berecht alle quasi-internationale geschillen. Het wordt geraadpleegd zoowel door den pradata-rechter als door den Rijksbestuurder.

De Angger-aroebiroe is een heel bijzonder quasi-internationaal wetboek, en dient als handleiding bij de berechting der quasi-internationale geschillen, welke alleen desa-grond betreffen. Het wordt geraadpleegd door den Rijksbestuurder.

De Angger-gladag is, zooals reeds gezegd, geen rechtsboek, maar een boek, dat regelingen bevat voor den arbeid van bepaalde Vorstenonderdanen (zie boven p. 4).

De Angger-sedasa is een administratief-agrarisch wetboek en tevens wetboek voor „gemengde zaken"[1]), voor den voorzitter der balémangoe, dus den Rijksbestuurder en — door de overdracht van de rechtsmacht van den Rijksbestuurder en de Najaka's aan de mantrisepoeloeh (Rouffaer, Vorstenlanden p. 642 en beweegredenen, zie

---

[1]) Gemengde zaken zijn zaken tusschen Vorstenonderdanen en Gouvernementsonderdanen.

Oudemans deels II p. 268) — dus voor de mantri-sepoeloeh (de „tien mantri's'').

De Angger-goenoeng eindelijk regelt in de eerste plaats het goenoeng- of politiewezen, en is als administratief-agrarisch wetboek ook het wetboek voor den voorzitter der balémangoe.

Over eenige termen, die we zullen bezigen, zij het volgende medegedeeld.

Bij het zoeken naar termen om de verschillende rechtszaken te rubriceeren hebben we vooropgesteld, dat het wenschelijk is om zooveel mogelijk termen te gebruiken die reeds burgerrecht hebben verkregen. Waar eenigszins mogelijk hebben we dit daarom gedaan.

Ten aanzien van één term, het schuldenrecht van het adatrecht, hebben we echter een anderen term gekozen. De groep der zaken, tot het schuldenrecht behoorende, zouden we „schuldzaken'' moeten noemen; om de volgende reden echter hebben we den term „vermogenszaken'' verkozen.

Wat toch is het geval? De Javaansche wetboeken hebben zelf een rechtsterm, welke ook die soort zaken omvat, die tot het adatschuldenrecht behooren, nl. goegat radjamal of radja-emal; door de verbinding met „radja'' doet deze term zich kennen als een uitdrukking uit de Kratonsfeer, niet uit den kring der desa. Het schuldenrecht nu omvat de rechtskwesties betreffende alle andere goederen dan grond en water (zie Van Vollenhoven, Het adatrecht I, p. 207). De Javaansche rechtsterm „goegat radjamal'' [1])

---

[1]) Dat de term „mal'' of „emal'' in de Javaansche wetboeken ook omvat grond en water, wordt duidelijk gedemonstreerd door deze strophe in sinomversmaat van de Soerja-alam (zie p. 51 tekst eigendom Prof. Hazeu):

„Kang dihin ratoe poenika,
kaping kalihé papatih,
kang wenang angroesak emal,
kaping tiga moengsoeh nenggih,
tan kena dèn sreg ngadil,
ratoe patih lawan moengsoeh,
jèn boebrah abendoengan,
lan metjah-metjahken boemi,
kang sinawah miwah ta enggon ing gaga,''

welke als volgt kan worden weergegeven:

daarentegen sluit niet uitdrukkelijk rechtskwesties over grond en water uit. De term schuldzaken is derhalve gebruikt ter aanduiding van wat de Javaan noemt van oetang-pipotang (zie Van Vollenhoven, Adatrecht I, p. 634). Maar de Javaansche rechtsterm oetang-pipotang als ziende op slechts één der onderwerpen, behoorende tot de goegat radjamal, wordt in deze wetboeken gebezigd in den engen zin van: zaken nopens de verhouding tusschen schuldenaar en schuldeischer. Daarom meenen we als vertaling van den term „goegat radjamal'' niet „schuldzaken'', maar „vermogenszaken'' te moeten kiezen.

Er schijnt in de laatste jaren een keerpunt te constateeren in de adatrechtpolitiek (Ter Haar, Een keerpunt in de adatrechtpolitiek, Koloniale Studiën Juni 1928) . Zooals ook boven reeds is gezegd, meer en meer vindt erkenning van het adatrecht plaats. Ons gevoel zegt ons, en de feiten hebben reeds uitgewezen (zie beneden hoofdstuk XIII stuk 2), dat in de nieuwere Javaansche wetboeken veel volksrecht is opgenomen.

De Vorstenlandsche wetboeken van Sala had men in 1847 [1]) en het laatste in 1903, dus nog vóórdat de hevige strijd uit 1904 en volgende jaren, de strijd om het adatrecht tusschen de unificisten en de adatpartij, uitbrak, opgeborgen [2]). Ligt het dan nu ook niet in de lijn van het algemeen streven naar „heroriënteering en aansluiten op het historisch gegroeide en van een uit de duisternis getreden wetgever werkende nu in het licht'' [3]), om meer aandacht

---

„In de eerste plaats is het de Vorst,
in de tweede plaats de Rijksbestuurder,
die bevoegd is bezittingen te vernietigen,
in de derde plaats is het de vijand,
die niet door het recht (den rechter) kan worden gedagvaard,
Vorst, Rijksbestuurder en vijand,
wanneer ze een waterdam vernielen,
en grond verwoesten (letterlijk: stuk maken),
welke als sawah gebruikt wordt of waarop gaga groeit.''

[1]) Het voorschrift dat van 1847 af alleen de Angger-ageng als wetboek zal worden geraadpleegd is zooals begrijpelijk is een doode letter, waaraan onmogelijk de hand kan worden gehouden; dit werd dan ook niet gedaan (zie Rouffaer, Vorstenlanden pp. 648 en 649).

[2]) Ter Haar, Koloniale Studiën 1928 p. 271.

[3]) Aldaar p. 253.

te gaan geven aan deze wetboeken; de oudst denkbare codificaties wellicht van het volksrecht. Moge eenmaal ook voor deze wetboeken de dageraad aanbreken.

Voor het gemak van den lezer lasschen we hier een overzicht in van de belangrijkste jaartallen in de geschiedenis der door ons behandelde Salasche wetboeken en ook van de Djocjasche, welke van Sala waren geadapteerd.

Niet al deze jaartallen evenwel staan vast.

1677. Het waarschijnlijke geboortejaar der Oendang-oendang Mataram.

1737. Het waarschijnlijke jaar van het ontstaan van den oudsten tekst der Nawala-pradata.

1755. Het waarschijnlijke jaar van het ontstaan van den oudsten tekst der Angger-ageng.

±1760. Jaar van redactie van een Salaschen tekst der Soerja-alam.

1771. Het eerste groote jaar der hernieuwde codificaties van de Nawala-pradata en de Angger-ageng; het codificatiejaar der Serat-parembagan.

1773. De Angger-aroebiroe voor het eerst gecodificeerd.

1806. De Angger-gladag voor het eerst gecodificeerd.

1818. Het tweede groote jaar der hernieuwde codificaties van de Nawala-pradata, de Angger-ageng en de Angger-aroebiroe; het eerste codificatiejaar der Angger-sedasa; een gedeelte der Serat-parembagan wordt bij de Angger-sedasa ingelijfd.

1831. Door de instelling voor Djocja van een Regtbank voor crimineele zaken, bij resoluite van 11 Juni 1831 nummer 29, aan welke de „crimineele regtspleging'' der soerambi en der pradata overging, verliezen de Nawala-pradata en de Angger-ageng gedeeltelijk haar kracht.

1831. Door de instelling zoowel voor Sala als voor Djocja van een Residentieraad bij resolutie van 11 Juni 1831 nummer 30, welke „civiele en crimineele zaken'' te berechten kreeg, waarbij Gouvernementsonderdanen gedaagden of beklaagden of waarbij Vorstenonderdanen medeplichtigen waren, verliest de Angger-sedasa een gedeelte (de „ge-

mengd [1])-civiele'' artikelen 2—4, 16—29 en 54 zijn dus van geen nut meer) van haar kracht.

1840. De Angger-goenoeng voor het eerst gecodificeerd; het resteerende gedeelte der Serat-parembagan wordt bij de Angger-goenoeng ingelijfd, zoodat de Serat-parembagan in onbruik raakt.

1847. Bij Indisch Staatsblad 1847 no. 30 (de officieele bekrachtiging der akte van overeenkomst tusschen Pakoe Boewana VII en den Kommissaris der Vorstenlanden van 5 Juni 1847) wordt de Salasche balémangoe opgeheven, zoodat alle agrarische zaken nu bij de pradata komen, en wordt voorgeschreven dat in het vervolg alleen de Angger-ageng als wetboek zal worden gebruikt. De Nalawa-pradata, de Angger-aroebiroe en de Angger-sedasa worden buiten gebruik gesteld.

1903. De Angger-ageng buiten gebruik gesteld door de afschaffing van de lichamen die haar gebruiken.

1917. Bij Indisch Staatsblad 1917 no. 127 verliezen de door de Djocjasche balémangoe gebruikte wetboeken, de Angger-ageng, de Angger-aroebiroe, de Angger-sedasa, de Angger-goenoeng, grootendeels haar kracht, doordat de balémangoe ophoudt agrarische [2]) rechter te zijn.

---

[1]) Zie voor de beteekenis van gemengde-zaken boven p. 5, noot 1.

[2]) Artikel 1 lid 1 van genoemde Staatsblad zegt o.a. dat gehandhaafd blijft: de balémangoe voor de administratieve berechting van agrarische geschillen, welke geen burgerlijke zaken zijn.

HOOFDSTUK II.

OVER DE SOERJA-ALAM VAN OMSTREEKS 1760 OF EERDER.

Onder de Vorstenlandsche rechts- of wetboeken uit den nieuweren tijd, dus die van na omstreeks 1677, is er één, welks wezen, vorm en inhoud veel verschilt van de overige Angger-anggeran's, zooals Nawala-pradata, Angger-ageng, Angger-aroebiroe, Angger-gladag, Angger-sedasa en Angger-goenoeng. Dit rechtsboek is, in tegenstelling met zijn tijdgenooten, niet in artikelen ingedeeld; het is in dichtmaat gesteld, is uitermate rijk aan rechtstermen die aan het Sanskrt zijn ontleend, en bevat een aantal verduidelijkende, illustreerende verhaaltjes om bepaalde rechtstermen beter te doen begrijpen. In de Pepakem Tjerbon uit 1768 en in het door Jonker gepubliceerde Oud-Javaansch wetboek van vóór 1350 (dissertatie Leiden, 1885) vindt dit rechtsboek zijn naaste verwanten. We bedoelen hier de Salasche redactie der Soerja-alam (zie onze bijlage nummer IV), eigendom van Prof. Dr. G. A. J. Hazeu, welke redactie een afschrift is van een handschrift, aanwezig in de Kraton van Z. H. den Soesoehoenan van Soerakarta. Van de Soerja-alam bestaan verschillende redacties, besproken in Prof. Vreede's catalogus der Javaansche en Madoereesche handschriften (1892), pp. 332—360. Een paar proeven van vertaling zijn gepubliceerd: een door Raffles in zijn History of Java, deel II (1817), Appendix C, translation of a modern version of the Suria Alem, en een van Mr. van der Hout, hollandsche vertaling van de Soerja-alam (Bijdragen nieuwe volgreeks VI, 1862 p. 1 e.v.). Dr. A. C. Vreede geeft in zijn genoemden catalogus bladzijgewijs een overzicht van den inhoud. Eén Javaansche tekst echter is tot dusver niet gepubliceerd, weshalve wij hem onder onze bijlagen opnemen. Behalve de Salasche Soerja-alam ligt hier vóór ons een redactie, die eigendom is van Dr. H. Kraemer uit Malang

en die veel van de Salasche verschilt. Draagt de tekst van Sala in vergelijking met de andere teksten minder opvallend den stempel van den islam, aan die van Dr. Kraemer is achteraan toegevoegd een groep rechtsregels, genomen uit de moslimsche boeken. De tekst waarvan de vertaling door Mr. van der Hout is gepubliceerd vertoont een dooreenmenging van den vóór-Mohammedaanschen tekst met de moslimsche bestanddeelen, genomen uit de Kitab Ambia (zie Bijdragen VI, 1862 p. 1), een boek in dichtmaat dat de legenden van de Propheten behelst, ook wel Tapel Adam genaamd. Deze tekst is dus heelemaal gestoken in Mohammedaansch kleed. In ieder van deze drie teksten vinden we een vertegenwoordiger van de graden van ontwikkeling der Soerja-alam, zooals door Brandes is medegedeeld (zie beneden p. 13).

De voorrede van den Salaschen tekst is belangrijk en waard om te worden weergegeven. Zij zegt o.a., dat de Soerja-alam opgebouwd is uit artikelenreeksen, ontleend aan verschillende boeken. Hierin (in dit boek) worden vermeld de regels omtrent de rechtspraak (wawatonipoen amengkoe pangadilan) en worden er voorbeelden van gegeven, hoe het toeging in de oudheid en wat voor recht toegepast werd in Demak, Padjang, Mataram, hetgeen ter navolging strekt voor Kartasoera en Soerakarta. Dit rechtsboek is samengesteld (lees: bewerkt of omgewerkt of gecompileerd uit andere wetboeken) door Kjahi Ngabèhi Jasadipoera (Jasadipoera I, zie voorrede en p. 2, een der bekende poedjangga's van Sala), op last van Z. H. Pakoe Boewana III (1749—1788). Wij veronderstellen, dat het dagteekent van na de Rijkssplitsing van 1755. Hier staan we voor een merkwaardig geval. Een rechtsboek uit omstreeks 1760, niet in artikelen ingedeeld, in dichtmaat opgesteld, in één woord, een dat antiek aandoet; hoe is dat te verklaren? Gelukkig zegt de voorrede zelf, wat dit voor rechtsboek is; het is een pepiridan, iets wat tot navolging strekt. Deze redactie is dus waarschijnlijk nooit gebruikt geweest als rechts- of wetboek in den tijd van Pakoe Boewana III, immers toen had men al de Nawala-pradata; misschien heeft het slechts gediend als vademecum voor rechtskundigen, die zelf wetboeken zouden willen maken (vergelijk dit met wat men weet van de babad's der Javaansche letterkunde, Hazeu, inaugureele rede p. 4); vandaar dan het woord pepiridan.

Ook de omstandigheden van zijn geboorte kunnen ons iets verklaren

omtrent zijn doel. Immers onder Pakoe Boewana III, toen na de splitsing van het Kartasoerasche Rijk (1755) een periode van rust aanbrak, toen kon Soerakarta zich verheugen in een opbloei van de Javaansche letterkunde. Vele aanzienlijken, zelfs Vorsten, namen een werkzaam aandeel aan de literaire levendigheid of patroniseerden of moedigden bekwame schrijvers aan. Van hetgeen nog aanwezig was aan geschreven of mondelinge overlevering werden compilaties gemaakt, afschriften, omwerkingen en bewerkingen (H. Djajadiningrat, Critische beschouwingen over de Sadjarah Banten pp. 303—304, dissertatie 1913). In dit licht bezien is het aanzijn van deze redactie begrijpelijk. Zij kan één van de vruchten dezer opleving zijn; zij kan geboren zijn uit de edele zucht tot literaire bedrijvigheid, als een stuk product der letterkundige opleving. Als rechtsboek heeft het dan omstreeks 1760 waarschijnlijk alleen gediend als een poesaka, die men om haar ouden beroemden naam opnieuw heeft bewerkt en geraadpleegd, om er kennis uit te putten en er aan te ontleenen. Op dezen laatsten grond mag men het een plaats geven in de rij der modernere wetboeken, de Angger-anggeran's (vergelijk dit met de inlijving van het Kutara Manawa in de Pepakem Tjerbon, Hazeu p. 167).

Omstreeks 1760 zou men deze redactie dan alleen hebben bewerkt of omgewerkt, maar de eerste geboorte van het boek zou veel vroeger hebben plaats gevonden.

Hieromtrent hebben we een aanwijzing.

Uit de boven weergegeven voorrede en ook uit de mededeeling van Cense (Kroniek Bandjarmasin, 1928, pp. 160, 161 en v.v.) valt te gissen, dat de oudste tekst vervaardigd zou zijn door één der Vorsten van Demak. Eén dier vorsten, Raden Soerja, zou den titel hebben gedragen van Sultan Sah Ngalam Akbar, welke titel eveneens gedragen zou zijn door den eersten en den derden vorst. Cod. 2126, één der Leidsche teksten van de Soerja-alam, vermeldt zelfs, dat dit rechtsboek gemaakt werd door Praboe Soerja-alam, den eersten Sultan van Demak. Ook Winter vermeldt als auteur van Soerja-alam, en ook van de Djoegoel-moeda, den Sultan van Demak (Prof. Vreede's catalogus p. 344). We meenen echter niet ver van de waarheid te zijn wanneer we de onderstelling uiten, dat ook Demak in de vijftiende of zestiende eeuw iets dergelijks kan hebben gedaan als Pakoe Boewana III, dus een tekst opnieuw bewerkt of omgewerkt, die vóór

Demak's onderstelde bewerking nog niet Soerja-alam heette. Een andere onderstelling voortvloeiende uit de vorige ligt dan voor de hand en wel deze, dat de door Demak opnieuw bewerkte redactie zou zijn een redactie van een rechtsboek uit Madjapaït, zoodat in de Soerja-alam elementen zouden zijn bewaard gebleven uit een Madjapaïtsch rechtswerk. Het Madjapaïtsche origineel zou dan door Demak in een moslimsch kleed zijn gestoken; vergelijk de mededeeling van Cense (Kroniek Bandjarmasin p. 160) over het pogen van Demak's derden Sultan Arja Trenggana om het oude Hindoejavaansche recht met het Mohammedaansche te harmonieeren.

Pakoe Boewana III zou dan in de achttiende eeuw ongeveer hetzelfde hebben gedaan.

In verband hiermede is het aardig de mededeeling weer te geven van Dr. J. L. A. Brandes (Notulen Bestuursvergadering Bataviaasch Genootschap XXXII, 1894 pp. 51—54), over de ontwikkeling der Soerja-alam.

Brandes zegt, dat de Nieuwjavaansche redacties van de Soerja-alam verschillende studiën van Mohammedaanschen invloed te zien geven. Eerst werd aan den ouden, vóór-Mohammedaanschen tekst eenvoudig een groep van uit de fiqh-boeken getrokken rechtsregels toegevoegd, zoodat dit moslimsche gedeelte een afzonderlijk, een soort tweede deel van het boek vormde; later werden de oudere Javaansche en de moslimsche bestanddeelen dooreengemengd.

Al deze soort wetboeken zijn compilatiewerken of compilaties van compilaties (Hazeu, Pepakem Tjerbon p. 125), en zij vertoonen wat hun inhoud betreft alle groote overeenkomst.

Om eenig idee te krijgen van den inhoud der Soerja-alam behoeft men dus slechts b.v. de Pepakem Tjerbon door te lezen. Ontdaan echter van zijn Hindoesche en van zijn moslimsche elementen, zal ook dit rechtsboek veel Indonesisch volksrecht te zien geven; vele dier inheemsche elementen van de Soerja-alam zijn er later aan ontleend om er de Angger-anggeran's op te bouwen.

Dit onderzoek voor de Soerja-alam, hoe gewichtig en urgent ook, valt echter buiten het doel dezer bladzijden.

HOOFDSTUK III.

OENDANG-OENDANG MATARAM VAN NA OMSTREEKS 1677.

Met den bloei van het machtige Indonesische Rijk Madjapaït (ongeveer 1300—1500) brak voor Java zijn glorierijkste tijdperk aan. Kunst en wetenschap bloeiden; ook de rechtsliteratuur. Aan Gadjah-Mada, den rijksbestierder van 1331 tot 1364, wien het mocht gelukken de kuststreken van den geheelen archipel onder één heerschappij te vereenigen, welker gebied nagenoeg het Indonesië der huidige nationalisten omvatte, werden niet alleen de lauwerkransen van groot veroveraar en staatsman omgehangen, maar evenzeer die van groot jurist.

Na den val van dit eerste Indonesische Rijk der werkelijkheid ging het bergafwaarts, ook met den bloei der rechtsliteratuur. Uitputtende oorlogen veroorzaakten onherstelbare verwoesting, en zoo is er van de ongetwijfeld rijke rechtsliteratuur uit den tijd van Madjapaït tot het ontstaan van het Salasche Rijk toe niet veel bekend. Een welhaast ondoordringbare duisternis omhult het recht van Java in deze periode.

Schakels van een rechtsketen, die het verleden [1]) met den nieuweren tijd zou kunnen verbinden, kunnen tot nu toe niet met zekerheid worden vastgesteld [2]). Behalve van de Soerja-alam, welke naar het schijnt in den tijd van Demak, dus in deze periode, een bewerking onderging (zie hoofdstuk II), weten we haast niets.

Des te grooter is daarom onze vreugde, wanneer door een toeval brokstukken van de rechtsliteratuur waarschijnlijk uit deze duistere

---

[1]) Zie voor eenige rechtsboeken uit dit verleden Van Vollenhoven's De ontdekking van het adatrecht, 1928, p. 3.

[2]) Vergelijk dit met hetgeen Hazeu schrijft over de Javaansche letteren van na Madjapait tot Soerakarta en de herleving der Javaansche letteren in de tweede helft der achttiende eeuw (Hazeu, Pepakem Tjerbon, p. 127).

periode bewaard zijn; er zijn er namelijk eenige terechtgekomen in de Pepakem Tjerbon van 1768[1]), welke een compilatie is van brokstukken uit een aantal oudere rechtsboeken, en waarin nu, onder meer, eenige stukken zijn te vinden van een voor ons doel belangrijk wetboek, de Oendang-oendang Mataram.

Dat er fragmenten uit dit wetboek zijn opgenomen, wordt vermeld in het „Extract Resolutie'' genomen door de Sulthans en den Resident tot Cheribon op Maendag den 18en April 1768 (zie Hazeu, Pepakem Tjerbon p. 122), en blijkt mede doordat in het wetboek zelf van elke reeks artikelen getrouw de bron wordt aangegeven waaruit deze artikelen zijn genomen.

Van een wetboek Oendang-oendang Mataram is overigens slechts bekend, dat het bestaan moet hebben, hetgeen zich laat concludeeren uit de genoemde gelukkige omstandigheid dat met vermelding van de bron van herkomst brokstukken uit dit rechts- of wetboek bewaard zijn gebleven in de Pepakem Tjerbon en ook door het vermelden van de Oendang-oendang Mataram in een Leidschen tekst, cod. 2126 der Soerja-alam (zie Prof. Vreede's catalogus p. 347). Wij dateeren het op na omstreeks 1677, omdat de aanduiding van dit wetboek als Oendang-oendang, vergeleken met de namen der overige wetboeken zooals de Koetaramanawa, Radjanistjaja, Angaskartabasa, waaruit mede artikelen zijn gehaald om de Pepakem Tjerbon samen te stellen, op ons den indruk maakt dat het wetboek van tamelijk jongen datum is. Immers in October 1677 sloot Mangkoerat II (1677—1703) een verdrag met de Compagnie (zie De Jonge, Opkomst, VII, pp. 163—169), en diverse bevelen zijn in December 1677 en Januari 1678 (Rouffaer, Vorstenlanden p. 639) van hem uitgegaan. Waarschijnlijk is deze Oendang-oendang één der eerste producten van wetgeving, ontstaan onder den invloed van de Compagnie, aansluitend op het verdrag van 1677. Op grond van gedeeltelijk dezelfde en gedeeltelijk een andere gissing meende Rouffaer (zie Vorstenlanden, p. 639) haar vervaardigingsdatum op omstreeks 1680 te mogen stellen.

De fragmenten uit de Oendang-oendang Mataram beslaan te zamen

---

[1]) De geheele Pepakem Tjerbon is uitgegeven en van toelichtingen voorzien door Professor Dr. G. A. J. Hazeu, Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LV, eerste stuk, 1905.

in de Pepakem Tjerbon slechts ongeveer een vier en een halftal pagina's druks [1]). Wij beperken ons hier tot die passages, welke in verband met het opsporen van den ontwikkelingsgang der Vorstenlandsche wetboeken voor ons van gewicht kunnen zijn.

Op pp. 49 en 50 van Hazeu's Pepakem Tjerbon wordt een onderscheid gegeven van zaken, welke volgens de Oendang-oendang Mataram pradata-zaken zijn, tegenover zaken, welke naar dat wetboek padoe-zaken [2]) zijn. Gaan wij vervolgens zelf de gegevens van den Javaanschen tekst na en, waar gewenscht, ook den Oudhollandschen tekst van 1768, dan treffen ons de volgende bijzonderheden.

Pradata-zaken zijn volgens den Javaanschen tekst „winatang-zaken'', voorgebrachte zaken, beklagzaken; zaken dus, waarvan aangifte of klachte wordt gedaan, al naargelang er niemand of wel iemand is, die als dader wordt beschudigd. Volgens den Oudhollandschen tekst zijn pradata-zaken: zaken bij „Menjangka of betigting''. Voor de duidelijkheid zij gezegd, dat het Oudhollandsche woord „betigting'' en ook „beschuldiging'' in dezen tekst blijkbaar beteekent „klachte'', zooals blijkt uit den zin „Tarka of Menjangka; betigting, beschuldiging, aenklagte door den aanlegger off Eysscher gedaen werdende'' [3]).

Beide teksten dekken elkaar dus bijna volkomen. Het eenige verschil is, dat de Oudhollandsche tekst van „aanklagte'' spreekt en de Javaansche tekst van het onzes inziens ruimere „winatang'', beklag.

Een nadere preciseering kunnen we ook halen uit de omschrijving der padoe-zaken. Volgens den Javaanschen tekst zijn ook padoe-zaken winatang-zaken, dus ook beklagzaken, maar met een boekti, een zichtbaar of feitelijk teeken van het gepleegde misdrijf (dus een teeken van daderschap), welk misdrijf echter door den dader wordt ontkend. Zoo ook volgens den Oudhollandschen tekst. Het wezenlijke criterium van pradata- en padoe-zaken die tot dezelfde rubriek kunnen behooren — er zijn immers ook zaken, die steeds

---

[1]) Zie onze bijlage nummer I.

[2]) Over de pradata- en de padoe-zaken der Oendang-Oendang Mataram raadplege men ook Kern, Javaansche rechtsbedeeling, 1927, p. 379, p. 380 e.v.

[3]) Hazeu, Pepakem Tjerbon p. 34; passage ontleend aan de Djajalengkara en de Adiloellah.

pradata-zaken zijn, zooals grondkwesties met den Vorst — is dus het element boekti, gepaard aan ontkenning.

Beide groepen hebben gemeen, dat beklag moet worden gedaan, zoodat het wellicht niet gewaagd is om voor de Oendang-oendang Mataram in het algemeen [1]) dezen procesregel te onderstellen: „geen geding zonder beklag'' [2]).

In onze conclusie worden wij versterkt door de historische beschouwing van Wilken (Wilken—Van Ossenbruggen, 1926 p. 446) over het Strafrecht bij de Volken van het Maleische ras, waar hij schrijft: „Er bestaat dus geen onderscheid tusschen een burgerlijke en een strafvordering. In beide gevallen moet men eischen; wanneer bij een misdrijf geen aanklager opkomt, blijft het feit eenvoudig ongestraft. Niet alleen bij de minder ontwikkelde volken van den archipel wordt dit beginsel aangetroffen, doch ook bij die welke reeds hooger op de ladder der beschaving staan. Men behoeft slechts de Javaansche wetboeken te zien om de bewijzen daarvan te vinden'' enz. (dan volgen voorbeelden). Mr. B. ter Haar Bzn. schrijft in zijn „Het adatproces der inlanders'', 1915, p. 45: „De eerste daad, in het adatrecht van heel Indonesië als vereischte gesteld voor den aanvang van een rechtsgeding tusschen twee of meer personen, is het beklag bij den rechter''. Rouffaer (Rouffaer Noten p. 138, noot 1) heeft op de bewering van Wilken critiek geoefend en vindt het merkwaardig, dat de Pepakem Tjerbon met haar mooie voorbeeld van de Oendang-oendang Mataram, hetwelk twee soorten strafzaken kent, ééne die ook zonder klachte nochtans vanwege den Vorst vervolgd moet worden (staatsmisdrijven, majesteitsschennis), dus pradata-zaken, en een tweede, die de klachte aan partijen laat, dus padoe-zaken, bij Wilken onopgemerkt is gebleven. Rouffaer voert hier echter geen argumenten bij aan, waarop hij zijn stelling over het wèl vervolgd worden van staatsmisdrijven en majesteitsschennis (pradata-zaken) ook bij gemis eener klachte grondt. Bij lezing van de bewuste Javaansche passages uit de Oendang-oendang Mataram

---

[1]) Eenige uitzonderingen zullen er natuurlijk wel zijn, b.v. delicten gericht tegen de gemeenschap, den staat, of van politieken aard, zie hierover volgende pagina.

[2]) Kern, Javaansche rechtsbedeeling, p. 380, is van meening dat in geval van pradata-zaken men tot aangifte verplicht is.

krijgt men niet dien indruk, ofschoon er natuurlijk, evenals in het overige Indonesië, wel eenige delicten zullen zijn geweest, die beschouwd werden als gericht tegen de gemeenschap, den staat, of van politieken aard, zooals landverraad, en die ook zonder klacht konden worden vervolgd (vergelijk hiermede de mededeeling van Ter Haar, Adatproces, p. 46, en Jonker, Javaansch strafrecht p. 21); maar uit deze passages der Oendang-oendang Mataram kan men ze naar onze bescheiden meening moeilijk halen. De Hollandsche zin (er bestaat van dezen zin geen Javaansche tekst, zie Hazeu Pepakem Tjerbon p. 50; hij is waarschijnlijk bedoeld als een verklaring of aanteekening voor de Compagniedienaren) „Alle zaeken buiten last van den Vorst, dat is die hem in het bijzonder niet aangaen, en dus geen ordre geeft, om dezelve in proces aen te leggen, behooren tot padoe'', waaraan Rouffaer zooveel bewijswaarde hecht voor zijn meening, zou echter evengoed deze verduidelijking kunnen behelzen: „dat, wat geen pradatazaak is, is padoezaak''; en al evenmin schijnt uitgesloten, dat hier slechts dit staat: vermogenszaken, niet met den Vorst als eigenaar (als particulier) en ten aanzien waarvan hij dus geen bevel geeft om er (voor hem) aangifte van te doen, zijn padoe-zaken. Deze opvatting schijnt zelfs nog waarschijnlijker te zijn dan de andere, wegens de woorden: „die hem in het bijzonder niet aangaan'', en ook omdat in den Javaanschen tekst van den Vorst alleen gesproken wordt in zijn hoedanigheid als particulier grondeigenaar. De voor de Oendang-oendang Mataram onderstelde processuele regel: „geen rechtsgeding zonder beklag'' zou dan onaangetast blijven, en bovendien zou dan de regeling van deze aangelegenheid in dit wetboek Indonesisch en volksrechtelijk zijn.

Welke rechtszaken noemen nu deze passages der Oendang-oendang Mataram pradata-zaken? Onzes inziens mogen de hier genoemde wel worden samengevat als volgt:

a. delictszaken [1]) zooals moord, roof, verwonding, diefstal, ingeval daarvan klachte is gedaan zonder boekti;

---

[1]) Hierbij moet worden aangeteekend, dat in de latere Javaansche wetboeken moord en verwonding steeds apart worden genoemd, gescheiden van de overige delictszaken, zooals diefstal, roof e.a. Hierom zal in het vervolg onderscheid worden gemaakt tusschen moord en verwonding eenerzijds en die andere delictszaken anderzijds. Wanneer we bij volgende gelegenheden spreken van delictszaken zonder meer, dan worden bedoeld die overige delictszaken, buiten moord en verwonding.

b. agrarische geschillen over gronden, die den Vorst toebehooren; kwesties over grondverpanding met den Vorst als eigenaar, en over jasan-gronden die aan menschen uit het volk behooren, waarbij doodslag valt te betreuren;

c. halsmisdaden.

Van de padoe-zaken noemen deze passages der Oendang-oendang Mataram de volgende:

a. delictszaken [1]) zooals verwonding en diefstal, ingeval daarvan klachte is gedaan met boekti gepaard aan ontkenning;

b. vermogenszaken, waarvan met name zijn genoemd geschillen tusschen schuldenaar en schuldeischer, geschillen over koop en verkoop, over bewaargeving en bewaarneming, over het geval wanneer twee personen zich een en hetzelfde goed toeëigenen, en over loonkwesties;

c. agrarische geschillen tusschen lieden uit het volk over tot bouwland ontgonnen woeste gronden en het verrukken van limieten van landen;

d. lichte ruzies, zooals elkaar uitschelden en slaan en elkaar de kleeren van het lijf halen.

Bij punt *a* der padoe-zaken moet nog even worden stilgestaan. In tegenstelling met wat de jongere Javaansche wetboeken van na 1737 doen, wordt hier met verwonding niet in één adem genoemd moord. Bij *a* der pradata-zaken is dit wèl het geval.

Zou het herhalen in den Javaanschen tekst op p. 50 (Hazeu, Pepakem Tjerbon) van de mededeeling, dat halsmisdaden pradata-zaken zijn, welke zaken we, gesuggereerd door deze aparte plaatsgeving en de eveneens aparte Oudhollandsche vertaling (onzes inziens hadden deze zaken toch wel bij punt *a* onzer pradata-zaken kunnen zijn ondergebracht), apart hebben gerubriceerd als punt *c* der pradata-zaken, misschien alleen deze beteekenis hebben, dat alle zaken over doodslag pradata-zaken zijn, onverschillig of er boekti bij is of niet? Het heeft er allen schijn van, maar zekerheid missen wij.

Eindigen we deze bladzijden met een mededeeling van hetgeen R. A. Kern over de pradata- en padoe-zaken zegt in zijn Javaansche

---

[1]) Zie noot vorige bladzijde.

rechtsbedeeling op p. 382, over de verspringing van de rechtsbegrippen pradata en padoe, welke mededeeling bij ons onderzoek voor het recht verstand van groot nut is, nl. dat de naam pradata voor het djaksa-gerecht wijst op een van vroeger bestaand gebruik om het aangeven van een rechtszaak ten kantore van den djaksa in het algemeen „pradata'' te noemen. Aangezien nu de djaksa in Mataram Vorstenzaken doorgaf, in Van Goens' tijd aan den Vorst, later aan de soerambi, behield hij ter berechting alleen de padoezaken. Hierdoor kon het gebeuren, dat de rechtbank voor padoezaken pradata kwam te heeten. Voor deze verandering in rechtsbegrip tusschen de termen pradata en padoe meende Rouffaer (Vorstenlanden p. 639) als beginpunt het jaartal 1737 te mogen aannemen.

HOOFDSTUK IV.

EEN PROTOTYPE DER NAWALA-PRADATA;
vertaling van den tekst van 15 Mei 1771 [1]).

(Nawala voor Ngabèhi Natajoeda gegeven door Pakoe Boewana III van Woensdag 30 Moeharam, Wawoe 1771, d.i. 15 Mei 1771.)

Let wel, dit is de instructie van mij, Zijne Hoogheid den Soesoehoenan Amengkoe Boewana Sénapati ing Alaga Abdoelrachman Sajid-din Panata-Gama Kalifatoelah ing tanah Djawa, aan Ngabèhi Natajoeda.

De reden, dat ik aan Ngabèhi Natajoeda mijn instructie ter leen [2]) geef, is, dat ik hem aanstel tot djaksa van mijn pradata, om recht te doen over al mijn onderdanen, die een rechtsgeschil met elkaar hebben, behalve die, welke voor de hoekoem [3]) moeten worden gebracht. Ten behoeve van menschen, die klachten hebben, stel ik vast, dat, wanneer er een geschil is met iemand van het Sultanaat, alleen regelmatig behandeld mogen worden de klachten gerekend van Gijanti [4]) af. Klachten van vóór Gijanti mogen geen voort-

---

[1]) Zie voor den Javaanschen tekst hierbeneden, bijlage VI.

Zie over deze dateering bij ons op p. 38. Voor de herleiding van Javaansche of Arabische data tot de Christelijke raadplege men de tabel bij Rouffaer, Encyclopaedie van Ned.-Indië, tweede druk, suppl. V, p. 72 e.v.; over de Javaansche tijdrekening Cohen—Stuart, regeeringsalmanak 1860—1904; over de Mohammedaansche tijdrekening Pijnappel, Mohammedaansche tijdrekening 1850, deel I pp. 315—326.

[2]) Javaansch: gadoehi.

[3]) Hoekoem of soerambi duidt den godsdienstigen rechter van het Vorstengezag aan. Vergelijk hiervoor soerambi bij Winter, Regtspleging p. 99 en p. 113, Rouffaer, Noten, p. 112 noot 1, en Kern, Javaansche rechtsbedeeling, p. 400 e.v.

[4]) Plaats en tijdstip van ontmoeting tusschen Pakoe Boewana III en Hamengkoe Boewana I voor de verdeeling van het Mataramsche Rijk.

gang hebben. Evenzoo voor personen, die een geschil hebben met iemand van de Mangkoenegaran, bepaal ik, dat alleen die zaken regelmatig behandeld zullen worden, die dateeren van de samenkomst te Salatiga; wat vóór deze samenkomst gebeurd is, heeft geen voortgang. Wat vroeger is gebeurd, zooals klachten betreffende het familierecht, het onderhoud hetwelk de man aan zijn vrouw geven moet, zaken omtrent erfgenamen, verwonding en doodslag, zaken tusschen schuldenaar en schuldeischer, bewaargeving, verpanding en dergelijke, zaken die van vóór Salatiga dateeren, deze hebben geen voortgang. Zaken zooals veediefstal, straatroof, wanneer twee personen zich een zelfde zaak toeëigenen, pluimveediefstal, dieverij, diefstal door ontfutseling [1]), plundering, brandstichting, al deze zaken komen voor de pradata bij Natajoeda om naar de hoekoem [1]) te worden verwezen. Mocht er iemand zijn, die van één der bovengenoemde misdaden wordt aangeklaagd, dan wordt de zaak, ingeval de aanklacht na onderzoek juist blijkt te zijn, door Natajoeda berecht. Mocht de aanklacht valsch zijn, dan moet de zaak voor de hoekoem worden behandeld. Ingeval er een aanklacht is wegens doodslag en de aanklacht juist blijkt te zijn, dan worde de doodslag beschouwd als doodslag met geweld. De proceskosten bedragen zooveel als gebruikelijk is. Zaken betreffende doodslag, die ik niet voorbreng, zijn gevallen van doodslag, wegens strijd aan de zijde van onbevoegden. Aanklachten van dezen aard mogen geen voortgang hebben. De onkosten voor den eischer bedragen de helft van den eisch, voor den gedaagde zooveel als de eisch bedraagt. Mocht de gedaagde onvermogend zijn, dan verleen ik hem het recht om met vrouw en kind in pandelingschap te komen. Dit geldt ook ten aanzien van mijn onderdanen, die het een of ander ambt bekleeden; mocht zoo iemand het proces verliezen, dan moet hij overgeleverd worden aan den winner en moet hem werk gegeven worden om als afbetaling te dienen van zijn verlies. Wanneer de door hem verrichte arbeid voldoende zal zijn, dan is de zaak geëindigd.

---

[1]) We hebben de twee delictstermen „tjeler, djoepoet'' vertaald met één term „diefstal door ontfutseling'', omdat onzes inziens het verschil tusschen „tjeler'' en „djoepoet'' alleen zit in grootte, vorm, en substantie van het gestolen voorwerp.

Artikel 2.

Ten aanzien van dagvaardingen bepaal ik, wat betreft de komst van den beklaagde of gedaagde, dat rekening worde gehouden met den af te leggen afstand; mocht hij binnen drie zittingdagen niet verschijnen, dan sture men hem een boetebrief ten bedrage van drie réjalen [1]). Wanneer hij komt, dan wordt hem aangezegd op een bepaalden tijd te komen om te worden verhoord. Mocht de eischer of klager niet verschijnen, dan zegge men hem schriftelijk aan, dat zijn eisch of klachte vervallenverklaard zal worden. Wanneer hij binnen nog drie zittingdagen niet verschijnt, dan worde zijn eisch of klachte vervallenverklaard.

Artikel 3.

Voorts wanneer een gedagvaarde ontvlucht gedurende den tijd loopende tusschen zijn oproeping en zijn eerste verschijning, dan worde de vluchteling gezocht en moet worden getracht hem binnen veertig dagen te vatten. Ngabèhi Natajoeda moet dan (ingeval de vluchteling niet binnen veertig dagen gevonden wordt) een boete opleggen [2]) ten bedrage van twintig réjalen, aan dengene die drie djoeng apanagegrond krijgt; voor hen, die minder dan drie djoeng genieten, naar omstandigheden. Deze boete komt ten goede aan de overheid, maar de bloedverwanten krijgen hiervan zooveel als de proceskosten bedragen, en de voortvluchtige mag dan vervolgd worden door den eischer of klager en door de overheid. Mocht hij

---

[1]) Er bestaan bij de Javanen réjalen van verschillende waarde (zie Gericke's — Javaansche en Madoereesche Handschriften CCLXVII Cod. 1843 — aanteekening nummer 35).

Een réjaal padjek bedraagt *f* 3.—.
„ „ mahésa „ „ 2.70.
„ „ paréntah „ „ 2.56.
„ „ pari „ „ 2.50.
„ „ batoe „ „ 2.40.

Het handwoordenboek (p. 357) vermeldt daarentegen het volgende:

Een réjaal kebo (mahésa) bedraagt *f* 2.80.
„ „ sapi of djaran „ *f* 2.70.

Verder vermeldt het, dat één réjaal mantja-negara *f* 6.00 bedraagt.

[2]) Aan dengene, die verplicht is hem op te sporen.

gevonden worden, dan vatte men hem op en het geschil worde regelmatig behandeld.

Mocht iemand ontvluchten nadat procesverbaal is opgemaakt, dan bedraagt de boete dertig réjalen en wordt zij op dezelfde manier geregeld als hierboven is gezegd.

Mocht iemand ontvluchten vóór zijn dagvaarding en niet gevonden worden, dan moet zijn hoofd in ieder geval een vervolgingsbrief uitreiken.

Artikel 4.

Voor de deugdelijkheid van een bewijs is noodig, dat een eed worde afgelegd. Voorts, mocht iemand tegen de pradata weerspannig zijn, waarover het geschil ook moge gaan, dan moet gij Ngabèhi Natajoeda spoedig hiervan mededeeling doen aan Adipati Sasra, die den wederspannige voorbeeldig moet straffen en waarna deze voor mijn pradata moet verschijnen. Wanneer er iemand is, die iets in beslag neemt[1]) zonder dat hij mededeeling heeft gedaan aan zijn loerah of bekel, dan moet gij hem een boete opleggen van vijf réjalen en het geschil worde regelmatig behandeld.

Voorts, wanneer iemand iets verliest door diefstal, straatroof of diefstal overdag, of gewelddadig aangerand wordt en dergelijke, dan moet hij hiervan aangifte doen[2]) bij mijn pradata binnen de veertig dagen. Mocht binnen de veertig dagen geen aangifte zijn gedaan, dan heeft de klachte geen gevolg. Mocht de klachte niet binnen de veertig dagen geschieden, dan heeft deze geen gevolg.

Artikel 5.

Al mijn onderdanen, die handel drijven, te land of ter zee en in de een of andere desa komen te overnachten, moeten dit doen in het huis van den loerah of van zijn ondergeschikte of van den kaoem. Dezen moeten gedurende één etmaal door de desalieden worden bewaakt. Ten aanzien van mijn onderdanen, die op dienst-

---

1) De term tjandak-tjekel beteekent: in beslag nemen om als onderpand te dienen tot voldoening van een schuld of van een andere verplichting. Zie o.a. Wilken-Van Ossenbruggen, 1926, pp. 390—393.

2) Javaansch pisahitwara d.i. bloote aangifte van een zaak zonder opnoeming van den persoon, die in rechte vervolgd zou moeten worden.

reis zijn, stel ik geen grenzen[1]); zoolang ze overnachten moeten ze door de desalieden worden bewaakt. Mochten ze bestolen worden, dan moet de gastheer twee derde van het gestolene vergoeden, maar zoowel den gast als den gastheer moet een eed worden opgelegd. Aan de desalieden moet een eed worden opgelegd, daar ze misschien schuldig zijn, en den gast, aangezien hij anders de waarde van zijn verlies zou verhoogen. Mocht er een aanwijzing gevonden worden, dan moet de zaak regelmatig worden behandeld. De vergoeding kome dan terug aan den vergoeder. Mocht de gastheer bestolen worden, dan moet hij hiervan mededeeling doen aan den gast en moet hij een eed afleggen, dat hij werkelijk bestolen is. Hij heeft het recht om al de goederen van den gast te doorzoeken. Mocht een teeken van daderschap worden gevonden, dan moet de gast de waarde van het verlies vergoeden.

De bestolene moet een eed afleggen omtrent de grootte van zijn verlies, aangezien hij de waarde wellicht zou overschatten. Na de vergoeding moet de bestolene hiervan mededeeling doen aan de overheid.

Wanneer iemand onderweg door een struikroover overvallen wordt, moet hij om hulp vragen aan de menschen, die het dichtst bij de plaats des onheils woonachtig zijn, en moet door de desalieden naar den dader worden gezocht, waarbij alarmseinen[2]) moeten worden gegeven. Mocht geen spoor worden gevonden, dan moeten de desalieden, op wier gebied de overval plaats had, vergoeding geven ten bedrage van tweederde van het verlies en moet een eed worden afgelegd, zooals hiervoren is vermeld. Wanneer een mijner onderdanen kaliwon zijnde of een lager ambtenaar in de een of andere desa overnacht, dan moet degene, bij wien overnacht wordt, zijn huis afstaan en hem bewaken. Mocht hij bestolen worden, dan behoeven de desalieden geen schadevergoeding te betalen, maar hun huizen moeten worden onderzocht en hun moet een eed worden opgelegd. Mocht een teeken van daderschap gevonden worden, dan moeten de desalieden de waarde van het verlies vergoeden. Na de

---

[1]) Aan den duur der bewaking.

[2]) Titir is: alarmseinen geven op een bepaalde manier en wel door regelmatig achter elkaar telkens één slag te geven op de kenṭongan. Er bestaat een code voor de alarmseinen (lees hierover J. S. Brandts Buys-van Zijp, over oude klanken, in Djawa, vijfde jaargang 1, 1925, pp. 22 en 23).

vergoeding moet de persoon, bij wien het teeken van daderschap gevonden wordt, gevat en aan de overheid worden overgeleverd. De bestolene legge een eed af, aangezien hij de waarde van zijn verlies misschien zou overschatten.

Artikel 6.

Wanneer een mijner onderdanen een dief heeft gedood, dan moet hij alarmseinen geven en een aangifte doen bij de mantjapat-mantjalima [1]) en bij de pradata, met medeneming van het lijk van den dief. Mocht hij buiten de grenzen van de stad [2]) wonen, dan neme men de ooren mee. Wanneer daarna iemand een aanklacht indient over dezelfde zaak en beweert, dat de verslagene zonder eenige aanleiding gedood is, dan bepaal ik, dat deze aanklacht geschieden moet binnen twee nachten na het gebeurde; hierna heeft de aanklacht geen gevolg. Geschiedt zij binnen deze twee nachten wel, dan moet een nauwkeurig onderzoek gehouden worden in het huis van dengene, die den dief heeft gedood en in het huis van dengene, die de aanklacht wegens doodslag-zonder-aanleiding heeft ingediend. Mocht ten aanzien van één van hen beiden niets blijken,

---

[1]) Voor de oudere opvatting van den term mantjapat-mantjalima leze men Rouffaer in Van Vollenhoven, Adatrecht I, p. 660 v.v.; Encyclopaedie Ned.-Indië, I, tweede druk, 1918, naast Encyclopaedie Ned.-Indië, suppl. V, p. 69; Van Ossenbruggen, Akademie van Wetenschappen, p. 6 e.v. en Rassers, Pandji-roman, p. 215 e.v. Zie echter een geheel nieuwe verklaring bij R. A. Kern, Javaansche Rechtspleging, p. 404 e.v. Over het mystieke getal vijf leze men het artikel van dr. R. Goris, Over het geloof der Balineezen, in Djawa, achtste jaargang 1 en 2, 1928, p. 45.

[2]) Met de uitdrukkingen sadjabaning of sadjroning rangkah, hetgeen beteekent „buiten'' of „binnen de grens'', moeten we voorzichtig zijn. Het komt er op aan te weten, of met „de grens'' — zoo mogelijk op te maken uit het zinsverband — bedoeld wordt de grens der stad of de grens der Nagaragoeng, d. i. de ommelanden der stad (in deze beteekenis o. a. gebezigd door Rouffaer, Vorstenlanden p. 619). Bij ieder voorkomend geval moeten we dus gissen, wat het meest waarschijnlijke is.

Bij cod. 1843 noot 43 teekent Gericke aan, dat „rangkah'' de grensscheiding is van dat gedeelte van Padjang en Soekawati, hetwelk tot de hoofdplaats Soerakarta behoort.

Zoo ook met het woord nagara of nagari, hetgeen beteekent Rijk of stad, moeten we voor ieder voorkomend geval nagaan welke beteekenis er aan gegeven moet worden.

dan heeft de zaak ten aanzien van dezen geen verder gevolg; wel voor dengene, met wiens aanklacht het resultaat van het onderzoek in overeenstemming is.

Artikel 7.

Wanneer iemand een eisch indient tot een onwaarschijnlijk bedrag, dan moet de gedaagde worden ondervraagd. Mocht deze erkennen, dan worde de zaak regelmatig behandeld. Mocht de erkenning juist zijn, dan worde de zaak regelmatig behandeld. Mocht de gedaagde ontkennen, dan worde een onderzoek ingesteld bij de buren van den eischer; wanneer dan blijkt dat zijn eisch ongerijmd is, worde daaraan geen gevolg gegeven.

Artikel 8.

Ten aanzien van mijn onderdanen, die op een dienstreis zijn en gedagvaard worden, moet worden gewacht totdat ze terug zijn.

Artikel 9.

Wanneer iemand gedagvaard wordt en niet in staat is om te komen wegens ziekte, dan moet zijn loerah of bekel hem laten vervoeren. Mocht de loerah of bekel zelf ziek zijn, dan moet hij een plaatsvervanger aanwijzen om hem naar de pradata te geleiden. Wanneer binnen de grenzen van de stad een lijk wordt gevonden, dan moeten allen, die wonen dicht bij de plaats waar het lijk gevonden is, worden ondervraagd en aansprakelijk gesteld in dezen zin, dat zij moeten zoeken naar aanwijzingen omtrent den misdadiger. Ik stel als termijn vast veertig dagen. Mochten binnen deze veertig dagen geen aanwijzingen gevonden worden, dan moet een boete opgebracht worden van honderd réjalen. Ingeval een lijk met teekenen van geweld buiten de grenzen van de stad wordt gevonden, dan moet een onderzoek worden gedaan bij alle desalieden van de parapatmantjalima-desa's van het grondgebied waar het lijk werd gevonden en moet gij hen aansprakelijk stellen om aanwijzingen te zoeken van den misdadiger. Ik bepaal hierbij als termijn veertig dagen. Mochten binnen de veertig dagen geen aanwijzingen worden gevonden, dan stel ik vast dat de lieden van die mantjapat-mantjalima-desa's honderd réjalen moeten opbrengen.

Artikel 10.

Mocht een onderdaan van mij uit de mantjanegara een rechtsgeschil hebben met iemand uit Soerakarta, dan moet de eischer of klager zijn vertegenwoordiger sturen naar den Sarajoeda, die dan den gedaagde of beklaagde moet laten komen. Mocht hij met iemand uit de mantjanegara zelf een rechtsgeschil hebben, dan bepaal ik, dat dit geschil tijdens de garebeg moeloed[1]) moet worden berecht.

Artikel 11.

Mocht er een onderdaan van mij zijn, die een rechtsgeschil heeft en tegengewerkt wordt door zijn loerah of bekel, door zijn zaak niet aan de pradata aan te geven, dan verleen ik hem het recht om zich tot de overheid te wenden.

Artikel 12.

Ten aanzien van de regeling, onder welken loerah of bekel iemand ressorteert, geldt, dat iemands loerah of bekel zoowel die loerah of bekel is, in wiens ressort hij woont, als degeen onder wiens gebied hij zich heeft aangemeld.

Artikel 13.

Wanneer iemand een danspartij geeft en hierbij een vechtpartij ontstaat, zoodanig dat er iemand gedood of gewond wordt, dan heeft een hierover ingediende aanklacht geen gevolg, daar dit beschouwd wordt als een hondengevecht; maar degene, die de dansmeid voor een danspartij gehuurd heeft, wordt beboet met twintig réjalen.

Op dezelfde manier wordt gehandeld, wanneer er overspel wordt gepleegd, twist ontstaat en een doodslag begaan wordt; dan moet een hierover ingediende aanklacht niet behandeld worden, daar dit beschouwd wordt als gelijkstaande met een hondenparing.

---

[1]) Zooals de Javaansche tekst hier zegt, zouden geschillen op den dag van het Moeloedfeest worden afgedaan. Misschien mag het zoo worden opgevat, dat de heele maand bedoeld wordt en dan zou die tijd gekozen zijn, omdat vele hoofden en ondergeschikten naar de hoofdplaats plegen op te komen.

Artikel 14.

Wat betreft mijn onderdanen de Kalangs, de Gowongs, de Pinggirs en de Gadjahmati's waar zij ook wonen, gij moet toezicht over hen houden door middel van hun eigen loerah of bekel.

In zaken, die het familierecht betreffen, is bij de Kalangs de staat van den man krachtiger dan die der vrouw, en bij de Pinggirs en Gadjahmati's, die der vrouw [1]).

Over alle zaken, waarover een geschil is moet gij, Ngabèhi Natajoeda, na afloop mededeeling doen aan Adipati Sasra.

Het is mijn uitdrukkelijk bevel, dat gij, mijn ambtenaren, nauwgezet zult opvolgen den inhoud van deze mijne instructie, die ik in handen stel van Ngabèhi Natajoeda. Mochten zij er ongehoorzaam aan zijn, dan zullen zij voorbeeldig worden gestraft door mijn ambtenaren [2]) te Soerakarta en moet hiervan aan mij mededeeling worden gedaan.

De tijd van het bevel van Z. H. was Dinsdag [3]), de dertigste der maand Moeharam van het jaar Wawoe.

---

[1]) Hieruit zou men misschien mogen concludeeren, dat de oorspronkelijke maatschappelijke constructie der Pinggirs en Gadjahmati's op het matriarchaat berust en die der Kalangs op het patriarchaat.

De Pinggirs en Gadjahmati's zijn oorspronkelijk krijgsgevangenen uit Balambangan, volgens de overlevering door Sultan Algoeng naar Mataram meegebracht. Zie over de Kalangs en Gowongs op p. 4.

[2]) In den Javaanschen tekst staat: kawoelaningsoen. Waarschijnlijk worden hier bedoeld de najaka's, zooals ook staat in den tekst van 1784.

[3]) Rouffaer meent, dat deze Dinsdag eigenlijk moet zijn Woensdag, blijkens een aanteekening in boekdeel B. p. 83.

HOOFDSTUK V.

EEN VOORLOOPER DER NAWALA-PRADATA;
vertaling van den tekst van 21 Januari 1784 [1]).

(Nawala voor Ngabèhi Natajoeda gegeven door Pakoe Boewana III van Woensdag 27 Sapar, Djé, 1710; of volgens den Donderdagschen kalender Woensdag 21 Januari 1784.)

Let wel, dit is de instructie van mij, Z. H. den Soesoehoenan Pakoe Boewana Sénapati ing Alaga Abdoelrachman Sajid-din Panata-Gama, aan Angabèhi Natajoeda.

De reden, dat ik aan Angabèhi Natajoeda mijn instructie ter leen geef, is, dat ik hem aanstel tot djaksa van mijn pradata om recht te doen over mijn onderdanen, die een rechtsgeschil met elkaar hebben, behalve die, welke voor de hoekoem moeten worden gebracht, en die zaken, die voortvloeien uit het familierecht, zooals straatroof, diefstal in huis bij nacht, veediefstal, diefstal van pluimvee, dieverij, diefstal door ontfutseling, zaken tusschen schuldenaar en schuldeischer, tusschen personen die zich een zelfde zaak toeëigenen, over pandgeving en pandneming, over bewaarneming en bewaargeving, over leenen, over brandstichting met dieverij en zaken ven dergelijken aard, die verraderlijk geschieden.

Ten behoeve van menschen die klachten van dezen aard hebben stel ik het volgende vast:

Wanneer één mijner onderdanen in geschil is met iemand van het Sultanaat, dan mag alleen regelmatig behandeld worden de klachte, gerekend van mijn ontmoeting met mijn oom den Sultan te Djatisari af. Wat vóórdien is gebeurd, heeft geen voortgang. Evenzoo bepaal ik voor personen die een geschil hebben met iemand van de Mangkoenegaran, dat alleen die klachten regelmatig worden behandeld, welke

---

[1]) Zie voor den Javaanschen tekst onze bijlage nummer IX.

ingediend zijn na mijn reis naar Salatiga met mijn broeder Adipati Mangkoenagara; wat vóórdien gebeurd is, heeft geen voortgang.

Wanneer een moord begaan is, die in aanmerking komt om door U naar de hoekoem verwezen te worden, dan moet gij dit doen; wat niet in aanmerking komt voor de hoekoem, moet door U en Adipati Sindoeredja worden afgedaan.

Voorts, wanneer er een klachte is betreffend zaken zooals plundering, brandstichting of desa-oorlog, die haar oorsprong vinden in gewelddadigheden die het Rijksbestuur aangaan, dan moeten deze door Adipati Sindoeredja worden berecht.

Klachten betreffende het familierecht, zooals verstootingen, nalatenschappen, testamenten, huwelijksgift, het onderhoud hetwelk de man aan zijn vrouw geven moet en dergelijke, moet de panghoeloe berechten zonder nalatigheid, zonder omkoopbaarheid en zonder de zaak slepende te houden, met dien verstande dat de behandeling niet langer mag duren dan drie maanden. Mocht wegens moeilijkheden binnen drie maanden het geschil niet beslecht zijn, dan moet gij Ngabèhi Natajoeda mij dit mededeelen. Mocht er een geschil zijn met een Sultansonderdaan, dan moet dit naar behooren en naar vermogen worden afgehandeld.

Wanneer een aanklacht wordt ingediend over doodslag, dan laat ik die aanklacht zonder gevolg, indien de doodslag samenhangt met desa-oorlog of met het verleenen van bijstand aan onbevoegden.

Het borggeld voor procedeerenden is voor den eischer de helft van den eisch en voor den gedaagde het volle bedrag van den eisch. Mocht de gedaagde onvermogend zijn, dan verleen ik hem het recht om met vrouw en kind in pandelingschap te komen. Ingeval hij het proces verliest, dan moet de pandeling spoedig aan den winnaar worden overgegeven en moet hem naar behooren werk worden gegeven om als afbetaling te dienen van zijn verlies. Wanneer de door hem verrichte arbeid voldoende zal zijn, dan is de zaak geëindigd; dit geldt ook voor mijn onderdanen die een ambt bekleeden, maar dan is zijn loerah of bekel verplicht bij te passen en dengene, die voor hem bijpast, kome zijn arbeid ten goede.

Ten aanzien van dagvaardingen bepaal ik wat betreft de komst van den beklaagde of gedaagde, dat rekening wordt gehouden met den af te leggen afstand. Mocht hij niet verschijnen op den bepaalden tijd, dan zegge men hem schriftelijk aan om alsnog binnen

drie zittingsdagen te verschijnen; mocht hij binnen deze drie zittingsdagen niet komen, dan sture men hem een brief met boetebedreiging, indien hij in nog weer drie zittingsdagen niet verschijnt. Mocht hij binnen deze drie zittingsdagen nog niet verschijnen en de klachte het vermogen [1]) betreffen, dan legge men hem een boete op van drie réjalen; betreft de aanklacht moord, dan vijf réjalen. Wanneer de partijen verschijnen, moeten ze tegen elkaar worden verhoord; mocht de eischer niet verschijnen, dan worde hij bedreigd met vervallenverklaring, verschijnt hij in drie zittingen nog niet, dan worde zijn klacht vervallenverklaard. Voorts, wanneer iemand gedurende den tijd loopende tusschen zijn oproeping en zijn eerste verschijning ontvlucht, dan is zijn hoofd voor hem verantwoordelijk en deze moet hem dadelijk opsporen en trachten hem binnen drie maanden te vatten. Mocht hij binnen de drie maanden nog niet gevat zijn, dan moet hem [2]) een boete worden opgelegd. Ik bepaal hierbij, dat de boete voor een wadana zal bedragen driehonderd réjalen, voor een kaliwon honderdenvijftig réjalen, voor een mantri djaba honderd réjalen, voor een mantri djero vijftig réjalen, voor iemand beneden dezen rang twintig réjalen, en gij moet de bepaling betreffende deze boeten nauwgezet toepassen. Mocht de voortvluchtige gevonden worden door den klager of door iemand anders, dan krijgt hij als belooning de helft der boete en de zaak worde regelmatig behandeld. Mocht hij gevat worden door zijn hoofd, dan worde de boete aan dat hoofd teruggegeven. Mocht hij ontvluchten nadat procesverbaal is opgemaakt, dan geschiedt alles op de wijze zooals het geval is met iemand die ontvlucht gedurende den tijd die verloopt tusschen zijn oproeping en eerste verschijning, maar dan moet ge den aanklager geven de onkosten van het proces.

Indien hij [3]) niet gevat wordt, dan kan de overheid of de klager hem vervolgen. Indien hij echter ontvlucht is voordat een schriftelijke dagvaarding is ontvangen. dan is zijn hoofd niet verantwoordelijk, maar moet hij een vervolgingsbrief uitreiken. Mocht hij gevonden worden, dan worde het geschil regelmatig behandeld.

Mocht iemand tegen de pradata wederspannig zijn, waarover het

---

[1]) Javaansch: radjamal.
[2]) Het hoofd.
[3]) De voortvluchtige.

geschil ook moge gaan, dan moet gij, Angabèhi Natajoeda, spoedig hiervan mededeeling doen aan Adipati Sindoeredja, opdat het geschil binnen de drie maanden afgehandeld zij. Spoedig moet Adipati Sindoeredja den weerspannige voorbeeldig straffen en aan de pradata overleveren; mocht Adipati Sindoeredja de voorbeeldige bestraffing niet snel genoeg uitvoeren, dan moet gij, Natajoeda, mij spoedig daarvan mededeeling doen, ik zal Adipati Sindoeredja dan een boete opleggen van tweehonderd réjalen.

Degenen, die iets verloren hebben door diefstal, straatroof, geweldadige aanranding en dergelijke, zooals plundering of brandstichting, moeten aangifte doen bij de pradata binnen de veertig dagen. Mocht binnen de veertig dagen geen klachte worden ingediend en mocht daarna een aanwijzing gevonden worden, dan heeft de klachte geen gevolg. Voor de aangifte van een zaak bij de pradata wende men zich tot zijn loerah of bekel. Mocht de aangifte niet geschieden door tusschenkomst van den loerah of bekel dan heeft deze geen gevolg, maar de loerah of bekel en ook de lawang [1]) mogen aan iemand die een aangifte doet in géén geval moeilijkheden in den weg leggen, of de zaak slepende houden. Mocht er iemand zijn die dit doet en de aangifte het vermogen (Jav.: ra-emal [2])) betreffen, dan wordt hij door mij beboet met een schadevergoeding ter grootte van den eisch; mocht de aanklacht een moord betreffen, dan leg ik hem een boete op zooals op doodslag staat, en het geschil worde regelmatig behandeld, niettegenstaande de aangifte plaats heeft veertig dagen na het gebeurde, daar dit een gevolg is van de tegenwerking van den loerah of bekel. Aan den lawang leg ik bovendien een heel strenge straf op.

Mocht iemand gedagvaard worden en wegens ziekte niet in staat zijn om te komen, dan moet zijn loerah of bekel hem laten vervoeren naar de pradata. Mocht de loerah of bekel ziek zijn, dan moet hij een plaatsvervanger aanwijzen om hem naar de pradata te geleiden en als getuige te fungeeren.

Aan de getuigen wier getuigenis in overeenstemming is met den eisch moet de eed worden opgelegd. Wanneer iemand een klachte of eisch indient tot een onwaarschijnlijk bedrag, dan moet een onder-

---

[1]) D. i. één der helpers (kantja) van den djaksa.

[2]) De lettergreep dja van radja-emal schijnt hier weggevallen te zijn.

zoek worden ingesteld naar het waarschijnlijk vermogen en de draagkracht[1]) van dien persoon benevens naar zijn huis en erf, en worden nagegaan zijn oorspronkelijke afkomst. Blijkt de klachte of eisch niet onwaarschijnlijk, dan moet die voortgang hebben. Blijkt die onwaarschijnlijk, dan moet gij naar bevind van zaken handelen en aan den eischer en diens getuigen den eed opleggen.

Wanneer iemand bij de pradata een klachte indient wegens doodslag van een amokmaker, of straatroover, dief- of veedief, en de aanklager beweert dat de doodslag zonder aanleiding heeft plaats gehad, dan moet gij een onderzoek doen. Mocht zijn bewering van den doodslag-zonder-aanleiding waar zijn, dan moet gij hem recht verschaffen; zoo niet, dan moet gij den aanklager met vijfentwintig réjalen beboeten. Wanneer mijn onderdanen die op reis zijn om handel te drijven en ook mijn onderdanen die op dienstreis zijn en dergelijken in de een of andere desa komen te overnachten, dan moeten zij dit doen in het huis van den loerah of van zijn ondergeschikte of van den kaoem. Zij moeten bewaakt worden door de desalieden, bij wie wordt overnacht. Mijn onderdanen, die op dienstreis zijn, moeten zoolang ze daar zijn worden bewaakt; zij, die niet op dienstreis zijn, voor één dag en één nacht. Mochten ze bestolen worden, dan moet de gastheer twee derden van de waarde vergoeden, maar aan beiden moet een eed worden opgelegd, aan den bestolene en aan den gastheer, en al de desalieden. Mocht er een aanwijzing gevonden worden, dan moet de zaak regelmatig worden behandeld en moet de schadeloosstelling teruggegeven worden aan den vergoeder; mocht meer dan één dag en één nacht overnacht worden door een gedwongen afbreken van de reis, dan moeten ze toch nog bewaakt worden, of ze moeten geholpen worden bij het gaan naar een andere desa. Mocht het niet aldus zijn gegaan en heeft er diefstal plaats, dan moeten ze schadeloosstelling geven, op dezelfde wijze te regelen als in het vorengenoemde geval.

Mocht de gastheer bestolen worden, dan moet hij hiervan mededeeling doen aan den gast en een eed doen dat hij werkelijk bestolen is, en de goederen van den gast moeten onderzocht worden. Mocht een teeken van daderschap worden gevonden, dan moet de gast de

---

[1]) De beteekenis van sasagoehan is niet volkomen duidelijk, waarschijnlijk onderzoek naar hetgeen, waarvoor hij goed is.

geheele waarde vergoeden, de bestolene moet weer een eed afleggen omtrent de grootte van het verlies, omdat hij wellicht de waarde zou overschatten; na de vergoeding moet de bestolene hiervan aan de overheid mededeeling doen en moet de persoon, bij wien het bewijs gevonden wordt, worden opgevat.

Wanneer een onderdaan van mij, kaliwon zijnde of een hooger ambtenaar, in de een of andere desa overnacht, moet degene, bij wien overnacht wordt, zijn huis afstaan en hem bewaken. Mocht de gast bestolen worden, dan behoeft hem niets te worden vergoed, maar den huiseigenaar en den desalieden moet een eed worden opgelegd en zij moeten nauwkeurig worden ondervraagd. Mocht een teeken van daderschap aangetroffen worden, dan moet de gastheer de waarde vergoeden. Wanneer de vergoeding heeft plaats gevonden, dan moet de persoon, bij wien het gestolene gevonden wordt, gevat en aan de overheid overgeleverd worden. De bestolene moet echter een eed afleggen, daar hij wellicht de waarde van zijn verlies zou overschatten.

Wanneer bovendien de gast aangerand wordt, zoodanig dat hij gedood of gewond wordt, dan zijn de desalieden, op wier gebied overnacht wordt, aansprakelijk, bij doodslag ten bedrage van de helft van den bloedprijs, bij verwonding voor één vierde gedeelte, en er moet een onderzoek worden gedaan naar den misdadiger; mocht er een aanwijzing worden gevonden, dan moet deze aan de overheid worden medegedeeld. De boete kome dan terug. Bij de bepaling van de boete moet ge rekening houden met de grootte en den toestand der desa.

Wanneer men onderweg door een struikroover overvallen wordt, dan moet men om hulp vragen aan de menschen ,die het dichtst bij de plaats des onheils woonachtig zijn, en moeten de desalieden naar den dader zoeken, waarbij alarmseinen moeten worden gegeven; mocht geen spoor gevonden worden, dan moeten de desamenschen, op wier desa-gebied de overval heeft plaats gehad, vergoeding geven ten bedraoge van twee derden van het verlies, en aan beide partijen moet een eed worden opgelegd, op dezelfde manier als het geval is bij diefstal, daar men [1]) wellicht de waarde [2]) zou overschatten of daar wellicht de desalieden schuldig zijn.

---

[1]) De beroofde.

[2]) Van de verloren goederen.

Mocht een overvallene hulp vragen aan een desa, die dichtbij de plaats des onheils gelegen is, en de desalieden weigeren hem hulp te verleenen, dan moet de overvallene de mantjapat-mantjalima-desa's van de plaats des onheils tot getuige nemen, dat hij geen hulp heeft gekregen, en moet aan de desa, die de hulp geweigerd heeft, en van welke getuigd wordt dat de hulp geweigerd is, een boete worden opgelegd. Ik stel de grootte der boete niet vast; gij moet die naar omstandigheden bepalen in verband met de grootte en den toestand der desa.

Wanneer iemand een dief heeft gevat, dan moet hij alarmseinen geven en aangifte doen bij de mantjapat waar hij woont en bij de pradata, met medebrenging van den dief. Mocht de dief in leven zijn, dan brenge men hem gebonden op; mocht hij gedood zijn, dan neme men zijn ooren mede; en mocht daarna iemand een klachte indienen, die beweert, dat de verslagene zonder eenige reden gedood is, dan bepaal ik, dat deze geschieden moet binnen vijf dagen na het gebeurde voor personen binnen de grenzen der stad; mocht de aanklacht geschieden na vijf dagen, dan heeft de zaak geen voortgang, voor menschen buiten de grenzen der stad, zooals Kedoe-Bagelèn, veertig dagen en voor Padjang-Mataram twintig dagen; na dezen termijn zal de zaak niet behandeld worden, wel wanneer aangifte geschiedt binnen dezen termijn. Gij moet dan een nauwkeurig onderzoek doen in zijn huis en op zijn erf[1]) en bij zijn buren en zijn mantjapat; mocht hij gelogen hebben, dan legt ge hem een boete op van vijfentwintig réjalen en de klachte hebbe geen voortgang.

Wanneer iemand iets in beslag neemt van iemand die geen zaak met hem heeft zonder hiervan mededeeling te doen aan zijn loerah of bekel, dan moet gij hem een boete opleggen van veertig réjalen; mocht hij iets in beslag nemen van iemand, met wien hij wel een zaak heeft, dan is de boete twintig réjalen en de zaak worde regelmatig behandeld.

Wanneer binnen de grenzen der stad een lijk wordt gevonden met teekenen van geweldpleging, dan moet gij dadelijk onderzoek doen bij degenen, dien daar in de buurt wonen, en moet gij hen voor dit ongeval aansprakelijk stellen, in dezen zin, dat ze moeten

---

[1]) Van den aanklager.

zoeken naar aanwijzingen omtrent den misdadiger. Ik stel als termijn vast veertig dagen. Mochten er binnen veertig dagen geen aanwijzingen gevonden worden, dan moet ge opmetingen doen naar de vier windstreken met den tjengkal [1]). Zij, die binnen de honderden-veertig tjengkal wonen, moeten honderd réjalen opbrengen. Mocht een lijk met teekenen van geweldpleging gevonden worden buiten de grenzen der stad, dan moet een onderzoek gedaan worden bij de desalieden der mantjapat-mantjalima-desa's van het grondgebied, waar het lijk werd gevonden, en moet gij hen verplichten aanwijzingen te zoeken van den misdadiger. Ik bepaal als termijn veertig dagen. Mocht binnen de veertig dagen geen aanwijzing gevonden worden, dan hoeft gij geen opmeting te doen met den tjengkal, maar dan wordt de boete van honderd réjalen opgelegd aan de desalieden der mantjapat-mantjalima.

Mocht een onderdaan van mij uit de mantjanegara een rechtsgeschil hebben met iemand uit Soerakarta, dan moet gij, Angabèhi Natajoeda, hiervan mededeeling doen aan Adipati Sindoeredja, om spoedig den gedagvaarde te doen komen; mocht hij met iemand uit de mantjanegara zelf een rechtsgeschil hebben, dan bepaal ik, dat dit geschil tijdens de garebeg moeloed worde berecht.

Mochten er onderdanen van mij zijn, die een rechtsgeschil met elkaar hebben, en wordt dit geschil slepende gehouden door den loerah of bekel, zonder spoedig aan de pradata te worden aangegeven, dan verleen ik hun het recht zich tot de overheid te wenden. Spoedig moet Adipati Sindoeredja de zaak voorbrengen bij de pradata; dengene die de aangifte slepende heeft gehouden moet een boete worden opgelegd; ingeval de klachte een doodslag betreft, is de boete veertig réjalen, betreft de klachte het vermogen (Jav.: radja-emal), dan twintig réjalen. Met „loerah'' of „bekel'' wordt bedoeld degeen, onder wiens gebied de betrokkene zich heeft aangemeld, en ten aanzien van een onderdaan, ngindoeng [2]) zijnde, de loerah of de bekel, in wiens ressort hij zijn woning heeft.

---

[1]) Zie p. 76 noot 2.

[2]) In den Javaanschen tekst staat „wong ngindoeng''. Dit is iemand, die geen sawah of veld bezit, maar wel een woonerf en een huis of alleen een huis op andermans erf. Dit is de Salasche beteekenis van „wong ngindoeng''. In Djocja heet iemand die zoowel een woonerf als een huis bezit „ngindoeng tjangkok'' en wie alleen een huis bezit op andermans erf „ngindoeng tèmpèl''.

Bovendien, wanneer iemand een danspartij geeft en hierbij een vechtpartij ontstaat, zoodanig dat er iemand gewond of gedood wordt, dan heeft een hierover ingediende klachte geen gevolg. Dengene, die de gelegenheid tot dansen geeft, moet gij een boete opleggen van twintig réjalen en dengene, die de verwonding heeft toegebracht, een van vijfentwintig réjalen. Op dezelfde manier wordt gehandeld, wanneer er overspel wordt gepleegd en twist ontstaat gedurende den tijd, dat de plegers bij elkaar zijn. Een hierover ingediende klachte heeft geen gevolg.

Dengenen, die het ambt bekleeden van djeksa, djedjeneng, lawang en sarajoeda, moet gij een zwaren eed opleggen en zij moeten kennisnemen van alle binnen het rijk voorvallende ongerechtigheden (Jav.: (rereged), die vallen binnen de categorie van doerdjana, zooals straatroof, diefstal in huis bij nacht, diefstal van pluimvee, dieverij, ontfutseling en dergelijke zaken. Van al deze zaken moet gij en Uw ondergeschikte ambtenaren kennis nemen. Mocht de zaak opgehelderd zijn, dan moet gij den dader opvatten en, mocht dit door moeilijkheden verhinderd worden, dan moet gij hiervan spoedig mededeeling doen aan Adipati Sindoeredja, die hem dan spoedig zal opvatten.

Wanneer iemand de faam heeft van een schelm (Jav.: aloen-aloering doerdjana) te zijn, moet gij dadelijk bewerken, dat hij zich bekeert of berouw heeft. Mocht hij zich nog niet bekeerd hebben, dan moet gij hem tot betering van zijn leven aansporen en hem hiervoor een eed opleggen. Mocht hij zich er tegen verzetten, dan moet gij hem zonder aarzeling opvatten, zelfs indien hij tot mijn bloedverwanten mocht behooren. Mocht hij een familielid zijn van een wedana, dan moet gij hem ook opvatten en moet gij den wedana een boete opleggen. Voor een wedana die de beschikking heeft over duizend karja [1]), is de boete honderd réjalen. Indien er moeilijkheden zijn, dan moet gij hiervan spoedig mededeeling doen aan Adipati Sindoeredja en moet Adipati Sindoeredja mij dit ten spoedigste doen weten.

Wat betreft mijn onderdanen de Kalangs, Gowongs, Pinggirs en

Met „wong tjagak papat'' wordt waarschijnlijk ook de „ngindoeng tèmpèl'' aangeduid. (Vergelijk dit met hetgeen Van Vollenhoven hierover mededeelt, Adatrecht I, p. 525, en Soepomo, Reorganisatie 1927, p. 21.)

[1]) Jav.: gawé ning wong séwoe.

Gadjah-mati's, daar waar zij wonen zal de persoon, dien ik aanstel om hen onder toezicht te houden, ook zijn hun loerah of bekel. In zaken, die het familierecht betreffen, is bij de Kalangs de staat van den man krachtiger dan die van de vrouw en bij de Pinggirs en Gadjah-mati's die der vrouw. Over alle zaken waarover een rechtsgeschil is moet gij, Angabèhi Natajoeda, na afloop mededeeling doen aan Adipati Sindoeredja.

Het is mijn uitdrukkelijk bevel, Angabèhi Natajoeda, dat de inhoud van deze mijne instructie, die ik U geef, nauwgezet opgevolgd worde. Mocht het gebeuren dat gij te kort schiet in Uw rechtspraak, dan zal ik U zeker streng straffen.

Mijn ambtenaren moeten zich houden aan den inhoud van deze instructie, die ik geef aan Angabèhi Natajoeda. Mochten zij er niet de hand aan houden of daaraan ongehoorzaam zijn, dan zullen zij voorbeeldig worden gestraft door mijn najaka's op mijn aloen-aloen te Soerakarta en moet hiervan aan mij mededeeling worden gedaan.

De tijd van het bevel van Z. H. tot het redigeeren van Z. H.'s instructie was Woensdag den 27sten Sapar, van het jaar Djé, jaartal 1710.

HOOFDSTUK VI.

DE NAWALA-PRADATA.

Stuk 1.

De ouderdom der beschikbare codificaties.

Vragen wij naar den ouderdom der beschikbare codificaties, dan treft ons in de eerste plaats een redactie der Nawala-pradata, die volgens den tekst zelf van Dinsdag 30 Moecharam Wawoe (zonder jaartal) is en die zich bevindt in Rouffaer, boekdeel B. pp. 85—89, hier opgenomen in bijlage nummer VI.

Rouffaer meent (boekdeel B. p. 83) zonder motiveering, dat het windoejaar Wawoe hier wel zal zijn het jaar 1697 of 1705 der Javaansche jaartelling of, volgens den Donderdagschen [1]) kalender, het jaar 1771 of 1779. Waarschijnlijk is Rouffaer door de volgende redenen op deze onderstelling gekomen. Om te beginnen wordt in deze Nawala-pradata gesproken van den djaksa Ngabèhi Natajoeda, denzelfden Natajoeda van het prototype der Angger-ageng van 1771 en van den Rijksbestuurder Sasra (Sasradiningrat) die Rijksbestuurder was in Soerakarta van 1769 tot 1782 (Rouffaer, Vorstenlanden 1905 p. 607; beneden p. 109). Wegens de combinatie Natajoeda-Sasradiningrat kunnen we de latere Sasradiningrat's, nl. den tweeden van 1812 tot 1846, den derden van 1846 tot 1866 en den vierden die eerst in 1899 Rijksbestuurder werd, buiten beschouwing laten (in 1818 was Hamongpradja djaksa). Alleen mogelijk blijven dus 1771 of 1779. Aan 1771 meenen we de voorkeur te moeten geven, omdat 1771 zoo'n veelzeggend jaartal is, als zijnde het belangrijke jaar van codificaties onder pressie der Compagnie (Rouffaer, Noten p. 122). Er is dus o.i. veel voor te zeggen om 1771 als haar geboorte-

---

[1]) Zie voor dit begrip het artikel van Rouffaer in Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, eerste druk, deel IV, 1905, op het woord tijdrekening.

jaar aan te nemen. Rouffaer teekent hierbij aan (boekdeel B. p. 83) dat het woord „Dinsdag'' (in Dinsdag 30 Moecharam Wawoe 1697) bij aanneming van het jaar 1771 fout moest zijn en eigenlijk Woensdag is, zoodat, herleid volgens den Donderdagschen kalender, deze tekst dateeren zou van Woensdag 15 Mei 1771.

Mogen we dezen tekst, evenals ook Rouffaer eerst wilde (boekdeel B. p. 83), noemen het prototype of een prototype van de Nawala-pradata? Deze benaming lijkt ons misleidend, immers we weten, dat er in den Mataramsch-Kartasoeraschen tijd (1680—1746) een Nawala-pradata of althans een wetboek van gelijke strekking moet hebben bestaan (Mounier, Nawala-pradata, aanteekeningen p. 84).

Rouffaer waagde zelfs de onderstelling, dat de oudste Nawala-pradata, die waarschijnlijk voortsproot uit de Oendang-oendang Mataram, zou dateeren van ongeveer 1737 als gevolg van het op 7 Maart 1737 door de Compagnie met Pakoe Boewana II gesloten jurisdictie-verdrag (Rouffaer, Noten pp. 135, 136, 137, 138, 139). Aan het eind van den tweeden [1]) tekst van die, waarover we de beschikking hebben (aanwezig in Rouffaer, boekdeel C pp. 15—21), staat, vertaald: „De tijd van het bevel van Zijne Hoogheid tot het redigeeren van Z. H.'s instructie was Woensdag den 27en Sapar van het jaar Djé, jaartal 1710'', of volgens den Donderdagschen kalender 21 Januari 1784 (zie bij ons p. 39). De derde tekst daarentegen, dien we hebben, de officieele Nawala-pradata (te vinden in Rouffaer, boekdeel A. pp. 15—29), vermeldt ook zijn eigen geboortedatum; hier toch lezen we: „Geschreven te Soerakarta Adiningrat op Zondag den derden van de maand Besar van het jaar Wawoe, jaartal 1745'', hetgeen, herleid volgens den Donderdagschen kalender, gelijk is aan 4 October 1818.

Achtereenvolgens hebben we dus wellicht de volgende Salasche codificaties gehad:

a.. een Nawala-pradata van omstreeks 1737, die niet tot onze beschikking staat,
b. een Nawala-pradata van 15 Mei 1771,
c. een Nawala-pradata van 21 Januari 1784,
d. een Nawala-pradata van 4 October 1818.

---

[1]) Een zoogoed als gelijkluidenden tekst vinden we in boekdeel A. pp. 1—5.

Rouffaer (Vorstenlanden 1905 p. 636) deelt mede, dat Djokja een nieuwen eigen vorm aan de Kartasoerasche Nawala-pradata heeft gegeven en dat Professor Keyzer in 1853 getuigde, dat de Djokjasche Nawala-pradata, welke hij tijdens zijn verblijf te Londen uit de nalatenschap van Crawfurd, thans berustend in het Britsch Museum, had overgeschreven, zeer veel van de uitgegeven Nawala-pradata van Soerakarta verschilt. In hoeverre deze mededeeling van Professor Keyzer juist is kunnen we tot onze spijt niet nagaan, aangezien we dezen tekst niet tot onze beschikking konden krijgen [1]). Uit hetgeen ons door Rouffaer's copieën omtrent oudere Djokjasche Nawala-pradata's bekend is, zijn we echter geneigd te meenen, dat er niet zooveel verschil kan zijn, althans niet in het wezen. In boekdeel B. p. 163 e. v. toch heeft Rouffaer een copie van een Djokjasche Nawala-pradata van Maandag 8 Djoemadilawal, Wawoe 1720, zooals ten minste de tekst zelf zegt, gegeven door Z. H. den Sultan Hamengkoe Boewana — in den tekst staat foutief: Sultan Pakoe Boewana —, groot zeventien artikels. Rouffaer teekent hierbij aan, dat 1720 geen Wawoe was, wel 1721, zoodat deze Nawala dan zou dateeren van 1795. In hetzelfde boekdeel p. 216 e. v. echter heeft Rouffaer nog een andere Djokjasche copie van Zaterdag Wagé, 11 Roewah, Wawoe 1713. Rouffaer teekent bij dezen datum aan (zie boekdeel B. p. 219): „Deze datum, Zaterdag Wagé, 11 Roewah, Wawoe 1713 klopt heelemaal *niet*, want 11 Roewah, Wawoe 1713 correspondeert met Dinsdag, Pon 29 Mei 1787. De heele datum zal wel gefantaseerd zijn!!". Verder staat er nog deze aanteekening onder, waarschijnlijk een tjandraçangkala: „Roepandita moedja semèdi: 1771." Deze tekst is groot eenentwintig artikelen. Deze tweede tekst, die van 1787 of van 1771 volgens den tjandraçangkala, zou dus ouder zijn dan de eerste, die van 1795. Hiertegen pleit de ervaringsregel, dat een jongere tekst altijd meer of op zijn minst evenveel artikels telt als een voorgaande. Deze regel waarschuwt er ons dus voor, om aan één der beide of aan beide data niet zonder meer te gelooven, aangezien volgens de eigen dateering de tekst

---

[1]) Tot onze spijt kunnen we niet aan dezen tekst komen, aangezien het Britsch museum, waar deze tekst te vinden is, volgens Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel geen handschriften uitleent. Professor Keyzer's copie is niet te vinden in de Bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te 's-Gravenhage.

van 1771 of die van 1787 eenentwintig artikels zou tellen en de tekst van 1795 maar zestien.

Beschouwen we de teksten nu wat nader. In de beweegreden van den tekst van 1795 staan genoemd twee djaksa's, nl. Natajoeda en Djajasanta, en evenzoo in het laatste artikel, artikel 16. In de beweegreden van den tekst van 1771 of 1787 worden drie djaksa's genoemd, nl. Natajoeda, Djajamenggala en Djajasanta, aan wie de Sultan zijn instructie „ter leen geeft''. Ook in het laatste artikel, artikel 21, staan deze drie namen. Wij weten uit de Salasche Nawala-pradata van 1771 alsook uit de Angger-ageng van 1771, dat Natajoeda toen djaksa was van Soerakarta. Tevens weten we uit de Angger-ageng [1]) van 1771, dat de Djocjasche functionaris destijds Djajasanta heette. Hier zouden we dus met een Djocjaschen djaksa te maken kunnen hebben, die eveneens Natajoeda zou heeten, een naam dien we evenwel in de Angger-ageng voor den Djocjaschen djaksa niet hebben ontmoet (wèl Djajasanta en Djajamenggala). Een gegeven, waarop onze aandacht gevestigd moet worden, is dit feit uit den tekst van 1795, dat op een andere plaats van de beweegreden alleen gesproken wordt van Natajoeda, terwijl de functionaris Djajasanta te dezer plaatse niet wordt vermeld (zie alinea 3 boekdeel B. p. 163). Dit feit, en mede de schrijffout Kangdjeng Sultan Pakoe Boewana in plaats van Kangdjeng Sultan Hamengkoe Boewana, doet ons vermoeden, dat we hier te doen hebben met een Salasche Nawala-pradata met Natajoeda als djaksa, die Djokja op een doorzichtige, haar afkomst al te zeer verradende en te gelijk gebrekkige manier — immers den naam Natajoeda hadden ze eigenlijk moeten schrappen en Djajasanta daarvoor in de plaats zetten — heeft omgewerkt tot een Djokjasche Nawala-pradata. Vergelijking van den inhoud van dezen tekst met dien van de Salasche Nawala-pradata's van 1771 en 1784 doet ons concludeeren, dat, op één artikel na, artikel 17 (zie over zijn inhoud beneden), hetwelk niet in de Salasche voorkomt, en een ander artikel, artikel 11, waarvan de inhoud anders en moderner is geredigeerd (over zijn inhoud beneden), en verdere kleinigheden, waarvan enkele genoemd zijn bij stuk 4 pp. 56, 57 en 58, er geen wezenlijke verschillen bestaan tusschen dezen Djokjaschen tekst en de Salasche teksten. We hebben

---

[1]) Zie beneden p. 71.

hier dus m.i. te doen met een Djokjasche adaptatie van een Salasche Nawala-pradata, waarin Natajoeda als djaksa vermeld stond, toen in Djokja Djajasanta djaksa was; en deze tekst zou dus kunnen dateeren van 1771 of omstreeks 1771, uit denzelfden tijd dus als de Salasche Nawala-pradata met Natajoeda als djaksa; en de in dit wetboek zelf vermelde datum is dan waarschijnlijk niet juist.

De beschouwing, hier gegeven, geldt mede voor den tekst van eenentwintig artikelen met de dateeringen 1771 en 1787. Ook bij dezen tekst geeft vergelijking van den inhoud met de Salasche Nawala-pradata van 1784 ons de overtuiging, dat er in wezen, met dezelfde uitzonderingen als boven aangestipt, geen verschil is geweest tusschen de Djokjasche Nawala-pradata en de Salasche. De afwijkingen bestaan bij beide teksten in hoofdzaak uit kleine technische verschillen, zooals andere aankleeding, het bezigen van andere woorden, en andere verdeeling van de stof over en in de verschillende artikels. Het voorkomen in dezen tekst nu van Djajamenggala, wiens naam ook voorkomt in een Angger-ageng van 1798 als djaksa van Djokja, geeft m.i. een aanwijzing, dat dit wetboek daarentegen als Djokjaasch wetboek gemaakt werd in den tijd, toen Djajamenggala in functie was, dus omstreeks 1798. Jammer genoeg kunnen we niet te weten komen van wanneer tot wanneer Djajamenggala djaksa was, anders zouden we kunnen weten of het jaar 1787 (1771 komt niet in aanmerking, omdat in 1771 Djajasanta djaksa was) als zijn vervaardigingsdatum kan worden verondersteld, zooals de tekst zelf zegt.

Nemen we nu, bij wijze van gissing, het midden tusschen de jaren 1787 en 1798 als het jaar van haar vervaardiging aan, dan zou deze tekst dus dateeren van omstreeks 1792.

Volgens onze onderstelling zouden er dan o.a. zijn:

a. een Djokjasche Nawala-pradata van omstreeks 1771, jonger dan de Salasche van 1771, groot zeventien artikelen, en

b. een Djokjasche Nawala-pradata omstreeks 1792 van eenentwintig artikelen.

Wanneer deze gissing juist is, dan zou begrijpelijk worden, waarom deze laatste Nawala-pradata ook genoemd wordt de Nawala-pradata Akir (zie Rouffaer, boekdeel B. p. 216 en Oudemans deel I p. 18) d.i. „de latere (of: nadere) Nawala-pradata'', in vergelijking met den ouderen tekst van 1771, en dan wordt hiermede Oudemans'

raadsel [1]) opgelost. De tekst van 1771 zou dan de Nawala-pradata Awal, de oorspronkelijke, eerste of voorafgaande Nawala-pradata zijn, en niet de tekst welken Oudemans in zijn deel I no. 4 als Nawala-pradata Awal (voor Djocja) heeft laten drukken. Nogmaals, ten aanzien van beide Djokjasche teksten die we in het vervolg den Djokjaschen tekst van omstreeks 1771 en dien van omstreeks 1792 zullen noemen, is er in wezen — op artikel 17 na (het artikel over menschen, die 's nachts uitgaan en dan verplicht zijn om een toorts mee te nemen of om, ingeval deze uitgaat, hardop met elkaar te praten), en artikel 11 (over personen die zich een zelfde goed toe-eigenen [2])), en verder kleine afwijkingen — geen verschil tusschen de Djokjasche en de Salasche Nawala-pradata geweest. De volgende Djokjasche redacties van na 1792 zullen wel volgens het oude recept zijn geredigeerd, zoodat we, ook zonder Crawfurd's tekst in handen te hebben gehad, toch de onderstelling durven wagen, dat ook de volgende redacties in wezen niet veel van de Salasche zullen hebben verschild. En dan wordt mede het antwoord op Rouffaer's vraag verstaanbaar, waarom er na Professor Keyzer's mededeeling (1853) „dat de Djocjasche Nawala-pradata van 1812 zeer veel van de Soera-kartasche verschilt'', weshalve „Professor Keyzer hem zelfs geheel heeft afgeschreven'', niets verder hierover bekend is geworden. Het antwoord zal wel zijn: omdat er geen wezenlijke verschillen zijn en er over de bestaande verschillen niet veel te vertellen valt.

Rouffaer's rectificatie op zijn eigen bewering, dat Djokja tot 1830 van Sala zonder meer de Angger's had overgenomen, is dus wat het wezen der Nawala-pradata's betreft onnoodig geweest (zie Rouffaer, Vorstenlanden p. 636 noot 1).

---

[1]) Oudemans toch schreef in deel I p. 18 over deze kwestie: „Het woord „akir'', dat „later'' beteekent, sluit in zich, dat er een andere „angger'' vooraf is gegaan. Inderdaad wordt de Angger Pradata of Nawala Pradata (zie I No. 4) wel eens „Angger Pradata Awal'' genoemd, doch dan is het onverklaarbaar, waarom deze laatste wet van jonger datum is.''

[2]) Het verschil met de Salasche zit alleen in de vereischten voor de bewijsvoering.

Stuk 2.

Groei van den omvang der Nawala-pradata van omstreeks 1737 tot omstreeks 1818.

Omtrent de grootte van het aantal artikels van de alleroudste Nawala-pradata, die Rouffaer dacht te moeten dateeren van omstreeks 1737, ontbreken alle gegevens. Gezien echter het feit, dat hernieuwde redactie in vele gevallen beteekent vermeerdering van het aantal artikels (soms blijft het aantal constant, maar nooit vermindert het), is men natuurlijk geneigd te onderstellen, dat de grondtekst van 1737 minder dan veertien artikels zal hebben geteld; immers de hierop volgende redactie, die van 1771, is slechts veertien artikels groot. Het is ook mogelijk, dat de Nawala-pradata van omstreeks 1737 in het geheel niet in artikels is ingedeeld geweest, zooals niet-indeeling gebruikelijk was bij oudere Javaansche wetboeken gelijk de Soerja-Alam (boven hoofdstuk II en onze bijlage nummer IV) en gelijk de ons bekende passages der Oendang-oendang Mataram (zie onze bijlage nummer I). De indeeling in artikelen mogen we m.i. gerust toeschrijven aan den invloed der Compagnie. Dat deze methode een den Javaan vreemd gebruik is, wordt ook geïllustreerd door het feit, dat de derde codificatie der Nawala-pradata, dus de tekst van 27 Januari 1784, in tegenstelling tot haar voorgangster van 1771 weer niet artikelsgewijs is ingedeeld. De natuur schijnt hier sterker te zijn geweest dan de leer. De redacties van na 1784 geven echter weer blijk zich te willen aanpassen aan de opgedrongen methode; zij zijn weer artikelsgewijs ingedeeld.

Vragen wij ons af, of het mogelijk zou zijn, in verband met dit feit — dat ze evenals de oudere wetboeken niet in artikels is ingedeeld —, dat de Nawala-pradata van 27 Januari 1784 in werkelijkheid van ouderen datum is, dus misschien van vóór 1771, — immers eerst sedert 1771 constateeren wij een artikelsgewijze indeeling —, dan luidt het antwoord ontkennend, mede hierom, omdat de inhoud van den tekst van 1784 rijker is dan die van 1771 en, indien artikelsgewijs ingedeeld, veel meer artikelen zou tellen dan de tekst van 1771. En zooals we reeds hebben gezien beteekent een jongere redactie toeneming of bestendiging van het aantal artikels, nooit vermindering.

Zooals we op pag. 42 gezien hebben, telt de Djokjasche Nawala-

pradata van omstreeks 1771 zeventien artikels, die van omstreeks 1792 éénentwintig. De officieele Salasche Nawala-pradata van 4 Otcober 1818 is verdeeld in éénenveertig artikels. Te beginnen met den grondtekst van 1737 heeft de Nawala-pradata, wat het aantal artikels betreft, dus dit beeld van groei vertoond:

a. de grondtekst der Salasche Nawala-pradata van 1737 telt òf veertien artikels òf minder dan veertien of is heelemaal niet in artikels verdeeld geweest (p. 46);
b. de Salasche tekst van 1771 heeft veertien artikels;
c. de Djokjasche tekst van omstreeks 1771 heeft zeventien artikels;
d. de Salasche Nawala-pradata van 1784 is niet artikelsgewijs ingedeeld, maar haar inhoud is rijker dan die van 1771 en zou, in artikels verdeeld, meer dan veertien artikels hebben geteld;
e. de Djokjasche tekst van omstreeks 1792 is groot éénentwintig artikels;
f. de Salasche tekst van 4 October 1818 telt éénenveertig artikelen.

Stuk 3.

De inrichting van de rechtspraak volgens de Salasche Nawala-pradata [1]), vergeleken met die van Oendang-Oendang Mataram.

A. *Over de traditie der rechtszaken.*

Rouffaer (Noten p. 138 en 139) heeft de onderstelling gewaagd, dat de pradata als „oudste Jong-Javaansche rechtbank'' omstreeks 1737 in het leven zou zijn geroepen met gelijktijdige schepping van het rechtsboek de Nawala-pradata, hetwelk een voorganger zou zijn geweest der Oendang-oendang Mataram van omstreeks 1680 (Rouffaer, Vorstenlanden p. 639).

Is deze onderstelling juist, dan moet noodwendig de oudste tekst der Nawala-pradata — vooral wanneer we in aanmerking nemen, dat de revolutie op het gebied van het wettenrecht der Javanen door de Compagnie, dus door een macht van buiten, is veroorzaakt — een zelfden geest en inhoud vertoonen als de Oendang-oendang Mataram. Kleine wijzigingen zullen wel gemaakt zijn om haar aan

---

[1]) We hebben hiervoor de Salasche Nawala-pradata genomen, omdat de Salasche teksten ons betrouwbaarder voorkomen en ook omdat de Djocjasche teksten adaptaties zijn van de Salasche teksten.

te passen aan het nieuwe kader waarvoor zij dient, m.a.w. op kleinigheden na en op den vorm na (indeeling in artikels) zal er waarschijnlijk een overschrijverij op groote schaal hebben plaats gevonden. Daarom zullen we hier nagaan, in hoeverre de juridische traditie, zooals we die leerden kennen uit de passages der Oendang-oendang Mataram, nog aanwezig is in de opeenvolgende redacties der Nawala-pradata.

Het is voor ons doel jammer, dat de oudste tekst der Nawala-pradata, die dan van 1737 zou moeten dateeren, tot nu toe niet is gevonden. Wij zijn voor onze beschouwing om te beginnen dus aangewezen op de Nawala-pradata van 1771, die ons minder geschikt lijkt dan haar vermoedelijke voorgangster, aangezien gebleken is, dat iedere jongere redactie ook een intensievere afwijking te zien geeft van de oudere wetboeken. De traditie in deze Javaansche wetboeken heeft, waarschijnlijk te beginnen met 1677, gestadig moeten wijken voor een andere rechtstraditie, totdat in 1818, zooals we beneden zien zullen, de oude traditie bijna geheel verdrongen was, dermate dat het alleen den nauwkeurigen onderzoeker lukken zal om nog iets uit het verleden terug te vinden. Beginnen wij nu met den tekst van 15 Mei 1771.

Het ongeluk wil, dat deze oudste tekst, zooals die tot onze beschikking staat, nogal corrupt is, vooral de beweegreden, die voor ons doel het meeste waarde heeft. In deze beweegreden (p. 21) dan staat o.a. de volgende passage: dat de Soesoehoenan (Pakoe Boewana III) aan Natajoeda deze instructie ter leen geeft, omdat Z. H. hem aanstelt tot djaksa van Z. H.'s pradata om recht te doen over alle onderdanen, die een rechtsgeschil met elkaar hebben buiten die, welke voor de hoekoem moeten worden gebracht. Een eindje verder staat:

„Zaken zooals veediefstal, straatroof, wanneer twee personen zich een zelfde zaak toeëigenen, pluimveediefstal, dieverij, diefstal door ontfutseling, plundering, brandstichting, al deze zaken komen voor de pradata bij Natajoeda om naar de hoekoem te worden verwezen.

Mocht er iemand zijn, die van één der bovengenoemde misdaden wordt aangeklaagd, dan wordt de zaak ingeval de aanklacht na onderzoek juist blijkt te zijn door Natajoeda berecht. Mocht de aanklacht valsch zijn, dan moet de zaak voor de hoekoem worden behandeld."

Hier staat dus, dat delictszaken (moord en verwonding er niet bij begrepen, in tegenstelling met de Oendang-oendang Mataram, zie p. 18) met juist gebleken aanklacht, wat op hetzelfde neerkomt als wat we bij de Oendang-oendang Mataram genoemd hebben „delictszaken met teeken van daderschap'' voor de pradata, de padoe der Oendang-oendang Mataram (zie R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling p. 382) moeten worden berecht, hetgeen mooi klopt met ons punt *a.* voor de padoe-zaken uit de Oendang-oendang Mataram (zie hoofdstuk III p. 19) nl.: delictszaken zooals verwonding of diefstal (waarvan aangifte is gedaan) met teeken van daderschap. Als bijzonderheid moet hier worden toegevoegd, dat de delicten moord en verwonding, die in de Oendang-oendang Mataram in één adem worden genoemd met diefstal enz., hier van deze groep worden losgemaakt, ten minste zoover de corrupte tekst ons te zien geeft.

Een tweede conclusie, die we uit bovenstaande aanhaling meenen te mogen trekken, is deze: delictszaken, waarvan de betichting valsch is of, wat op hetzelfde neerkomt, zonder teeken van daderschap, zijn hoekoem-zaak; dat is dus de vroegere pradata-zaak (zie R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling p. 386), ons punt *a.* van de pradatazaken der Oendang-oendang Mataram (zie p. 18) nl. delictszaken zooals moord, roof, verwonding (waarvan aangifte is gedaan) zonder teeken van daderschap.

Slotsom: de delictszaken der Nawala-pradata van 1771 worden nog steeds op dezelfde wijze behandeld als de delictszaken van de Oendang-oendang Mataram, m.a.w. de juridische traditie van deze delictszaken is kennelijk nog aanwezig.

Vragen wij ons nu af, welke rol de kapatian — het Rijksbestuurdersdepartement — als rechtsprekend lichaam in dit wetboek speelt, dan is het antwoord, dat zijn juridische rol hier nergens vermeld staat, hetgeen klopt met hetgeen het prototype der Anggerageng van 1771 hiervan te zien geeft (zie beneden, p. 128). Slechts in twee artikelen van de Nawala-pradata van 1771 wordt de Rijksbestuurder genoemd en wel in artikel 4 en artikel 14; maar onzes inziens op geen van beide plaatsen als rechter.

In artikel 4, waar hij een weerspannige voor de pradata voorbeeldig moet straffen om hem dan over te leveren aan de pradata, fungeert hij als bestuurder, en in artikel 14 komt hij op als iemand, aan wien de djaksa van alle afgedane zaken mededeeling moet doen,

waarschijnlijk fungeert hij hier dan als hoogste administratieve ambtenaar.

Over de hoekoem weten we jammer genoeg wegens de corruptheid van den tekst niets meer te vermelden dan hetgeen reeds is medegedeeld.

Nemen wij nu de Nawala-pradata van 21 Januari 1784.

In de beweegreden lezen we: „De reden, dat ik aan Angabèhi Natajoeda mijn instructie ter leen geef, is, dat ik hem aanstel tot djaksa van mijn pradata om recht te doen over mijn onderdanen, die een rechtsgeschil met elkaar hebben — buiten die welke voor de hoekoem moeten worden gebracht en die zaken, die voortvloeien uit het familierecht —, zooals straatroof, diefstal in huis bij nacht, veediefstal, diefstal van pluimvee, dieverij, diefstal door ontfutseling, zaken tusschen schuldenaar en schuldeischer, tusschen personen die zich een zelfde zaak toeëigenen, over pandgeving en pandneming, over bewaarneming en bewaargeving, over leenen, over brandstichting met dieverij, en zaken van dergelijken aard, die verraderlijk geschieden.''

Allereerst zij hier opgemerkt dat delictszaken (moord en verwonding er niet bij begrepen, in tegenstelling met de Oendang-oendang Mataram) en vermogenszaken hier in één adem worden genoemd. Zien we in 1771 nog precies, welke delictszaken pradata- en welke hoekoem-zaken zijn, en wat het criterium is, hier constateeren we reeds een vervaging van de oude onderscheiding; en we kunnen uit de beweegreden van 1784 alleen niet weten, wat pradata-zaken (nieuwe stijl) zijn, terwijl we van het hoekoem-gerecht alleen ontdekken, dat het te berechten heeft zaken die voortvloeien uit het familierecht (hier fungeert de hoekoem dus als godsdienstige rechter van het Vorstengezag), en zaken, die voor de hoekoem moeten worden gebracht (natuurlijk andere dan die voortvloeien uit het familierecht), maar welke dit zijn wordt niet vermeld. Welke zaken, die uit het huwelijk voortvloeien, door de hoekoem moeten worden behandeld vermeldt de volgende passage (zie p. 31):

„Klachten betreffende het familierecht, zooals verstootingen, nalatenschappen, testamenten, huwelijksgift, het onderhoud hetwelk de man aan zijn vrouw geven moet en dergelijke moet de pangoeloe berechten, enz.'' In een bedorven passage der beweegreden van 1771 lezen we: „kajata lalaki rabi napfakah haloel waris'' of vertaald:

„zooals zaken, welke het familierecht betreffen, het onderhoud, hetwelk de man aan zijne vrouw geven moet, en zaken omtrent erfgenamen''. Waarschijnlijk is deze passage eveneens een deel geweest van een opsomming van zaken, welke tot het familierecht behooren. Uit het bovenstaande valt o.i. deze conclusie te trekken, dat de waris-zaken (Gobius bij Kern, Javaansche rechtsbedeeling p. 402) in 1784 en ook reeds in 1771, of waarschijnlijk veel vroeger al, in handen waren van den pengoeloe. R. A. Kern meent deze competentie van den pengoeloe op een later tijdstip te moeten stellen (Kern, Javaansche rechtspleging p. 402).

Vragen wij ons nu af, welke zaken behalve die welke tot het familierecht behooren voor de hoekoem van 1784 moeten komen, dan zijn als antwoord op deze vraag drie gissingen te geven.

In de eerste plaats is het mogelijk, dat het criterium van 1771 (zie p. 49) hier nog geldt, maar ook het tegendeel is niet uitgesloten, want hetgeen voor een tekst van 1771 geldt, hoeft niet meer te gelden voor een nieuweren tekst van 1784. Winter's mededeeling (Winter, Regtspleging p. 106), dat de hier ter plaatse genoemde vermogenszaken, die „betrekking hebben tot eenigen inboedel en niet van bewijzen voorzien'', hoekoem-zaken zijn, met het zwaartepunt gelegd dus op de woorden „behoorende tot eenigen inboedel'', kan evengoed van toepassing zijn; zekerheid hebben we niet. Waarschijnlijk worden deze zaken als bekend verondersteld (een verschijnsel dat niet vreemd is en waarop we zullen terugkomen), wat wel het geval zal zijn geweest bij de toenmalige functionarissen, weshalve ze hier niet nader worden aangeduid. De beweegreden van 1784 vermeldt verder (zie p. 31): „Wanneer een moord begaan is, die in aanmerking komt om door U naar de hoekoem verwezen te worden, dan moet gij dit doen; wat niet in aanmerking komt voor de hoekoem, moet door U en Adipati Sindoeredja worden afgedaan.'' De vraag is hier: welke moordzaken moeten nu door de hoekoem, welke door de pradata, welke door den Rijksbestuurder worden behandeld? De Oendang-oendang Mataram had gezegd: „moordzaken zonder teeken van daderschap komen voor de pradata'', dus voor den hoekoem, als vroegeren pradata-rechter. De Nawala-pradata van 1771, die wegens haar best bewaarde juridische traditie ten aanzien van deze zaken de aangewezen tekst is om ons te helpen, laat ons jammer genoeg in den steek, omdat juist de passage waarin de woorden „moord

en verwonding'' voorkomen (zie p. 22) corrupt is en een Oud-hollandsche vertaling van dezen tekst niet bestaat, die ons anders dienst zou kunnen bewijzen. Winter (Regtspleging pp. 106, 107, 108, 109, 110, 111) somt o.a. deze gevallen op:

a. Door de soerambi worden behandeld moord en verwonding waarvan de dader bekend is.

b. Door de kapatian (sedert 1818 meestal balémangoe genaamd): moord en verwonding gebeurd bij desa-oorlogen, bij ongeregeldheden, of gepleegd uit razernij.

c. Door de pradata moord en verwonding waarvan de dader onbekend is [1]).

Hier rijst natuurlijk de vraag: geldt deze opsomming van Winter uit een latere periode (1824) ook voor de Nawala-pradata van 1784? Wij weten het niet; maar mocht zulks het geval zijn, dan is onze conclusie, dat van de juridische traditie niet veel meer overgebleven is, daar volgens de Oendang-oendang Mataram juist moord en verwonding, waarvan de dader bekend is, padoe-zaak is, doch pradata-zaak nieuwen stijl zou zijn, en Winter juist van het tegendeel getuigt, evenzoo nopens de soerambi.

Verder staat er in den aanhef der Nawala-pradata van 1784: „Voorts wanneer er een klacht is betreffende zaken, zooals plundering, brandstichting, desa-oorlog, die haar oorsprong vinden in gewelddadigheden, welke het Rijksbestuur aangaan, moeten deze door Adipati Sindoeredja worden berecht.'' Wat wordt met de woorden „die haar oorsprong vinden in gewelddadigheden, welke het Rijksbestuur aangaan'', precies bedoeld? In de Nawala-pradata van 1771 komt deze passage niet voor.

Hierboven op p. 48 hebben we gezien, dat rooverij en brand-

---

[1]) Winter somt voor de pradata nog enkele andere op, zooals moord of verwonding bij een dobbel- of danspartij gepleegd, moord of verwonding gepleegd door een onbevoegd persoon, niet in verband staande met desa-geschillen en waarvan de aanklacht der bloedverwanten van den gewonde of vermoorde bij de soerambi niet aannemelijk is. Verder maakt Winter op p. 750 nog deze onderscheiding, dat voor de soerambi zaken over moord en verwonding komen, gepleegd *door* personen, die een ongeoorloofde daad verrichten, en voor de pradata zaken over moord en verwonding gepleegd *op* personen, die een ongeoorloofde daad verrichten.

stichting met dieverij pradata-zaken zijn. Hier (1784) daarentegen is plundering en brandstichting kapatian-zaak. Het opsommen van deze twee delicten in één adem met desa-oorlog, en de woorden „kang pada awit saking wisésa'' d.i. „die haar oorsprong vinden in geweldadigheden, welke den Gebieder van het land aangaan'', woorden, welke later wegens de feitelijke gezagsoefening van den Rijksbestuurder geworden zijn: „die den Rijksbestuurder aangaan'' en welke door identificatie van den Rijksbestuurder met het Bestuur ook geworden zijn tot: „die het Rijksbestuur'' (vergelijk Rouffaer's meening hierover, Noten p. 133) „aangaan'', suggereeren ons dat hier klaarblijkelijk bedoeld wordt: plundering en brandstichting als gevolg van een desa-oorlog; en dan is het niet vreemd, dat de Rijksbestuurder deze zaken te berechten kreeg (vergelijk hiermede onze beschouwing over de functie van den Rijksbestuurder in de Anggerageng op p. 125 e.v.). De verklaring, door Mounier (Nawolo-pradotho p. 89 bij artikel II aanteekening 3) gegeven van de woorden „ingkang pada kawit teka wiwésa'', als zouden ze beteekenen: „op eigen gezag en met geweld geschied'', en zijn aanteekening „hierdoor verstaat men die zaken, waarin de aanvaller een beambt persoon is, doch in de uitoefening van zijn gezag zich van ongeoorloofd geweld bediend heeft, om zijne ondergeschikte tot het vervullen van een verpligting of van eenen eisch te dwingen'' lijken ons ongeloofwaardig

De Nawala-pradata van 1818 vertoont ongeveer hetzelfde beeld als de Nawala-pradata van 1784. Een nieuwigheid is hier deze passage (Rouffaer, boekdeel A. p. 17) [1]): „Lan saroepané kawoelanningsoen gedé tjilik bawah ing Soerakarta Adiningrat, kabèh wong sadjroning negara, ingkang pada oetang-kapipotang, gadé-ginadé silih-sinilihaké titip-tinitipan, pada anganggowa tjetjekelan lajang, jèn botjah ingsoen kang loeamkoe gawé, mantri sapandoewoer, pada anganggowa lajang sarta pratanda tjap, déné botjah ingsoen sangisor ing mantri sapangisor pisan, lajangé ija nganggowa tanda tangané déwé déwé, lan tanda tangané seksiné wong loro, samangsané ora nganggo tjetjekelan lajang, kongsi prakara anggoegat marang pradata tanpa dadija papadoné, déné kawoelaningsoen

---

[1]) Een gelijkluidenden tekst vinden we bij Oudemans, Javaansche Wetten, deel I pp. 149 en 150.

ingkang pada lakoe dagangan, adol-tinoekoe ana pasar, ikoe jèn dagangané ditoekoe, asarana dioetang marang kantjané paḍa babakoel, atawa ing lijané, ikoe paḍa seksija marang ing tandané, kang ngoewasani ing pasar kana, atawa aseksija marang paḍa babakoel, jèn sepi salah sawidjiné, kongsi dadi parkara ija ora dadi papadoné'', die we aldus vertalen: „Mijn onderdanen van hoogen rang of menschen uit het volk van Soerakarta-Adiningrat en ook diegenen uit de stad, die een schuldovereenkomst met elkaar hebben gesloten of een overeenkomst van pand, van leen, van bewaargeving, zij moeten hiervan een akte hebben. Mijn onderdanen, die een ambt bekleeden met den rang van mantri of hooger, moeten een akte hebben, voorzien van hun zegel; mijn onderdanen beneden den rang van mantri moeten een akte hebben, voorzien van hun eigen handteekening en de handteekening van twee getuigen. Mocht zoo iemand geen akte bezitten van de overeenkomst en komt het tot een rechtsgeschil bij de pradata, dan heeft dit geen voortgang. Wat betreft mijn onderdanen die handel drijven en een koopovereenkomst aangaan op de markt, mocht de verkoop plaats hebben zonder contante betaling door een medehandelaar of ook door iemand anders, dan moeten ze den tanḍa, die het opzicht voert over die pasar, als getuige nemen van deze overeenkomst. Of ze kunnen één der medekooplieden als getuige nemen, maar mocht dit alles verwaarloosd zijn en het tot een rechtsgeschil komen, dan heeft dit geen voortgang''.

Hier hebben we een ontwikkeling, die we waarschijnlijk eveneens mogen toeschrijven aan het meer veld winnen van Nederlandschen invloed, nl. de intrede van het schriftelijk bewijs. Tot vóór 1818 werd in de Javaansche wetboeken van schriftelijk bewijs niet gerept. In artikel 2 der Salasche Nawala-pradata van 1818 Rouffaer, boekdeel A. p. 18 of Oudemans, Javaansche wetten deel II p. 152) staat: „Ana déné radjamal, potang-apipotang, gaḍé-ginaḍé, silang-sinelang, kang patoet moenggah ing koekoem ija sira oenggahena ing koekoem, oewisa déning sira'' d.i. vertaald: „Zaken, die het vermogen betreffen, zooals zaken tusschen schuldenaar en schuldeischer, pandgeving en -neming, leen, die naar de soerambi moeten worden verwezen, moet gij naar de hoekoem verwijzen en zelf moet gij er van afblijven''. Wanneer nu behooren deze zaken tot de competentie van de hoekoem? Ook hier zijn we voor onze gissing aangewezen op Winter's mededeeling (Regtspleging p. 106) ‚waar hij zegt dat, wanneer deze

zaken betrekking hebben op eenigen boedel en niet van bewijzen zijn voorzien, het soerambi-zaken zijn.

Resumeerend hebben we dus dit: vermogenszaken met akten of met getuigen zijn pradata-zaken; vermogenszaken behoorende tot eenigen boedel zonder bewijzen zijn soerambi-zaken.

En volgens de Oendang-oendang Mataram (zie p. 19) waren alle vermogenszaken padoe-zaak, dus pradata-zaak volgens de Salasche Nawala-pradata. Ten aanzien van de vermogenszaken is de traditie dus geheel verdwenen. Slotsom:

De Salasche Nawala-pradata van 1771 vertoont ten aanzien van haar delictszaken nog getrouw de traditie der Oendang-oendang Mataram. De Salasche Nawala-pradata van 1784 en eveneens de Salasche van 1818 is er reeds vreemd aan, en de oude juridische traditie is in deze twee wetboeken geheel verdwenen.

B. *Over de processueele traditie.*

Bij onze beschouwing der Oendang-oendang Mataram hebben we vastgesteld (p. 18), dat, voor zoover de beschikbare passages ons toelaten een conclusie te trekken, de regel geldt: „geen geding zonder beklag''. Zooals op p. 18 is opgemerkt geldt deze regel ook voor het volksrecht van het overige Indonesië. Geldt deze regel nu ook voor de Nawala-pradata?

Aangezien Jonker (Javaansch Strafrecht p. 21) deze aangelegenheid reeds voldoende heeft belicht, meenen we te kunnen volstaan met een aanhaling van zijn conclusie, die luidt: „Misdrijven worden dus in het algemeen slechts vervolgd op klacht der lijdende partij, tenzij ten eerste gepleegd tegen den staat, ten tweede om politieke redenen, en ten derde gepleegd door hen die aloening doerdjana, als onverbeterlijke boosdoeners bekend staan''.

De traditie ten aanzien van den inzet van een geding der Oendang-oendang Mataram is in de Nawala-pradata dus nog aanwezig en deze traditie schijnt bovendien Indonesisch. Hier meenen we dus een aangelegenheid te vinden in het Javaansche wetboekenrecht, die we misschien mogen rekenen tot het kader van het volksrecht.

Stuk 4.

De inhoud der Nawala-pradata.

I.

Enkele aangelegenheden betreffende bevoegdheid en procesrecht [1]) in de Nawala-pradata.

A. *Volstrekte bevoegdheid.*

Zooals wel te verwachten is, ontbreekt in de Nawala-pradata een nauwkeurige omschrijving van de volstrekte bevoegdheid der rechtsprekende lichamen. Welke zaken voor de respectieve met rechtspraak belaste lichamen worden behandeld, is ten deele reeds besproken in het vorige stuk, weshalve we hier alleen een résumé zullen geven van het daar voorkomende. De belangstellende wordt verder verwezen naar hetgeen Winter (Regtspleging p. 105—113) hierover schreef. Zijn gegevens zijn veel rijker dan wat we uit de teksten zelf kunnen halen. Dit vindt zijn reden waarschijnlijk hierin, dat het een gezonde gewoonte schijnt te zijn geweest der redactoren om opneming van het algemeen bekende onnoodig te achten. Ook is waarschijnlijk Winter's opsomming mede geput uit mededeelingen door informaties, hem door deskundigen verstrekt (zie hierover ook beneden pp. 65 en 66).

Voor de pradata der Nawala-pradata van 1771 van Sala komen, volgens hetgeen er in artikel 1 staat:

a. delictszaken met juist gebleken aanklacht; is de aanklacht onjuist, dan worden deze delictszaken voor de hoekoem behandeld.

De Djocjasche Nawala-pradata van omstreeks 1771 vermeld ook:

b. vermogenszaken (Rouffaer, boekdeel B. p. 163).

Volgens de Nawala-pradata van 1784 komen voor de pradata:

a. delictszaken (zonder eenige nadere omschrijving),

b. vermogenszaken,

---

[1]) Over de soort van straffen en ook over het bewijs in de Nawala-pradata zal hier niet worden geschreven, aangezien Jonker in zijn dissertatie over Javaansch strafrecht (1882) deze materies reeds heeft behandeld (zie een weinig over de straffen op pp. 135 en 136, bij de Angger-ageng).

c. moord en verwonding (waarschijnlijk die waarvan de dader onbekend is, naar Winter's mededeeling; de Salasche tekst zelf vermeldt deze bijzonderheid niet, wel de Djocjasche tekst van omstreeks 1792, in artikel 1, Rouffaer, boekdeel B. p. 216).

De Djocjasche Nawala-pradata van omstreeks 1792 noemt nog deze zaken op, die niet in de Salasche voorkomen (Rouffaer, boekdeel B. artikel 1 p. 216):

d. wanneer aangifte wordt gedaan van een zaak, zonder dat er iemand als gedaagde of beklaagde wordt genoemd,

e. wanneer een gedagvaarde ontvlucht gedurende den tijd loopende tusschen de dagvaarding en de verschijning en niemand er schuld aan heeft.

De Nawala-pradata van 1818 zegt, dat voor de pradata moeten worden behandeld:

a. de delictszaken (zonder nadere begrenzing, in tegenstelling met den tekst van 1771),

b. vermogenszaken, voorzien van een akte of van een getuige,

c. moord en verwonding evenals bij den tekst van 1784.

Welke zaken komen nu voor de kapatian?

Als rechtsprekend lichaam komt de kapatian in de Nawala-pradata van 1771, zooals op p. 49 reeds is medegedeeld, niet voor. Eerst in den tekst van 1784 doet ze haar intrede. Volgens dezen tekst zijn kapatian-zaken:

a. moord en verwonding. Winter's mededeeling (Regtspleging p. 109) „moord en verwonding, gepleegd uit razernij en bij ongeregeldheden'' vinden we in den tekst zelf niet met deze omschrijving vermeld; dit staat in het ingeslopen artikel 50 der Angger-sedasa (zie Roorda, Javaansche wetten, p. 242). Te recht heeft Rouffaer (Noten p. 129) dit artikel als een insluipsel van na 1818 gesignaleerd, aangezien deze zaak thuishoort bij de pradata-zaken;

b. delictszaken voorgevallen bij desa-oorlogen.

De tekst van 1818 noemt als kapatian-zaken:

a. moord en verwonding (als in den tekst van 1784),

b. delictszaken.

Nu de soerambi-zaken. De Salasche tekst van 1771 noemt als soerambi-zaak:

a. delictszaken, waarvan de aanklacht onjuist is;

b. zeer waarschijnlijk ook zaken betreffende het familierecht. De onzekerheid wordt veroorzaakt, doordat de tekst hier corrupt is.

De Djocjasche tekst van omstreeks 1771 en ook die van omstreeks 1792 geeft geen specificatie van de soerambi-zaken.

De Salasche Nawala-pradata van 1784 somt voor de Soerambi deze zaken op:

a. moord (en waarschijnlijk ook verwonding, ofschoon er niet bij vermeld). Winter zegt: moord, waarvan de dader bekend is; de tekst zelf vermeldt deze bijzonderheid niet,

b. zaken welke het familierecht betreffen.

Volgens de Nawala-pradata van 1818 zijn de volgende zaken soerambi-zaken:

a. moord en verwonding, waarvan men de aanleiding niet weet,

b. moord en verwonding (naar Winter's gegeven: waarvan de dader bekend is),

c. zaken, welke het familierecht betreffen.

B. *Gerechtshelpers.*

In de Nawala-pradata van 1771 wordt als helper alleen genoemd de sarajoeda (artikel 10). In de Nawala-pradata van 1784 daarentegen en evenzoo in de Nawala-pradata van 1818 (artikel 34) naast den sarajoeda nog de djedjeneng en de lawang. De djaksa en zijn kantja (de rechter dus met de zijnen) moeten kennis nemen van alle binnen het Rijk voorvallende delicten en na onderzoek de schuldigen opvatten. Ingeval zich moeilijkheden voordoen, moeten ze hulp vragen bij den Rijksbestuurder. Ook moeten ze optreden ingeval iemand de faam heeft een berucht individu te zijn (Nawala-pradata 1784 p. 38, en 1818 artikel 35; Oudemans deel I p. 117). Voorts moeten ze er voor zorg dragen, dat zoo iemand zich betert. In de Nawala-pradata van 1771 komt deze aangelegenheid niet voor.

C. *Eigenrichting.*

Over deze aangelegenheid raadplege men eerst hetgeen Wilken (Wilken—Van Ossenbruggen) in zijn opstel over het Pandrecht bij de volken van den Indischen Archipel schrijft op pp. 390, 391, 392, 395 en de noten bij deze materie.

Eigenrichting is ongeoorloofd (artikel 4 Nawala-pradata 1771, p.24, Nawala-pradata van 1784 en artikel 14 Nawala-pradata 1818). Van eigenrichting op den *persoon* wordt in de Nawala-pradata niet gerept. Artikel 14 der Nawala-pradata van 1818 vermeldt verder, dat, indien bij zoo'n eigenrichtingsdaad een gevecht ontstaat en de pleger gewond of gedood wordt, een hierover ingediende aanklacht geen gevolg heeft.

D. *Over den inzet van een rechtszaak.*

De Salasche tekst van 1771 zegt niet, op welke wijze een rechtszaak moet worden ingezet. In één artikel slechts, in artikel 10, komt voor een bijzonder geval iets dergelijks voor, en wel voor het geval, dat een onderdaan uit de Salasche mantjanegara een rechtsgeschil heeft met iemand uit Soerakarta zelf; dan moet hij zijn vertegenwoordiger sturen naar den sarajoeda, die alsdan den gedaagde of beklaagde moet ontbieden. De tekst van 1784 zegt hiervan op p. 37, en die van 1818 in artikel 33, dat de djaksa dan van het geschil mededeeling moet doen aan den Rijksbestuurder, die daarop den gedaagde moet laten komen. Dit zwijgen van den Salaschen tekst van 1771 — op het bovengenoemde geval na — mogen we misschien toeschrijven aan algemeene bekendheid, hoe een geding moet worden begonnen, weshalve de redactor het niet noodig scheen te achten om over dit punt een artikel in te lasschen. Ook deze andere onderstelling is mogelijk: het redigeeren van een wetboek, ingedeeld in artikels, is den samensteller nog te vreemd, hij is er nog onhandig in, doordat de bouw, zooals ook reeds op p. 43 gezegd is, afweek van die der vroegere Javaansche wetboeken, weshalve deze aangelegenheid verwaarloosd werd. Deze onderstelling zou dan tevens verklaren, waarom deze aangelegenheid wèl voorkomt in de jongere teksten van na 1771, zooals in de jongere Djocjasche van omstreeks 1771; en wel omdat de redactor sinds het maken van den oudsten Salaschen tekst van 1771 meer begrip en bedrevenheid heeft ge-

kregen (hem waarschijnlijk van Compagnieskant bijgebracht) om een wetboek op zijn westersch samen te stellen, door indeeling in artikels.

De jongere Djocjasche tekst van omstreeks 1771 en evenzoo die van omstreeks 1792 vermeldt in de beweegreden op p. 163 en op p. 216 (Rouffaer boekdeel B.) dat om een geding te beginnen aangifte (Javaansch: asahit) moet worden gedaan bij de pradata, door tusschenkomst van ieders eigen lawang (lawangé déwé déwé). Verder staat in artikel 1 van den Djocjaschen tekst van omstreeks 1771, dat aangifte van zaken welke het familierecht betreffen niet behoeft te geschieden bij den lawang, ofschoon dit wel gewenscht is. De Djocjasche tekst van omstreeks 1792 vermeldt daarentegen in zijn beweegreden, dat aangifte over zaken welke het familierecht betreffen liever niet moet geschieden bij den lawang of den kori; bij wien dan wèl liever, wordt niet gezegd. De Salasche Nawala-pradata van 1784 vermeldt op p. 33, dat men voor de aangifte van een zaak bij de pradata zich heeft te wenden tot zijn loerah of bekel en dat, ingeval de aangifte niet geschiedt door tusschenkomst van één van beiden, de zaak niet zal worden behandeld. Ingeval er bemoeilijking mocht bestaan van den kant van loerah of bekel, kan de gelaedeerde zich tot den Rijksbestuurder wenden. Het doen van valsche aangifte wordt gestraft.

E. *Proceskosten en procespanden.*

De Salasche Nawala-pradata van 1771 zegt in artikel 1, dat de proceskosten „papadjegan'' voor den eischer bedragen: de helft van den eisch, en voor den gedaagde zooveel als de eisch bedroeg. Staat in den tekst van 1771 duidelijk, dat dit proceskosten zijn, die dus niet aan partijen worden teruggegeven, in den tekst van 1784 en evenzoo in den Djocjaschen van omstreeks 1771 (zie artikel 2) staat terzelfder plaatse „gagantoengan'', dus borggeld, procespand, een som, die dus vermoedelijk na afloop van het geschil aan partijen wordt teruggegeven.

De tekst van 1818 zegt in artikel 9 (Oudemans deel II p. 162) dat de bovengenoemde bedragen procespanden zijn. Winter vermeldt op p. 499 van zijn Regtspleging, dat in zijn tijd de proceskosten voor den winner tien procent bedroegen van zijn eisch.

Het feit, dat in alle redacties op één na „procespand'' (Javaansch:

gagantoengan) staat, en zulks mede in verband met Winter's mededeeling, dat de proceskosten één tiende gedeelte bedragen van den eisch, zou ons doen gelooven dat in den Salaschen tekst van 1771 ook eveneens „procespand'' is bedoeld. Over de proceskosten zou dan in de redacties niet worden gerept.

F. *Dagvaarding.*

Bij het doen van een dagvaarding moet rekening worden gehouden met den af te leggen afstand (artikel 2 tekst 1771 en p. 31 tekst van 1784). De tekst van 1818 (artikel 5) is meer gepreciseerd. Hier staat dat voor menschen afkomstig uit het gedeelte van Padjang en Soekawati, hetwelk binnen de grenzen van de ommelanden der hoofdstad gelegen is, de termijn is acht dagen, voor menschen uit dat gedeelte van Padjang en Soekawati dat buiten de grenzen van de ommelanden der hoofdstad gelegen is een halve maand, voor menschen uit Mataram en Goenoeng-Kidoel een maand, voor Bagelèn en de menschen buiten de grenzen van de ommelanden der hoofdstad veertig dagen, voor Banjoemas en de mantjanegara vijftig dagen. Verschijnt gedaagde of beklaagde niet op den bepaalden tijd, dan volgt een schriftelijke aanzegging om binnen drie zittingdagen te verschijnen. Verloopen drie zittingen zonder dat hij verschijnt, dan volgt een schriftelijke boetebedreiging. Komt hij binnen drie zittingdagen na deze boetebedreiging nog niet, dan volgt een boeteoplegging naar gelang der zaak. Komt op den dag van verschijning alleen de gedaagde, dan wordt den eischer alsnog schriftelijk aangezegd om gedurende de daarop volgende drie zittingdagen te verschijnen. Verloopen deze drie zittingdagen zonder dat hij verschijnt, dan wordt zijn eisch vervallenverklaard. Op onderdanen die gedagvaard worden, maar afwezig zijn wegens een dienstreis, moet worden gewacht tot ze terugkomen (artikel 8 tekst 1771 b.v.).

Ingeval een gedagvaarde ontvlucht, is zijn hoofd verantwoordelijk en moet hij den ontvluchte binnen een bepaalden tijd opvatten op straffe van boete, welker grootte bepaald wordt naar het tijdstip der ontvluchting, hetzij voor de eerste verschijning of nadat reeds procesverbaal is opgemaakt (artikel 3 tekst 1771, artikel 6 tekst 1818). Mocht een gedagvaarde ziek zijn, dan moet zijn loerah of bekel hem laten vervoeren (artikel 9 tekst 1771, artikel 7 tekst 1818).

G. *Ontvankelijkheid van een zaak, termijn van klachte.*

De Nawala-pradata kent twee soorten van niet-ontvankelijkheid: niet-ontvankelijkheid wegens overschrijding van den gestelden termijn van indiening der klachte en niet-ontvankelijkheid uit den aard der zaak.

1. *Niet-ontvankelijkheid wegens overschrijding van den gestelden termijn.*

Artikel 6 der Nawala-pradata van 1771 zegt, dat, wanneer iemand gedood wordt en hierover een aanklacht wordt ingediend met de bewering, dat hij zonder eenige aanleiding gedood is, dan moet deze klachte geschieden binnen twee nachten na het gebeurde.

Ten aanzien van dezelfde aangelegenheid zegt de tekst van 1784 (zie p. 36), dat alleen, indien de klachte geschiedt binnen vijf dagen na het gebeurde, de klachte behandeld zal worden, althans voor personen, die wonen binnen de grenzen der stad: voor hen die buiten de grenzen der stad wonen wordt een ander termijn gesteld en wel twintig dagen voor Padjang-Mataram en veertig dagen voor Kedoe-Bagelèn.

De tekst van 1818 (artikel 11 Oudemans, Javaansche wetten deel I) maakt voor dezelfde zaak geen onderscheid meer tusschen personen binnen en buiten de grenzen der stad en bepaalt alleen dat de klachte binnen veertig dagen moet geschieden, anders wordt ze niet behandeld. Voor delictszaken is de termijn van indiening veertig dagen (tekst 1784 p. 33 en artikel 8 tekst van 1818). Deze termijn geldt niet, indien de overschrijding het gevolg is van tegenwerking van den loerah of bekel.

2. *Niet-ontvankelijkheid uit den aard der zaak.*

Hiertoe behooren volgens de Nawala-pradata van 1771 (artikel 1) gevallen van doodslag wegens strijd aan de zijde van onbevoegden en doodslag en verwonding (artikel 13) gepleegd bij een danspartij of bij overspel. Hetzelfde vermeldt de tekst van 1784.

De tekst van 1818 beschouwt in artikel 39 het geval gepleegd bij overspel anders. Mocht bij overspel een strijd ontstaan en doodslag of verwonding gepleegd worden, dan is alleen een aanklachte gedaan door den pleger of van diens bloedverwanten niet ontvankelijk.

Hetzelfde geldt ten aanzien van doodslag en verwonding bij het schaken van een vrouw (artikel 38).

Is volgens de tekst van 1784, zooals boven is gezegd, niet ontvankelijk moord en verwonding gepleegd bij een danspartij, de tekst van 1818 vermeldt daarentegen, dat dit alleen het geval is bij een clandestiene danspartij, dus alleen een danspartij waarvoor men geen verlof heeft gekregen (artikel 41).

Ten aanzien van een klachte over doodslag en verwonding gepleegd bij een dobbelspel zegt de tekst van 1818 in artikel 40, dat alleen die gevallen niet ontvankelijk zullen worden verklaard, die gepleegd zijn bij met name genoemde spelen, zooals dadoe, keplèk, ketjèk en gimer. Niet ontvankelijk is ook doodslag of verwonding gepleegd door een leerling op zijn leeraar voortvloeiend uit een proef, met toestemming van den leeraar op hem gepleegd om zijn onkwetsbaarheid te bewijzen (artikel 28, tekst 1818).

H. *Termijn van afhandeling.*

Hierover wordt in den tekst van 1771 niet gerept, in de teksten van 1784 en 1818 wordt alleen ten aanzien van zaken welke tot het familierecht behooren en van rechtszaken tusschen de onderdanen der twee Rijken van een termijn van afhandeling gesproken. De pengoeloe moet zorgen dat deze rechtsgeschillen binnen drie maanden worden afgedaan, terwijl de djaksa deze quasi-internationale zaken zoo spoedig mogelijk moet afdoen, waarvoor hem uiterlijk, wanneer er zich moeilijkheden voordoen, drie maanden tijds worden gegeven.

Voor de onderdanen uit de mantjanegara wordt bepaald, dat hun rechtsgeschillen berecht zullen worden tijdens de garabeg-moeloed.

II.

Executie. Agrarische aangelegenheden in de Nawala-pradata.

Hier kunnen we kort zijn, aangezien de Nawala-pradata, op het volgende na, geen agrarische bepaling bevat. In artikel 2 van den Djocjaschen tekst van omstreeks 1771, correspondeerend met artikel 2 van den Djocjaschen van omstreeks 1792, staat, dat, wanneer een ambtenaar een rechtsgeschil verliest en niet in staat is zijn verlies te betalen, zijn chef hem het verlies moet voorschieten. Als tjekelan, d.i. pand, dienen dan de apanagegronden van den veroordeelden ambtenaar. De opbrengst dezer gronden moet dan naar billijkheid

(waarschijnlijk is hier ook gedacht aan rente) worden verrekend met het voorgeschoten verlies als penitjil, d.i. afbetaling.

Het woord „tjekelan'', „krama'', „tjepengan'', beteekent pand (vuistpand), een term dien we in Soebroto's dissertatie „Indonesische Sawah-verpanding'' Leiden 1925, niet hebben ontmoet, en die vermoedelijk alleen op in pand genomen *roerende* voorwerpen ziet. Het woord njekelké of njekelaké wordt vooral gebezigd door de Javanen voor het begrip verpanden van roerende voorwerpen, maar niet bij een pandhuisbaas, dus niet bij iemand die hiervan zijn beroep maakt. Ook ter vermijding van het vulgaire woord gadèkaké, teneinde door het gebruik van een prettiger klinkend woord dezen, vooral voor de betere standen minder eerbaren financieelen toevluchtsmaatregel te camoufleeren.

In het bovenstaande artikel in de Nawala-pradata zou men misschien het volgende beeld mogen zien. We hebben hier wellicht te doen met een soort van Indonesische dwangverpanding of wettelijke — door de wet geëischte — verpanding (vergelijk Soebroto, Sawah-verpanding, pp. 174 en 175 e.v.v.). Ook deze pradata-maatregel is het gevolg van het niet kunnen voldoen aan een vonnis, maar dan een, waarbij de apanagegronden in bruikpand komen en de schuld telkens vermindert met de waarde der opbrengst. De schuld, het voorgeschoten verlies, lost dus zich zelf af (vergelijk hiermede de menitjil-overeenkomst op Lombok, Van Vollenhoven, Adatrecht Nederlandsch-Indië I p. 495, en Holleman — afstand van den grond tot schuld-delging —, Het adatrecht van Toeloengagoeng, 1927, p. 40).

Stuk 5.

Algemeene opmerkingen over de Nawala-pradata.

Wij kunnen in de beweegreden der Nawala-pradata lezen, dat de Nawala-pradata een handleiding is voor den pradata-rechter en ook dat bij hem (zie bij ons hiervoor op pp. 24, 33 en 60) om te beginnen alle vermogens- en delictszaken en waarschijnlijk ook zaken, welke het familierecht betreffen, moeten worden voorgebracht. Stellen wij, gesuggereerd door deze wetenschap, de vraag, hoe zich de Nawala-pradata tot de overige wetboeken verhoudt, dan schijnt het antwoord: dat de Nawala-pradata wegens haar rijken processueelen inhoud aangemerkt kan worden als het meer algemeene wetboek, dat gedurig naast

de bijzondere wetboeken zooals Angger-ageng, Angger-aroebiroe, Angger-sedasa geraadpleegd zal zijn geworden. Hierbij zij echter dadelijk herinnerd, dat zelfs de Nawala-pradata in géén geval er naar streeft alle aangelegenheden te voorzien die zich voordoen bij de rechtspraak en die naar westersch begrip behooren gecodificeerd te worden in het belang van rechtszekerheid. Bij doorlezing vooral van Winter's Regtspleging worden we getroffen door de vele onderwerpen, die we nergens in de Nawala-pradata of de verdere wetboeken terugvinden (boven p. 56).

Om eenige voorbeelden te noemen: van het bestaan van hooger beroep (Winter Regtspleging p. 113), van den plicht om altijd te beginnen te trachten zaken in der minne te schikken (Winter, Regtspleging p. 482), van vereischten voor het afleggen van getuigenis (Winter, Regtspleging p. 489), van al deze belangrijke dingen vermelden de wetboeken van vóór 1818 niets. Alleen in de jongere wetboeken, zooals de Angger-sedasa van 1818 (artikel 43) en de jonge Angger-goenoeng van 1840 — zie Oudemans deel II op de artikelen 58 en 92 —, wordt van een plicht om altijd te pogen zaken in der minne te schikken (Javaansch: matoet of ngroekoen) gewag gemaakt. Dit echt-Indonesische rechtselement (zie Ter Haar, Adatproces, hoofdstuk II, Holleman, Het adatrecht van Toeloengagoeng, 1927, pp. 17—35, en Mallinckrodt, Het adatrecht van Borneo, deel I, 1928, pp. 203—204) schijnt zich dus pas sedert 1818 een plaats te hebben veroverd in de Javaansche wetboeken; zijn toepassing echter zal wel zoo oud zijn als het bestaan van de Javanen zelf. Of betreden we met deze dingen misschien het terrein van het adatrecht, maar dan Rijksadatrecht, gewoonteregelen die voor het Rijk gelden, wel te onderscheiden van het gewone Vorstenlandsche adatrecht, dat in het rechtsbewustzijn van het volk leeft? Het is mogelijk; maar dan zouden we ook de conclusie moeten durven aanvaarden, dat in het recht der Vorstenlanden ongeschreven Rijksrecht een tot nu toe te weinig onder de oogen gezien element is. Is dit Rijksadatrecht misschien meteen gewoon adatrecht der Vorstenlanden? Dit is een vraag, die op beantwoording wacht, welke echter buiten het bestek van dit boekje ligt.

Oudemans (deel I) maakt in zijn aanteekeningen op p. 3 der voorrede melding van afwijkende toepassingen van sommige wetsartikelen. Rouffaer (Vorstenlanden p. 643) zegt, dat C. F. Winter zijn mede-

deelingen over Javaansche rechtsvordering in de artikelen 13—41 van zijn Regtspleging deels heeft samengelezen uit de verschillende wetboeken, maar deels ook op kostelijke wijze heeft aangevuld uit de *onbeschreven* Javaansche *rechtspractijk*. Zoolang dit toegepaste niet officieel aanvaard is, zouden we ook deze aangelegenheden nog tot het Rijksadatrecht moeten rekenen.

Hoe de verhouding precies is tusschen Rijksrecht en volksrecht, hiernaar kunnen we slechts gissen; maar de wetenschap, dat in het Rijksadatrecht volksadatrecht zit en dat dus beide een supplement moeten vormen van het wettenrecht, wil men geraken tot het totale inheemsche recht der Vorstenlanden, is voor ons van belang en wel hierom, omdat we nu gaan vermoeden, dat Winter's Regtspleging van groote waarde kan zijn voor onze kennis van het adatrecht der Vorstenlanden en misschien ook voor dat van Midden- en Oost-Java.

In den tekst van 1771 (en evenzoo in dien van 1784 en 1818) staat o.a.: „De reden, dat ik aan Ngabèhi Natajoeda mijn instructie ter leen geef, is enz.'' (zie p. 21).

Hier staat dus, dat Natajoeda Zijn Hoogheids handleiding voor de pradata „ter leen'' kreeg. Mogen we uit deze woorden de conclusie trekken, dat deze handleiding oorspronkelijk bestemd was geweest voor Zijn Hoogheid zelve; m.a.w. mogen we hierin een gegeven zien, dat, zooals ook Kern schreef (Javaansche Rechtsbedeeling p. 376 noot 1, aanhaling uit Van Goens, p. 315 v.v.), de Vorst vroeger zelf recht sprak? Onzes inziens bestaat hiertegen geen bezwaar. Een andere vraag is dan: spreekt de djaksa met dit wetboek als handleiding recht *namens* den Vorst of *in de plaats van* den Vorst, m.a.w. wordt hier in wezen door den djaksa rechtgesproken *namens* den Vorst, of *door* den Vorst? Ter Haar (Adatproces, p. 33) deelt reeds mede, dat de djaksa, de voorzitter der pradata, geheel afhankelijk was van den vorst, niettegenstaande de djaksa alleen met rechtspraak belast was en niet tevens bestuurder was. Op pp. 33 en 34 vermeldt Ter Haar verder, dat bij den Indonesiër in het algemeen van een scheiding tusschen bestuurders en rechters nog weinig sprake is; en hij komt tot de conclusie, dat wie de inheemsche rechterlijke inrichting der volken van Nederlandsch-Indië beschrijven wil in hoofdzaak slechts behoeft te teekenen hun inheemsche bestuursorganisatie. Bestuurder zijn is meestal te gelijk rechter zijn.

Ook in de Vorstenlanden op Java is dit meestal het geval; we

vinden het bevestigd bij den Vorst als hoogsten bestuurder en tevens rechter, m.a.w. de functie van het Javaansche hoofd zou dan algemeen Indonesisch van karakter zijn. Zooals algemeen wordt aangenomen bestaat echter in de Vorstenlanden een ambtenaar, rechter en niet tevens bestuurder (Ter Haar, Adatproces p. 33), nl. de djaksa der pradata. Maar is dit wel zoo? Bekeken met een Indonesisch oog, lijkt ons dit instituut on-Indonesisch; en derhalve zal hierbeneden worden onderzocht of de djaksa wel een op zich zelf staand rechterlijk orgaan is, dan of zijn functie, evenals haast overal in Indonesië, in wezen een eenheid vormt met het bestuurderschap.

In de Nawala-pradata van 1771 (p. 22) lezen we over dit punt: „Zaken, betreffende doodslag, die *ik* niet *voorbreng* (Javaansch: kang ora ingsoen ladèkaken), zijn gevallen van doodslag wegens strijd aan de zijde van onbevoegden''. In de Nawala-pradata van 1784 (p. 31) lezen we over dit zelfde punt: „Wanneer een aanklacht wordt ingediend over doodslag, dan laat ik die aanklacht zonder gevolg (Javaansch: kang ora ingsoen dadèkaken) indien de doodslag samenhangt met desa-oorlog of met het verleenen van bijstand aan onbevoegden''. Het gaat hier om het woord „ik''. Dit woord kan in het verband waarin het voorkomt alleen beteekenen: ik de Vorst. We weten echter dat de meeste zaken eerst bij de pradata komen, om vervolgens door deze naar de kapatian of de soerambi te worden verwezen. De woorden uit den tekst van 1771, „die ik niet voorbreng'' beteekenen hier waarschijnlijk: „die ik niet verder verwijs naar soerambi of kapatian''; een andere beteekenis kunnen we er niet aan hechten. Hieruit zouden we kunnen onderstellen, dat het begrip „djaksa = Vorst'' nog zóó sterk in het bewustzijn voortleefde, dat we hier, niettegenstaande den reeds lang als algemeen zelfstandig begrepen pradata-rechter (den djaksa), door den redactor van het wetboek nog gesproken vinden van den Vorst zelf als voorbrenger der zaak, in plaats van van den djaksa.

Hierin meenen we een aanwijzing te mogen zien voor de gissing, dat de djaksa in wezen rechtspreekt in de plaats van den Vorst en dat er dus in wezen recht werd gesproken *door* en niet *namens* den Vorst [1]). In de Soerja-alam (zie hoofdstuk II, Javaansche tekst,

[1]) Anders Rouffaer (Vorstenlanden p. 633) die de gissing doet, dat althans sedert Sultan Agoeng op Midden-Java recht werd gesproken „In *naam* des Konings''.

eigendom van Professor Dr. G. A. J. Hazeu, p. 3) komt de volgende mededeeling voor: „Salwir parapadoe pinardata djroning kita, binarsijan Sang Nata akarja wakil, dyaksa mantri[1]) dibyasa'', hetgeen vertaald luidt: „alle geschillen worden berecht in de hoofdplaats door den vorst, vervangen door (eigenlijk: met als vervanger) een eerlijken en bekwamen djaksa'', en ook deze woorden op p. 53: „apan djeksa woes kawasa, ija wakilé Sang Adji'', hetgeen beteekent: „immers de djeksa is reeds gemachtigd, als vervanger van den Vorst''.

Voor de duidelijkheid zij hier nog iets gezegd omtrent het wakilen. De Javaan wakilt letterlijk voor alles, zegt Van Vollenhoven in zijn Adatrecht van Nederlandsch-Indië deel I p. 645. Het is ons hier te doen om mede te deelen, dat de vervanger in alle opzichten gedacht wordt de persoon zelf te zijn van wie hem aanwijst als wakil. Dit bleek ook hieruit, dat tot vóór kort in de Vorstenlanden bij de ambtenaren, die niet tot de politie behoorden — dit staat in verband met den aard hunner werkzaamheden, welke gemakkelijk vervanging toelaten —, de gewoonte bestond om voor sommige diensten en vooral voor feesten zich te laten vervangen door hun zoon, die soms pas zeven of acht jaar oud is, maar wien een plaats, een behandeling en eerbiedsbetuigingen ten deel vallen alsof de vader aanwezig ware. Dat voorbeeld typeert o.i. het streng doorgevoerde gevoel van den Javaan, dat de wakil de wakiler is.

Mogen we deze uiting gelooven, dan vinden we hierin wederom een aanwijzing, dat de djaksa slechts was een wakil, een vervanger van den Vorst.

Het is hier niet de bedoeling om op grond van deze twee gegevens een conclusie te trekken. Uit deze twee aanwijzingen meenen we echter wel te mogen besluiten, dat het voorkomen in de Vorsten-

---

[1]) We weten niet zeker hoe we hier het woord „mantri'' moeten vertalen. Het Kawi-woord mantri beteekent zooveel als eerlijk (Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek p. 471). De mogelijkheid bestaat ook, dat hier bedoeld wordt het Oudjavaansche woord „mantri'' „Rijksbestuurder'' of het Nieuwjavaansche „mantri'', titel van een ambtenaar zooals de mantri-djaksa, en in dit geval zou de zin als volgt moeten worden vertaald „alle geschillen worden berecht in de hoofdplaats door den Vorst, vervangen door een bekwamen djaksa en mantri''. In verband met de tweede aanhaling zijn we geneigd mantri te vertalen in de beteekenis van eerlijk.

landen op Java van een afzonderlijk beroepsrechter in tegenstelling met overig Indonesië niet zoo vaststaat als men tot nu toe veelal aanneemt. Ziehier dus een gissing, die op meer gegevens wacht. Maar mocht deze onderstelling eens blijken juist te zijn, dan heeft men op Java ten aanzien van de twee-eenheid „bestuurder-rechter'' een analoog verschijnsel van hetgeen Ter Haar voor overig Indonesië heeft geconstateerd, en dan is er in de Vorstenlanden geen apart rechterlijk instituut, aangezien de djaksa slechts was of is een vervanger van de rechterlijke functie van den Vorst, en dan werd of wordt er in wezen rechtgesproken *door* den Vorst zelf als hoogsten bestuurder. Dan is ook zeer begrijpelijk, waarom de djaksa zoo afhankelijk is van den Vorst, en zouden dus ook in hun rechterlijke inrichting de Vorstenlanden van na omstreeks 1677 [1]) Indonesisch zijn.

---

[1]) De mogelijkheid is echter niet uitgesloten, dat dit reeds veel eerder het geval was; maar doordat ons onderzoek nu slechts de teksten van na omstreeks 1677 betreft, kunnen we hierover nog niets zeggen. Het staat onzes inziens wel zoogoed als vast, dat na omstreeks 1677 een *uitgesproken* oriënteering naar het eigen Indonesische te constateeren valt.

HOOFDSTUK VII.

EEN NIET DOOR ROUFFAER GEIDENTIFICEERD JURISDICTIEVERDRAG TUSSCHEN DJOKJAKARTA EN SOERAKARTA VAN 21 APRIL 1771;

vertaling [1]).

(Verdrag over rechtszaken, gesloten door de Rijksbestuurders Danoeredja I en Sasradiningrat I tusschen Djokjakarta en Soerakarta.)

Dit zijn wetsbepalingen van Kangdjeng Rahadèn Adipati Danoeredja, gemaakt in overeenstemming met alle nijaka's te Djokjakarta. Zijn HoogEdelgestrenge en K. R. A. Sasradiningrat hebben elkaar over en weer de hierop betrekkelijke stukken gegeven met wederzijdsche onderteekening. De overeenkomst betreft het behandelen van geschillen.

Artikel 1.

Wanneer een adellijk persoon van het Sultanaat een adellijk persoon van den Soesoehoenan aanklaagt of omgekeerd [2]), dan worden gebruikt de wetsbepalingen, gemaakt tijdens [3]) de inhuldiging van Zijn Hoogheid den Sultan te Gijanti, en wat er daarna verschenen is.

---

[1]) Zie voor den Javaanschen tekst onze bijlage nummer V. Zie over de dateering van dit verdrag artikel 16 noot 4, op pp. 80 en 81.

[2]) In den tekst staat „kasoeltanan'' in plaats van „kasoenanan''.

[3]) Het woord „tijdens'' verraadt het bestaan van een regeling van het jaar 1755 tusschen Soerakarta en Djokjakarta, een feit waarop R. A. Kern in Javaansche rechtsbedeeling, p. 397, de aandacht vestigt. Wat voor regeling hier bedoeld wordt weten wij echter niet: hetzij een regeling, verwant aan de Angger-ageng, hetzij een ander verdrag.

Wat vóór de inhuldiging te Gijanti verschenen is, mag niet geraadpleegd worden, wat het ook behelze.

Eveneens geldt, wanneer een adellijk persoon van het Sultanaat een geschil heeft over welke zaak dan ook, wanneer hij een aanklacht indient tegen een adellijk persoon van de Mangkoenegaran of omgekeerd; alsdan worden gebruikt de wetsbepalingen, gemaakt ten tijde, dat K. P. A. A. Hamangkoenegara te Salatiga was, en wat daarna verschenen is; maar die van vóór dien tijd mogen niet worden geraadpleegd.

Artikel 2.

Wanneer een adellijk persoon van het Sultanaat [een adellijk persoon van Soerakarta aanklaagt], dan moet de lawang [1]) van den Soerakartaan naar Djokja gaan.

Wanneer hij de zaak reeds met Kjahi Angabèhi Djajasanta en Kjahi Angabèhi Djajamenggala besproken heeft en deze reeds voldoende is opgehelderd, dan brenge Kjahi Angabèhi Djajasanta [2]) deze voor de hoekoem [3]).

Wanneer de pangoeloe van Djokjakarta haar reeds berecht heeft, dan doen Kjahi Angabèhi Djajasanta en Kjahi Angabèhi Djajamenggala daarvan een schriftelijke verklaring toekomen aan Radèn Ngabèhi Natajoeda. Te Soerakarta geldt dit eveneens; wanneer een adellijk persoon van Soerakarta [4]) een adellijk persoon van het Sultanaat [5]) aanklaagt, moet de lawang van den Djokjakartaan naar Soerakarta gaan.

Wanneer hij de zaak reeds met Radèn Ngabèhi Natajoeda be-

---

[1]) Zie p. 33, noot 1.

[2]) In den tekst staat alleen Kjahi Ngabèhi Djajasanta genoemd, terwijl verwacht zou mogen worden, dat hier evenals bij andere gelegenheden, naast Kjahi Ngabèhi Djajasanta, Kjahi Ngabèhi Djajamenggala zou staan.

[3]) Het in de alinea's 3 en 6 en beneden in artikel 12 gebezigde woord pangoeloe wijst dezelfde autoriteit, n.l. den godsdienstigen rechter van het vorstengezag aan.

[4]) In den tekst staat kasoeltanan in plaats van kasoenanan.

[5]) In den tekst staat kasoenanan in plaats van kasoeltanan.

sproken heeft en deze reeds voldoende tot klaarheid is gebracht, dan brenge Radèn Ngabèhi Natajoeda haar voor de hoekoem.

Wanneer de pangoeloe van Soerakarta haar reeds berecht heeft, dan moet R. Ng. Natajoeda daarvan een schriftelijke verklaring doen toekomen aan Kjahi Ngabèhi Djajasanta en Kjahi Ngabèhi Djajamenggala.

Artikel 3.

Wanneer onderdanen van Soerakarta of van Djokjakarta in een desa overnachten, dan moeten zij dit doen in het huis van het desahoofd; wanneer deze niet thuis is, in het huis van den kamitoewa of van den katoem. Die personen moeten bewaakt worden en wel ten hoogste gedurende een etmaal wanneer zij handel drijven.

Wanneer ambtenaren op dienstreis zijn, dan worden geen grenzen gesteld aan den duur der bewaking. Wanneer zij bestolen worden en de dader genoemd wordt, dan moet de zaak regelmatig behandeld worden. Wanneer geen dader genoemd wordt, is de huiseigenaar verantwoordelijk.

Van de drie deelen, waarin de waarde van het verlies zich laat verdeelen, moet hij dan twee deelen als schadeloosstelling geven. Maar den bestolene moet een eed worden opgelegd. Ook den huiseigenaar moet een eed worden opgelegd, dat hem een ongeluk moge treffen, wanneer hij schuldig is. Degene, die overnacht, moet deswege beëedigd worden, omdat hij wellicht de waarde van zijn verloren goederen zou overschatten. Zoo moeten beiden zuiver zijn. Wanneer er eenige aanwijzing is, dan worde de zaak regelmatig behandeld. De vergoeding moet dan teruggegeven worden. Wanneer de huiseigenaar bestolen wordt, moet hij hiervan dadelijk kennis geven aan den gast; hij legge een eed af, dat hij werkelijk bestolen is, en stelle nauwkeurig vast al wat de gast meegebracht heeft. Wanneer een teeken van daderschap aangetroffen wordt, moet de gast schadeloosstelling geven.

De bestolene moet ook weder een eed doen over het juiste bedrag van het gestolen goed, anders zou hij misschien den prijs overschatten. Wanneer hij deze zaak reeds geregeld heeft, moet hij hiervan in kennis stellen het bestuur of hen die met het bestuur gelijkstaan.

Evenzoo wordt gehandeld ingeval het iemand betreft, die in de desa komt om te overnachten [1]).

Het is gewenscht, wanneer men onderweg door een struikroover overvallen wordt, dat men om hulp vraagt aan de menschen, die dicht bij de plaats des onheils woonachtig zijn. De dader moet worden opgespoord en tevens het alarmsein gegeven worden; wanneer geen spoor gevonden wordt, dan moeten de dessalieden, op wier dessagrond het misdrijf gepleegd is, vergoeding geven ten bedrage van twee derden van het verlies, en aan beide partijen moet een eed worden opgelegd. De behandeling der zaak geschiedt zooals hiervoren vermeld.

Wanneer een kliwon of een hooger ambtenaar in de een of andere desa overnacht, moet hij bij dezelfde personen overnachten, die hier boven genoemd zijn. Maar met dit verschil, dat de huiseigenaar dan zijn huis moet afstaan aan den logeerenden ambtenaar en deze goed bewaakt moet worden. Indien deze echter bestolen wordt, dan behoeft hij hem niets te vergoeden, maar men legge hem een eed op en zijn huis moet nauwkeurig onderzocht worden; alle desalieden daarentegen moeten gedagvaard worden, terwijl bij de bepaling van den termijn van verschijning rekening moet worden gehouden met den afstand die ze moeten afleggen. Mochten de gedagvaarden niet verschijnen binnen den termijn van dagvaarding en een teeken van daderschap aangetroffen worden, dan moeten ze den bestolene schadeloosstelling geven. Wanneer de vergoeding van het goed reeds plaats heeft gevonden, dan moet de persoon, bij wien het gestolene gevonden wordt, gevat worden en aan de overheid worden overgeleverd.

Artikel 4 [2]).

Wanneer iemand iets in beslag neemt, hetzij zonder of met geweld, van iemand, van wien hij iets te vorderen heeft, en hiervan noch aan zijn loerah of bekel of kabajan mededeeling is gedaan en door hem dus nog geen aangifte is gedaan bij de overheid, dan worde hij beboet met twintig réjalen.

---

[1]) Hier wordt kennelijk bedoeld iemand, die in de desa komt voor iets anders dan om handel te drijven.

[2]) Men leze bij dit artikel het opstel over het schuldrecht, Wilken-Van Ossenbruggen, p. 388, p. 392, p. 395.

Wat betreft het goed dat met geweld is genomen, dat worde teruggegeven en het geschil worde regelmatig behandeld.

Artikel 5.

Wanneer iemand behoorlijk gedagvaard is en niet verschijnt binnen den daarbij bepaalden termijn van dagvaarding, ondanks het feit dat er rekening is gehouden met den afstand van zijn woning (tot de plaats van dagvaarding), dan moet dadelijk een schriftelijke oproeping gezonden worden om alsnog binnen drie volgende zittingdagen te verschijnen. Komt hij na deze schriftelijke oproeping weer niet, dan moet een schriftelijke boetebedreiging worden gezonden, indien hij op den bepaalden tijd niet verschenen is. Komt hij ook na drie zittingdagen niet, dan zende men hem een boetebrief van drie réjalen, ten minste wanneer het betreft geschillen over het vermogen. Wanneer het een moord betreft, [een van] vijf réjalen. Deze boete komt aan de overheid.

Wanneer de beide personen, die behoorlijk gedagvaard zijn, komen, dan moeten ze tegen elkaar verhoord worden. Mocht de eischer of aanklager niet komen, dan moet hem een brief geschreven worden, dat zijn eisch of aanklacht vervallen zal worden verklaard, indien hij met nog drie zittingdagen niet verschenen is. Komt hij dan nog niet, dan wordt zijn eisch of aanklacht vervallen verklaard.

Wanneer er rechtsgeschillen zijn, waarover het geschil ook moge gaan, en beide reeds verhoord zijn en procesverbaal is opgemaakt, maar de eischer of aanklager zich terugtrekt, dan moet dit geschil als beëindigd worden beschouwd.

Wanneer de gedaagde of beklaagde zich uit de voeten maakt, wordt degene, die over hem gesteld is[1]), met vijfentwintig réjalen beboet, maar het bedrag der door het hoofd te betalen boete, wordt bepaald naar het aantal malen, dat hij drie djoeng ambtsvelden bezit, waarbij een kleiner aantal djoeng boven een drievoud voor drie gerekend wordt.

---

[1]) In den tekst staat wo-wongan; waarschijnlijk een schrijffout voor momongan; zie artikel 6 der Nawala-Pradata (Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 159) waar mo-mongan staat, alsmede den tekst van den Angger-Ageng van 1818 (Oudemans, Javaansche wetten, artikel 7, p. 75, deel II), die almede mo-mongan bevat.

Indien hij drie of minder djoeng aan ambtsvelden heeft, dan geldt vorenstaande boete van vijfentwintig réjalen.

De voortvluchtige kan dan zoowel door den eischer of aanklager als door de overheid worden opgespoord. Mocht ten slotte de voortvluchtige gevat worden door den aanklager, dan blijft de boete gehandhaafd en worde de zaak regelmatig behandeld.

Wanneer de gedaagde of beklaagde zich uit de voeten maakt nadat hij gedagvaard is, is zijn hoofd verantwoordelijk en moet hij hem binnen veertig dagen opbrengen. Wanneer de voortvluchtige binnen veertig dagen nog niet verschijnt, dan moet zijn hoofd met twintig réjalen beboet worden, voor iedere drie djoeng of minder die hij aan ambtsvelden geniet.

Wat betreft de wijze van optreden van de overheid ten opzichte van den genoemden voortvluchtige, geldt hetzelfde als daareven genoemd.

Wanneer een onderdaan van Soerakarta in een geschil gewikkeld is, verliest, en naar Djokjakarta de wijk neemt, moet hij dadelijk opgevraagd worden; mocht hij gevonden worden, dan moet de Djokjasche ambtenaar[1]) hem stellig overleveren aan den Soerakartaschen ambtenaar.

Wanneer nu deze man gevlucht is nadat de uitgezonden ambtenaar[2]) reeds gekomen is, of wel vóór diens komst, dan geschiedt de behandeling der zaak op dezelfde wijze als voren vermeld.

Zoo gebeurt het eveneens, wanneer een Djokjaasch ambtenaar iemand heeft, die naar Soerakarta de wijk heeft genomen. Bovendien, wanneer een gedaagde of beklaagde vóór de dagvaarding vlucht en zijn hoofd een vervolgingsbrief heeft uitgereikt, dan kan hij zoowel door den eischer of aanklager als door de overheid worden opgespoord.

---

[1]) Het woord prajaji wordt hier vertaald met ambtenaar, ofschoon in de overige artikels ambtenaar gebruikt wordt als vertaling van abdi-dalem prajaji en het woord prajaji op zichzelf vertaald zou moeten worden met edele. Een scherpe onderscheiding tusschen de beteekenissen der woorden prajaji, abdi-dalem prajaji, abdi-dalem, is er echter niet, en men moet bij de vertaling dezer woorden letten op het zinsverband. Even willekeurig ook is het gebruik van abdi-dalem en tijang of titijang in de beteekenis van onderdaan, zoodat ook hier het zinsverband in hoofdzaak moet beslissen, of in een artikel een ambtenaar wordt bedoeld dan wel een gewoon onderdaan.

[2]) Om hem op te vragen van den Djokjaschen ambtenaar.

Wanneer hij gevonden wordt, dan worde de zaak regelmatig behandeld.

Artikel 6.

Wanneer een aanklacht wordt ingediend over moord, maar het blijkt dat de vermoorde in een strijd is gesneuveld aan de zijde van een onbevoegde [1]) dan moet de aanklacht geweigerd worden.

Artikel 7.

Wanneer iemand buiten de grenzen van de stad Soerakarta vermoord wordt, zoo zal geen opmeting rondom het lijk genomen worden met tjengkals [2]) maar moeten de mantjapat-mantjalima honderd réjalen als schadeloosstelling opbrengen aan de familie van den vermoorde.

Heeft echter de doodslag plaats binnen de grenzen van de hoofdstad Soerakarta, dan wordt naar de vier windrichtingen opmeting gedaan over een lengte van honderdveertig tjengkals en moeten de menschen — die binnen de honderdveertig tjengkals wonen — honderd réjalen opbrengen. Voor Djokja geldt hetzelfde.

Artikel 8.

Wanneer eenige menschen over eenzelfde zaak een verschillende aanklacht indienen, zooals de een over struikroof, diefstal — waarbij de dader gedood wordt — en de ander wegens doodslag zonder eenige aanleiding, dan wordt de aanklacht niet ontvankelijk verklaard indien zij geschiedt meer dan veertig dagen na het gebeurde. Wel — is zij ontvankelijk — indien ze binnen de veertig dagen geschiedt; maar er moet onderzoek gedaan worden in het huis van dengene, die den dief gedood heeft en in het huis van degenen, die de aanklacht wegens doodslag zonder eenige aanleiding hebben ingediend. Mochten bij het onderzoek noch bij den een noch bij den ander bewijzen

---

[1]) Met een onbevoegde wordt hier bedoeld iemand, die geen recht meer heeft het een of ander ambt uit te oefenen, zooals dat van desahoofd. Dit artikel voorziet waarschijnlijk in het geval van een desaoorlog, waarbij b.v. een ontslagen desahoofd den nieuwbenoemden dus bevoegden zou trachten te overweldigen. Zie hierover Winter, Regtspleging, p. 111, noot 1.

[2]) 1 tjengkal is 12 voet.

gevonden worden, dan heeft de aanklacht geen voortgang. Mocht de aanklacht overeenstemmen met het onderzoek, dan worde de zaak regelmatig behandeld [1]).

Artikel 9.

Wanneer goederen gestolen worden of op andere wijze te loor gaan en de eigenaar vindt die terug, maar degene bij wien de goederen gevonden worden verklaart die op de markt gekocht te hebben, dan moet de overheid die goederen in bewaring nemen. De overheid verhoort dan den eischer en den gedaagde ten overstaan van den marktmeester [2]).

Wanneer de marktmeester onder aanbod van eede deze verklaring bevestigt, wordt degeen, bij wien de goederen gevonden worden, niet meer als dief beschouwd; doch ontkent de marktmeester die verklaring, dan moet hem een eed worden opgelegd, om te voorkomen dat hij in strijd met de waarheid ontkennen zou.

Indien de marktmeester weigert den eed af te leggen, dan moet dengene, die beweert te zijnen overstaan gekocht te hebben, een eed worden opgelegd. Na den eed rust op hem geen verdenking meer; maar wanneer hij den eed niet wil afleggen, wordt als bewezen beschouwd, dat hij den diefstal gepleegd heeft, en de goederen komen dan terug aan den eischer, indien zijn recht daarop bewezen wordt. Is hiervan geen bewijs, dan wordt den eischer een eed opgelegd, en wanneer hij dien eed afgelegd heeft, dan wordt het goed zijn eigendom. Weigert de eischer den eed af te leggen, dan moet het goed aan de overheid worden afgegeven.

Artikel 10.

Wanneer een hoofdambtenaar of een bloedverwant[3]) van den vorst in een geschil gewikkeld wordt, dan kan hij een gemachtigde aanwijzen.

---

[1]) Men vergelijke de vertaling van dit artikel met de vertaling van het in wezen overeenkomstige artikel 11 der Angger-Ageng van 1818, door Oudemans, deel I, p. 59. De onze wijkt veel van zijn vertaling af. Het woord ringkes meenen we, na vergelijking der correspondeerende aangelegenheden in de teksten der overige wetboeken, te moeten vertalen met: doodslag zonder eenige aanleiding.

[2]) Javaansch: tanḍa; zie boven, p. 54.

[3]) Tot en met den vierden graad.

Artikel 11.

Wanneer een ambtenaar van Soerakarta een struikroover of dief opvat en deze, ondervraagd zijnde, beweert iemand van Djokjakarta te zijn, dan kan hij berecht worden te Soerakarta, voor zoover het een zaak betreft, waarop taqdjir [1]) als straf staat. Hetzelfde geldt omgekeerd indien een ambtenaar van Djokjakarta een struikroover of een dief opvat, die beweert uit Soerakarta afkomstig te zijn.

Artikel 12.

Wanneer een man uit Soerakarta gehuwd is met een vrouw uit Djokjakarta en de echtelieden in geschil raken over punten betreffende familierecht, dan moet de ambtenaar te Soerakarta dit voorbrengen bij den pengoeloe te Soerakarta, die de zaak berechten moet; evenzoo moet, wanneer de man uit Djokjakarta afkomstig is en de vrouw uit Soerakarta, de pengoeloe van Djokjakarta de zaak berechten. Eveneens moet in het onderstelde geval, indien de man uit Djokjakarta afkomstig is en trouwt met een vrouw uit Soerakarta, maar hare scheiding van haren vroegeren echtgenoot nog niet voltrokken is, de betrokken ambtenaar van Djokjakarta haar aan den betrokken ambtenaar van Soerakarta overgeven, en evenzoo omgekeerd, wanneer de vrouw uit Djokjakarta afkomstig is en de man uit Soerakarta.

Artikel 13.

De beide Rijksbestuurders in overeenstemming met alle nijaka's, zoowel van Djokjakarta als van Soerakarta, die belast zijn met de uitvaardiging van verbodsbepalingen, zijn overeengekomen, dat geen onderdaan van Soerakarta of van Djokjakarta tegelijkertijd in elk der beide vorstendommen een bekelschap bekleeden of een vrouw tot echtgenoote hebben mag. Mocht na de uitvaardiging dezer bepalingen een onderdaan, hetzij van Soerakarta hetzij van Djokjakarta, in strijd met deze bepalingen handelen onder den invloed van sterke drangredenen [2]), dan worde hij het eerst gedagvaard door Djokjakarta, ook al is hij pacht schuldig aan Djokjakarta, met goedkeuring

---

[1]) Lees over ta'zîr: Juynboll, Handleiding p. 311 e.v. Het woord wijst aan, dat ondersteld wordt berechting naar de Mohammedaansche wet.

[2]) Wat hiermede bedoeld wordt, daarnaar kunnen we alleen gissen (Jav.: oewit saking prakawisipoen ingkang koekoeh).

van zijn hoofd onder Soerakarta. Raden Ngabèhi Natajoeda mag dezen man, die het genoemde verbod overtreden heeft, echter niet als Soerakartaasch onderdaan beschouwen.

Wanneer er nu iemand gezonden wordt vanwege Kjahi Ngabèhi Djajasanta en Kjahi Ngabèhi Djajamenggala, dan moet Raden Ngabèhi Natajoeda hem spoedig overleveren. Wat betreft zijn bezittingen en de opbrengst van den verkoop van zijn huis, die in Soerakarta gelegen zijn, daarop behoudt Raden Ngabèhi Natajoeda recht, daar [1]) het geldt iemand die met opzet het bevel der overheid overtreden heeft. Hetzelfde geldt ten aanzien van een dagvaarding door Soerakarta [2]).

---

[1]) Den bijzin „karanten déné tijang poeroen-poeroen ing parèntah'' hebben we vertaald met „daar het geldt iemand, die met opzet het bevel der overheid overtreden heeft''. Ook in den tekst van 1798 staat: „karanten déning titijang poenika poeroen-poeroen ing parèntah''. Het is daarom te merkwaardiger dat in den tekst van de officieele Angger-ageng van 1818 (zie Oudemans, deel II, artikel 16 Angger-Ageng p. 92) „kranten ingkang makah poenika, dédé tijang poeroen-poeroen ing parèntah'' staat, hetgeen, vertaald, zou moeten luiden: „daar de persoon, die hier de makah-misdrijf pleegt, niet iemand is, die met opzet het bevel der overheid overtreden heeft''. Het verschil wordt dus alleen veroorzaakt door het woord déné in het proto-type (benevens in den tekst van 1798) eenerzijds en dédé in dien van 1818 anderzijds. Gezien het zinsverband zijn we geneigd het woord déné als het juiste aan te nemen, en we hebben hier dus het niet veel voorkomende geval, dat juist in de jongste redactie een fout is binnengeslopen, die in de oudere teksten niet aanwezig is.

[2]) Hier begint plotseling een alinea met een inhoud, die heelemaal niet meer past bij het voorgaande, maar thuis zou kunnen hooren bij artikel 3 laatste lid. Merkwaardig is, dat zoowel in den tekst van 1798 als in dien van 1818, ondanks de herhaalde verbeteringen en aanvullingen, dit inkruipsel niet op zijn goede plaats is gezet. Wij geven hier deze bij vergelijking met de jongere teksten corrupt gebleken alinea in vertaling weer: „Evenzoo worde gehandeld, wanneer de bestolene iemand als dader beschuldigt; dan worde de zaak regelmatig behandeld. Mocht hij niemand beschuldigen, dan worde hem van overheidswege a) vergoeding toegekend. Maar zoowel den bestolene als den gastheer moet een eed worden opgelegd; den bestolene om te voorkomen, dat hij de waarde van zijn verlies zou overschatten, en den gastheer, opdat blijke, dat hij onschuldig is b). Mocht er een aanwijzing gevonden worden, dan worde de zaak regelmatig behandeld en de schadeloosstelling kome terug aan den vergoeder. Hetzelfde geldt.....'',

a) Het woord nagari, „de overheid'', verraadt, hoe het artikel eigenlijk moest luiden; zie hiervoor de laatste alinea van artikel 16, tekst 1798.

b) In den tekst staat „manawa tjemrahan nabok nilih tangan'' hetgeen letterlijk luidt: „daar hij wellicht het misdrijf heeft gepleegd door middel van een ander.'' De beteekenis van tjemrahan weten we niet.

Artikel 14[1]).

Wanneer er ergens een danspartij wordt gegeven en er ontstaat twist, zoodat er iemand gewond of gedood wordt, dan heeft eene hierover ingediende aanklacht geen gevolg, daar dit vergeleken wordt met een hondengevecht.

Wat betreft dengene, die de danspartij gegeven heeft, hem wordt een boete opgelegd van twintig réjalen, die aan de beide overheden komt. Hetzelfde geldt ten aanzien van gevechten, die door minnehandel zijn ontstaan en waarin eene der partijen verwond of gedood is.

Eene hierover ingediende aanklacht heeft geen gevolg, daar de zaak gelijkgesteld wordt met een hondenparing.

[Artikel 15[2]).]

Wanneer een ambtenaar van Soerakarta voor een dienstreis naar Djokjakarta gaat, moet hij, zoolang die duurt, bewaakt worden; mocht hij bestolen worden, dan worde gehandeld als boven.

Artikel 16.

Bij een huwelijk tusschen Kalangs bepaalt de staat[3]) van den vader dien van het kind. Bij een huwelijk tusschen Pinggirs of tusschen Gadjah-Mati's bepaalt de staat van de moeder dien van het kind.

Gecopieerd op Dinsdag den 17en der maand Saban van het jaar Djimakir, woekoe Soengsang, van het jaar 1714; het Arabische jaar 1204[4]).

---

[1]) Artikel 14 ontbreekt in de copie van Rouffaer. Toch hebben wij het artikel hier geplaatst, gebruik makend van artikel 14 van den Oudhollandschen tekst en het hiermee overeenkomstige artikel uit den tekst van 1798, met weglating echter van wat waarschijnlijk eerst in 1798 of eerder is bijgevoegd.

[2]) De aanduiding „artikel 15'' ontbreekt in den tekst; maar aangezien dit artikel in den tekst van 1798 als een aparte bepaling voorkomt, hebben we hier niet geaarzeld, om dit voorschrift gemakshalve als artikel 15 aan te duiden.

[3]) Met „den staat'' is hier blijkbaar bedoeld: het onderdaanschap van Soerakarta of van Djocjakarta.

[4]) Aan het eind van dit verdrag staat: „kala tamat sinerat'' op Dinsdag den zeventienden der maand Saban van het jaar Djimakir, woekoe Soeng-

sang, jaar 1714, Arabisch jaar 1204 (Rouffaer meent in zijn aanteekening in boekdeel A. p. 7, dat aangezien Djimakir 1714, Hidjrah 1202 is en niet 1204, hier eigenlijk 1202 moet staan). Vertalen wij de woorden „kala tamat sinerat'' met „aldus geschreven'' (datum, waarop het schrijven is voltooid), dan kan deze datum beteekenen zoowel het tijdstip van de vervaardiging van het verdrag, dus den dag, waarop het gesloten is, als het tijdstip, waarop het copieeren is beëindigd.

De vraag is: hebben we hier met een vervaardigings- of met een copieerdatum te doen? Is er eenige grond, die tot de eerste conclusie zou kunnen leiden? Het eenige wat we kunnen zeggen is: het is mogelijk; maar gegevens voor dezen grond hebben we niet. Is er dan eenige grond voor de tweede onderstelling, hier met een copieeringsdatum te doen te hebben? Het antwoord is bevestigend. Een argument voor de laatste onderstelling is in de eerste plaats dit: het ontbreken van een dateering in een, in haast alle opzichten geheel overeenkomstige, Oudhollandsche redactie. Hieruit zou men geneigd zijn te concludeeren, dat ook in den Javaanschen tekst geen tijdstip van vervaardiging is vastgelegd; derhalve rest alleen aan te nemen, dat men met een copieeringsdatum te maken heeft.

Er is nog een ander argument: het voorkomen van twee namen van functionarissen, djaksa's, voor Djocja nl. Kjahi Ngabèhi Djajasanta en Kjahi Ngabèhi Djajamenggala. Is het mogelijk dat tijdens de totstandkoming van dit verdrag één functie door twee personen te gelijk werd bekleed, terwijl in geen der overige Javaansche wetboeken van na 1755 dit ooit het geval blijkt?

In den tekst, dien van 12 November 1798, welke tot en met dezen datum reeds vijfmaal was geamplieerd, komt als functionaris voor Djocja ook Kjahi Ngabèhi Djajamenggala voor. Zou het, gezien deze stand van zaken, gewaagd zijn te veronderstellen, dat de copiïst van 13 Mei 1788, wetende dat op dit tijdstip Kjahi Ngabèhi Djajamenggala djaksa was, als randteekening of om welke reden dan ook, naast den authentieken naam van den toen niet meer fungeerenden djaksa Djajasanta diens naam in de copie heeft aangeteekend en dat deze aanteekening later door verdere copiïsten niet is begrepen en als eveneens authentiek is overgeschreven? Ook het voorschrift in artikel 2, dat alleen Djajasanta en niet Djajasanta te zamen met Djajamenggala, na bespreking en opheldering, de zaak voor de hoekoem moest brengen, pleit voor deze gissing. Nog waarschijnlijker wordt zij door het voorkomen in een reeds hierboven genoemden Oudhollandschen tekst, die volgens Rouffaer het proto-type is der Angger-ageng, waar gesproken wordt van slechts één functionaris, nl. van „den Djaxa kjey Ingabey Djosonto Djokjokarta'' (zie artikel 2, Rouffaer, boekdeel II, no. 62).

Om deze redenen lijkt het ons aannemelijk, dat 13 Mei 1788 slechts een copieerdatum is.

HOOFDSTUK VIII.

EEN VOORLOOPER DER ANGGER-AGENG;

vertaling van den tekst van 12 November 1798 [1]).

(Verdrag tusschen de Radèns Adipati Danoeredja (I) en Mangkoepradja (II) van 21 April 1771, 11 November 1782, 5 Januari 1786, 4 Februari 1789 en 30 September 1792 [2]).)

Dit is een verdrag over wetsbepalingen van K. R. A. Danoeredja, gemaakt in overeenstemming met alle nijaka's te Djokjakarta. Zijn Hoogedelgestrenge en zijn zoon K. R. A. Mangkoepradja hebben elkaar over en weer de hierop betrekkelijke stukken gegeven met wederzijdsche onderteekening. De overeenkomst betreft het behandelen van geschillen.

Artikel 1 [3]).

Wanneer een adellijk persoon van het Sultanaat een adellijk persoon van den Soenan aanklaagt of omgekeerd, dan worden gebruikt de wetsbepalingen gemaakt tijdens de inhuldiging van Z. H. den Sultan te Gianti en wat er daarna verschenen is. Wat vóór de inhuldiging te Gianti verschenen is, mag niet worden geraadpleegd.

Eveneens geldt dit, wanneer een adellijk persoon een geschil heeft, over welke zaak dan ook, wanneer hij een aanklacht indient tegen een adellijk persoon van het Sultanaat of omgekeerd; dan worden gebruikt de wetsbepalingen, gemaakt ten tijde dat K. P. A. Mangkoenegara te Salatiga was en wat daarna verschenen is, maar die van vóór dien tijd mogen niet worden geraadpleegd.

---

[1]) Zie voor den Javaanschen tekst onze bijlage nummer X.

[2]) Ons onderzoek heeft uitgewezen, dat deze datum niet het laatste jaartal is der laatste bekrachtiging van dezen tekst. De laatste bekrachtiging is geschied op 12 November 1798. Zie p. 111.

[3]) De aanduiding artikel 1 ontbreekt in den tekst.

Artikel 2.

Wanneer een adellijk persoon van het Sultanaat een adellijk persoon van Soerakarta aanklaagt, dan moet de lawang van den Soerakarter naar Djokja gaan, wanneer hij de zaak reeds met Kjahi Ngabèhi Djajamenggala besproken heeft en de zaak reeds is opgehelderd, dan brenge Kjahi Ngabèhi Djajamenggala deze voor de hoekoem, en wanneer de pengoeloe van Djokjakarta haar reeds berecht heeft, dan moet Kjahi Ngabèhi Djajamenggala daarvan een schriftelijke verklaring doen toekomen aan Mas Demang Ngoerawan te Soerakarta; maar wanneer het betreft het vermogen [1]) zooals [over] verbruikleen, pandgeving, bruikleen, bewaargeving, beslaglegging met geweld, beslaglegging zonder geweld, en zaken hiermee gelijkstaande; wanneer Kjahi Ngabèhi Djajamenggala de zaak reeds heeft opgehelderd, de personen reeds bekennen, de zaken reeds tot klaarheid gebracht zijn in overeenstemming met het onderzoek in de desa gehouden, dan moet de zaak afgehandeld worden door de rechtbank, en wel eenvoudig door de pradata; en wanneer de verliezer de som (waartoe hij veroordeeld is) niet kan betalen, dan worde hij onmiddellijk aan den winner als pandeling overgegeven.

Hetzelfde geldt voor een adellijk persoon van Soerakarta [2]), die een adellijk persoon van Djokjakarta aanklaagt [3]).

Bovendien, wanneer een ambtenaar van Soerakarta een ambtenaar van Djokjakarta aanklaagt, maar de beklaagde klaagt op zijn beurt den aanklager aan, dan moet het geschil dadelijk berecht worden te Djokjakarta, behalve wanneer het betreft bloedschuld. Hetzelfde geldt in gelijke gevallen voor een ambtenaar van Djokjakarta, die een ambtenaar van Soerakarta aanklaagt.

Artikel 3.

Wanneer ambtenaren van den Sultan, of ambtenaren van den

---

[1]) Javaansch: radjamal.

[2]) In den Javaanschen tekst staat foutief „kasoeltanan'' in plaats van „kasoenanan''.

[3]) Hier volgt nu een stuk gelijk aan het voorgaande, maar natuurlijk omgekeerd, dat voorziet in het geval dat een Solonees een Djokjanees mocht aanklagen. De redactie hebben we hier daarom niet volledig weergegeven, maar verkort. Deze methode hebben we ook toegepast in het vervolg van dezen tekst, waar dus bepalingen gegeven worden betreffende personen uit elk der beide rijken en de gestelde gevallen identiek zijn behoudens verwisseling der namen Soerakarta en Djokjakarta.

Soenan, in de een of andere desa overnachten, dan moeten ze overnachten in het huis van den loerah; mocht deze niet thuis zijn, dan in het huis van den kamitoewa of van den kaoem. De gastheer moet hem een etmaal bewaken, wanneer zij handel drijven; maar wanneer deze ambtenaren op dienstreis zijn, dan worden er geen grenzen gesteld, hoeveel nachten het ook zij, ze moeten bewaakt worden. Mochten ze bestolen en de dader genoemd worden, dan moet de zaak regelmatig worden behandeld; mocht er niemand als dader genoemd worden, dan moet de gastheer schadeloosstelling geven; van de drie deelen [waarin men het verlies verdeelen kan], moet hij dan twee deelen geven.

Maar het moet gepaard gaan met een eed; zoowel de bestolene als de gastheer moeten een eed afleggen, daar de bestolene wellicht de waarde van zijn verlies zou overschatten, de gastheer wellicht zelf bij den diefstal betrokken kon zijn. Mocht er eenig spoor gevonden worden, dan hebbe het geschil voortgang; de vergoeding van twee derde van de waarde moet teruggegeven worden aan den vergoeder; maar mocht hij niet overnachten in het huis van den loerah of den kamitoewa of den kaoem, maar in het huis van een gewonen desaman, en door diefstal iets verliezen, dan behoeft de gastheer geen schadeloosstelling te geven, doch heeft hij slechts zijn eed af te leggen; maar mocht [de gast] overnachten in het huis van den kamitoewa of van den kaoem of van iemand uit het volk [1]), dan moet hij toch bewaakt worden door al de desalieden, en, mocht hij iets verliezen door diefstal in zijn nachtverblijf, dan moeten alle desalieden gezamenlijk twee derde van de waarde vergoeden, waarbij aan beide partijen den eed wordt opgelegd.

Maar mocht een ambtenaar, kaliwon of hooger, in de een of andere desa overnachten, dan moet hij ook overnachten in het huis van den loerah; mocht deze niet thuis zijn, in het huis van den kamitoewa of van den kaoem of van iemand uit het volk, maar de huisbezitter moet hem zijn huis ter beschikking stellen. Bovendien moeten alle desalieden hem bewaken, en mocht hij door diefstal iets verliezen in zijn nachtverblijf, dan behoeven zij hem niets te vergoeden, maar moeten alle huisbezitters beëedigd en moeten alle desalieden nauwkeurig onderzocht worden; en mocht een teeken van dader-

---

[1]) De bedoeling van deze passage is niet duidelijk.

schap gevonden worden, dan moet de gastheer schadeloosstelling geven. Wanneer de vergoeding heeft plaats gehad, dan moet de persoon, bij wien het gestolene gevonden is, gevat en aan de overheid overgeleverd worden; en indien den gast een ongeluk overkomt, hij verraderlijk door een dief aangevallen en gewond of gedood wordt, dan wordt de gastheer met vijfentwintig réjalen beboet, bij verwonding met twaalf en een halven réjaal, en bovendien moeten de huisbezitters en alle desalieden beëedigd worden, daar ze wellicht zelf hierbij betrokken konden zijn.

Er wordt bepaald, dat als maatstaf wordt genomen vijfentwintig desalieden; zijn er minder, dan wordt de boete nader berekend en mocht een bepaald iemand als dader beschuldigd worden, dan moet de zaak regelmatig worden behandeld en de genoemde boete kome aan de beide overheden.

Evenzoo wordt, wanneer de bezitter van het huis, waarin de gast overnacht, verraderlijk door een dief aangevallen en verwond of gedood is, de gast benevens zijn volgelingen beëedigd, met het oog op de mogelijkheid, dat hij bij dien aanval betrokken of medeplichtig zou zijn. Mocht de bezitter [zelf] van het huis iets verliezen of bestolen worden, dan moet hij spoedig hiervan mededeeling doen aan den gast, en een eed afleggen dat hij werkelijk bestolen is, en nauwkeurig onderzoeken alles wat de gasten bij zich hebben; mocht eenig teeken van daderschap gevonden worden, dan moet de gast schadeloosstelling geven, de persoon, die iets verloren heeft, moet weer een eed afleggen betreffende het bedrag van het verlies, daar hij anders wellicht het verlorene overschatten zou; wanneer de vergoeding aan dengene, die iets verloren heeft, plaats heeft gehad, dan moet spoedig aan de overheid hiervan mededeeling worden gedaan.

Bovendien, wanneer een ambtenaar in een van de pasanggrahans te Tagkisan, Delanggoe, Bodjong, Setjang of in een andere pasanggrahan overnacht en er iemand is, die er toezicht uitoefent, dan geldt dezelfde regeling, die hierboven is gegeven ten aanzien van iemand, die in de desa overnacht.

Wanneer iemand in de een of andere desa komt om te overnachten, geldt dezelfde regeling, die hierboven gegeven is ten aanzien van menschen, die handel drijven. De aanwijzing wordt dan alleen als duidelijk beschouwd, wanneer de dief gevat is of, indien hij niet gevat mocht zijn, wanneer een bewijs van het gestolen goed

gevonden wordt; alsdan moet de vergoeding van twee derde der waarde toch teruggegeven worden aan den vergoeder.

Mocht een dief gevat worden op Djokjakartaasch gebied en na onderzoek verklaren, dat hij een Soerakartaasch onderdaan is, wordt hij daarna naar Soerakarta opgezonden, en bekent hij daar bij ondervraging, dat hij gestolen heeft en iemand is van Soerakarta, dan moet hij dadelijk gevonnist worden door de overheid, maar degeen, tot wiens ressort behoort de persoon, bij wien de dief verbleven is, wordt beboet met twintig réjalen. Het bedrag der boete van twintig réjalen moet door Mas Demang Ngoerawan worden voorgeschoten.

Eveneens gebeurt het, wanneer een dief gevat wordt op het gebied van Soerakarta, na onderzoek verklaart, dat hij een Djokjakartaasch onderdaan is, en daarna naar Djokjakarta opgezonden is, en daar bij ondervraging bekent dat hij gestolen heeft en iemand is van Djokjakarta, dan moet hij maar dadelijk gevonnist worden door de overheid; maar degene tot wiens ressort behoort de persoon, bij wien de dief verbleven is, wordt beboet met twintig réjalen. Het bedrag der boete van twintig réjalen moet door kjahi Ngabèhi Djajamengala worden voorgeschoten. De boete kome aan de beide overheden.

Voorts, wanneer een mantri van Djokjakarta of een mantri van Soerakarta, met een geboeid persoon bij zich, die reeds aan de overheid is overgegeven en wel iemand, die een moord begaan heeft, onderweg overnachten moet, dan moet gelogeerd worden in de pasanggrahan te Bodjong, Setjang, Delanggoe, Tangkisan en dergelijke andere.

Mocht deze geboeide tijdens zijn verblijf hier ontvluchten, dan moeten de demang van de pasanggrahan en de mantri, die den geboeide vervoerde, met vijfentwintig réjalen worden beboet. De demang van de pasanggrahan met twaalf en een halve réjaal en de mantri eveneens. Geldt het een persoon, die een ander misdrijf dan moord begaan heeft, dan wordt de boete, op te leggen aan den gastheer en den mantri, door de overheid vastgesteld.

Wat betreft de regeling voor het geval, dat de mantri op eigen verantwoordelijkheid niet in de pasanggrahan maar in de een of andere desa nachtverblijf kiest, zoo moet deze overnachten in het huis van den loerah, of, wanneer de loerah afwezig is, in het huis van den kamitoewa of van den kaoem, en alle bewoners der desa zijn verantwoordelijk voor de bewaking.

Wanneer dan deze geboeide man ontvlucht uit het nachtverblijf, waarin hij met den mantri, die hem vervoerde, verbleven is, dan wordt een boete opgelegd van vijf en twintig réjalen, nl. aan de bewoners der desa bij wie het nachtverblijf plaats had twaalf en een halve réjaal en aan de mantri twaalf en een halve réjaal.

Voor deze desalieden geldt de volgende regeling; de genoemde boete wordt opgelegd, indien het aantal koeli's vijftig of meer bedraagt; bedraagt het minder, dan wordt de boete evenredig verminderd, maar blijft de door den mantri te betalen boete op hetzelfde bedrag vastgesteld.

Deze boete vervalt aan de beide overheden.

Wanneer een hoofdambtenaar op reis is, al of niet in dienst, en een volgeling van hem neemt iets weg van een desaman of van een medereiziger, dan moet de persoon, wiens goed genomen wordt, hiervan onmiddellijk kennis geven aan zijn hoofd of aan het bestuur; zijn hoofd moet dan schadeloosstelling geven, en de persoon, wiens goed genomen wordt, moet beëedigd worden, dat hij den prijs niet te hoog opgeeft.

Artikel 4[1]).

Wanneer een onderdaan van Djokjakarta door een struikroover overvallen wordt op Soerakartaasch gebied, hetzij te land, hetzij op de rivier, in de bengawan of op zee, om het even of de door den struikroover overvallene een Javaan of een Chinees is, en een onderdaan van Djokjakarta door een struikroover overvallen is in het Djokjasche zelf, of omgekeerd een onderdaan van Soerakarta door een struikroover overvallen wordt op Djokjakartaasch gebied of in het Soerakartasche zelf, dan moet de overvallene onmiddellijk hulp vragen aan de bewoners van de desa, die het dichtst bij de plaats van den struikroof gelegen is; dezen moeten dadelijk naar de plaats van den straatroof ter hulp snellen, en trachten het spoor van de roovers te vinden en alarm slaan. Mochten zij geen spoor vinden, dan moeten ze twee derde van de waarde van het geroofde ver-

---

[1]) Sommige passages van artikel 4 zijn kennelijk bedorven. In deze vertaling hebben we door vergelijking met de andere teksten de bedorven en dus hinderlijke gedeelten hersteld en, waar plaatsverwisseling heeft plaats gehad, ze op hun goede plaats gezet.

goeden, terwijl het opbrengen van deze vergoeding moet geschieden op dezelfde wijze als het opbrengen in geval van het vinden van een lijk met teekenen van geweld, dus naar evenredigheid verdeeld tusschen Djokjakarta en Soerakarta; de bedoeling van die evenredigheid is deze: dat in ieder geval de desa's, die ten aanzien van de plaats van het misdrijf mantjapat-mantjalima zijn, getroffen worden, om het even, of zij in Djokjakartaasch of Soerakartaasch gebied liggen, en die in de nabijheid van den grond gelegen zijn, waar het misdrijf heeft plaats gehad; en de opbrenging van het geld wordt door het bestuur vastgesteld.

Bovendien moet de door de straatroof getroffene een eed afleggen, dat hij de waarde van het beroofde niet zal overschatten, en ook alle menschen van de mantjapat-mantjalima, dat ze niet medeplichtig zijn aan het gebeurde.

Indien onder de beroofden menschen gedood worden, hetzij Javanen, hetzij Chineezen, hetzij één, hetzij twee of hoeveel ook, en de gedooden goederen bij zich hadden, en niet bekend is wie de roovers zijn, dan worde hier gehandeld zooals bij het vinden van een lijk met teekenen van geweld; dan moet de schadeloosstelling aan de familieleden (bloedprijs [Javaansch: dijat]) opgebracht worden door de bewoners van de mantjapat-matjalima-desa's ten opzichte van de plaats waar het misdrijf heeft plaats gehad, om het even of die desa's gelegen zijn in het Djokjakartasche of het Soerakartasche.

Wanneer de gedoode een Javaan is, dan moeten er honderd réjalen opgebracht worden, en in geval de gedoode een Chinees is, tweehonderd réjalen, terwijl de verloren goederen, hoeveel die ook mogen bedragen, niet meer geteld worden en geacht worden begrepen te zijn in den bloedprijs van honderd réjalen; en al de goederen, die verloren zijn gegaan door den straatroof, moeten eigendom worden van de beide overheden [1]). En bovendien [gaat het aldus toe], wanneer iemand van één der vorstendommen 's nachts reist, hetzij Javaan, hetzij Chinees, en op de een of andere plaats overnacht en onderweg beroofd of bestolen wordt of door meerdere roovers te gelijk wordt overweldigd (kètjoe) en daarbij verwond of gedood, door zijn eigen nalatigheid en dergelijke.

---

[1]) Waarschijnlijk bedoeld: in geval van terugvinden.

Bij dezen wordt bepaald, dat wanneer een ambtenaar van Djokjakarta een eisch heeft, die het vermogen betreft [1]) tegen een ambtenaar van Soerakarta, dan wordt voor een waarde van vijf en twintig réjalen of minder bepaald, dat de zaak zoo weinig mogelijk omslachtig [2]) behandeld moet worden; dan worde slechts een brief daarover van Kjahi Ngabèhi Djajamenggala aan Mas Demang Ngoerawan gezonden.

Hetzelfde geldt voor een ambtenaar van Soerakarta, die een dergelijken eisch heeft tegen een ambtenaar van Djokjakarta.

Artikel 5.

Wanneer een Europeaan van Soerakarta naar Semarang gaat ter begeleiding van door menschen gedragen goederen der Compagnie, is de mantri van Soerakarta, die die goederen eveneens begeleidt, verplicht overleg te plegen met den begeleidenden Europeaan. Vóór het vertrek uit de stad moeten alle te vervoeren Compagniesgoederen worden gespecificeerd door den begeleidenden Europeaan, zoowel wat betreft de waarde als wat de benaming aangaat der afzonderlijke goederen. Deze is verplicht den begeleidenden mantri op te geven, of er geld in zit of goederen van groote waarde: het is onnoodig, dat naar den inhoud gezien wordt of ook naar de hoeveelheid (door de verpakkingen open te maken) der goederen afzonderlijk. Nadat dit alles gebeurd is, moeten de mantri en de Europeesche begeleider de pakken aan den buitenkant van merken voorzien; men zorge er voor dat deze teekens niet veranderen; en hierna kunnen de goederen vervoerd worden.

Mocht er onderweg een ongeluk gebeuren, hetzij door struikroof of door diefstal, hoeveel het verlorene ook mocht bedragen, zoo moet de vergoeding hiervan worden opgelegd aan de desamenschen, op wier grond de roof of de diefstal heeft plaats gehad, nl. de bewoners van de mantjapat-mantjalima-desa's, waarbij

---

[1]) Javaansch: radjamal.

[2]) De ware beteekenis van de woorden „lampah ageng'', die we hier met „omslachtig'' hebben vertaald, is ons niet duidelijk. De vertaling is slechts een gissing. Oudemans (zie deel I p. 48) meent deze woorden te mogen vertalen met „door middel van het hooge bestuur''.

eeden moeten worden afgelegd door beide partijen (de bewoners der mantjapat-mantjalima-desa's en den mantri); de mantri worde beëedigd met het oog op de mogelijkheid van medeplichtigheid en voor het overschatten van het bedrag der verloren goederen, de desabewoners met het oog op medeplichtigheid. De wijze waarop de vergoeding opgebracht moet worden geschiedt analoog aan het geval van opbrengen van schadeloosstelling bij roof of diefstal op den weg gepleegd op een Javaan of een Chinees, waarna de misdadiger opgespoord moet worden door de beide overheden.

Wanneer hij gevat wordt, moet men hem heel streng straffen, en, wat betreft de schadeloosstelling, alles moet teruggegeven worden daar de misdadiger reeds gevat en aan de overheid overgegeven is. Door struikroof of diefstal onderweg verloren geraakte goederen van de Compagnie moeten, wanneer ze teruggevonden worden, onvoorwaardelijk worden teruggegeven.

Overnachten moet uitsluitend plaats hebben in de pasanggrahans van Bodjong en Setjang. Zoodra men aangekomen is in Bodjong of in Setjang, moet de begeleidende mantri de waarde der goederen en den inhoud van ieder stuk bagage afzonderlijk, benevens het merk, opgeven aan den mantri van Bodjong of Setjang. Dezen zijn verplicht de goederen in ontvangst te nemen en dadelijk over te gaan tot het nazien van de merken. Wanneer dit gebeurd is, dan moeten die mantri's van Bodjong en Setjang zelf op de goederen passen.

Den begeleidenden mantri worde een eigen nachtverblijf aangewezen; hij neme geen deel aan de bewaking. Wanneer gedurende het verblijf in de pasanggrahan goederen door diefstal wegraken, hoeveel het verlies ook bedrage, dan moet de mantri van de pasanggrahan vergoeden en de dief door het bestuur van beide rijken worden opgespoord; wordt deze misdadiger gevat, dan moet hij streng gestraft worden en worde de schadevergoeding geheel teruggegeven, aangezien de misdadiger reeds gevat is en aan het bestuur overgeleverd.

Wanneer van de door diefstal verloren Compagniesgoederen iets gevonden wordt, hoeveel het ook bedrage, dan moet dat onvoorwaardelijk worden teruggegeven.

Indien de te vervoeren goederen reeds aan den Europeeschen-

en den mantri-geleider overgegeven en vóór het vertrek reeds in ontvangst genomen, de merken bij onderzoek onveranderd gebleken zijn en daarna Europeesche- en mantri-geleider beweren dat er iets verloren is geraakt, treft den mantri van Bodjong of van Setjang geen verantwoordelijkheid. Bovendien moet de Europeaan, die een goederentransport naar Soerakarta begeleidt, uitsluitend overnachten in de pasanggrahan te Tangkisan of te Delanggoe. Voor het geval van overnachten te Tangkisan of te Delanggoe geldt, wanneer onderweg of in de pasanggrahan het transport door roof of door diefstal mocht getroffen worden, dezelfde procedure die hierboven ten aanzien van den Europeeschen geleider naar Semarang werd aangegeven.

Bovendien, wanneer een Europeaan van Djokjakarta met een zending van den vorst op reis gaat en in een desa overnacht, dan moeten de lieden, bij wie overnacht wordt, hem bewaken. Indien van zijn goederen iets mocht verloren gaan door diefstal in zijn nachtverblijf of hij getroffen wordt door roof of [andere] ontvreemding onderweg, dan wordt de vergoeding op dezelfde wijze geregeld als in het andere genoemde geval van den Europeaan, die naar Semarang reist [1]). Wanneer een Europeaan voor persoonlijke doeleinden reist in de een of andere desa en daar komt te overnachten, dan moeten de lieden dier desa hem bewaken. Mocht hij door diefstal iets verliezen of onderweg getroffen worden door straatroof of diefstal, dan geschiedt de vergoeding van twee derden van het verlies op dezelfde wijze als in het geval van een Javaan, die handeldrijft, en iets verliest [2]). Maar wanneer de Europeaan, die voor persoonlijke doeleinden reist, naar de een of andere desa gaat en daar komt te overnachten, en zijn doen en laten argwaan wekt, moeten de lieden dier desa spoedig hiervan mededeeling doen aan de overheid, daar hij wellicht een Europeesche vluchteling is [3]).

Hetzelfde geldt, in geval van goederentransport van Djokjakarta naar Semarang, voor den Europeeschen geleider van Soera-

---

[1]) Zie artikel 5, boven, op p. 89.

[2]) Zie artikel 4, boven, op p. 87.

[3]) Waarschijnlijk wordt hier bedoeld, een Europeesche deserteur of iemand die zich door de vlucht aan een rechterlijk vonnis tracht te onttrekken.

karta naar Djokjakarta, voor den Europeaan die van Soerakarta met een zending van den vorst op reis gaat.

Artikel 6.

Wanneer onderdanen (van de beide vorstendommen) met elkaar een schuldovereenkomst, overeenkomst van verpanding, bruikleen of bewaargeving hebben gesloten van bezittingen en dergelijke, dan mag geen eigenmachtige inbeslagneming hetzij met of zonder geweld, plaats hebben (door schuldeischer, pandgever, bruikleener, bewaargever). Wie zich hieraan schuldig maakt, wordt beboet met twintig réjalen; het in beslag genomen goed worde teruggegeven en het geschil worde regelmatig behandeld.

Wanneer hiervan aangifte is gedaan bij de overheid, doch niet binnen veertig dagen uitspraak is gedaan, dan moet de betrokken overheidspersoon beboet worden met twintig réjalen, welke toekomen aan de beide overheden. Mochten de betrokken overheidspersonen, die nalatig waren, verhinderd zijn geweest door een dienstreis of een ziekte, dan moet Mas Dewang Ngoerawan zoo spoedig mogelijk iemand zenden om verklaring te geven van deze verhindering aan Kjahi Ngabèhi Djajamenggala. Deze kennisgeving moet binnen de veertig dagen zijn geschied; wordt deze termijn overschreden, dan gaat de boete van twintig réjalen door.

Heeft een onderdaan eigenmachtig iets in bezit genomen, dat hem niet verschuldigd was, dan wordt hij beboet met dertig réjalen en het geschil worde regelmatig behandeld. Evenmin is het geoorloofd, dat een onderdaan, die met een ander in geschil geraakt is ter oorzake van een schuldovereenkomst en dergelijke, dien ander gevangen neemt; wie dit verbod overtreedt worde beboet met dertig réjalen en het geschil worde regelmatig behandeld. De genoemde boete komt aan de beide overheden.

Artikel 7.

Wanneer iemand behoorlijk gedagvaard is en niet komt ondanks het feit dat rekening gehouden is met den afstand van zijn woning [tot de plaats van dagvaarding] binnen den hierin gestelden termijn van dagvaarding, moet hem dadelijk een schriftelijke oproeping gezonden worden om alsnog binnen drie volgende zitting-

dagen te verschijnen. Komt hij na deze schriftelijke oproeping weer niet, dan moet een schriftelijke boetebedreiging worden gezonden; komt hij na drie zittingdagen weer niet, dan zende men hem een boetebrief van drie réjalen, wanneer het geschil het vermogen betreft; betreft het doodslag of verwonding, dan bedraagt de boete vijf réjalen; en zij komt toe aan de beide overheden.

Wanneer de beide personen [die gedagvaard zijn] verschenen zijn, moeten zij tegen elkaar verhoord worden; mocht de eischer niet verschijnen, dan moet hem schriftelijk medegedeeld worden, dat zijn eisch vervallen zal worden verklaard, indien hij met nog drie zittingdagen niet verschijnt; komt hij dan nog niet dan wordt zijn eisch vervallenverklaard.

Wanneer er rechtsgeschillen zijn, waarover ze ook mogen gaan en beiden verhoord zijn en procesverbaal is opgemaakt, maar de aanklager zich terugtrekt, dan moet dit geschil als geëindigd worden beschouwd.

Wanneer de gedaagde zich uit de voeten maakt, dan wordt degene die over hem gesteld is met vijfentwintig réjalen beboet, indien hij drie djoeng's of meer ambtsvelden heeft; heeft hij er minder, dan worde hiermee rekening gehouden. Die boete kome toe aan de beide overheden. De voortvluchtige komt dan onder het gezag der beide overheden te staan, deze zoowel als de eischer of aanklager kunnen hem opsporen.

Mocht, ten slotte, de voortvluchtige gevat worden door den eischer of aanklager, dan wordt de boeteoplegging [aan den betrokken overheidspersoon] gehandhaafd; wordt hij opgevat door dengene die over hem gesteld is, dan geve men de boete terug, en worde de zaak regelmatig behandeld; mocht de gedaagde ontvluchten nadat hij gedagvaard is, dan is degene die over hem gesteld is verantwoordelijk en moet hij hem binnen veertig dagen opbrengen. Is hij na veertig dagen nog niet gevonden, dan wordt degene die over hem gesteld is met twintig réjalen beboet, indien hij drie djoeng's of meer ambtsvelden geniet; mocht hij minder dan drie djoeng's hebben, dan wordt de boete afzonderlijk berekend. De voortvluchtige kan dan zoowel door den aanklager als door de overheid worden opgespoord.

Artikel 8.

Wanneer een onderdaan van Djokjakarta ontvlucht, terwijl hij in een geschil gewikkeld is of nadat hij een rechtszaak verloren heeft en naar het Soerakartasche de wijk neemt, dan moet een Djokjakartaasch ambtenaar naar Soerakarta gaan om den vluchteling op te vragen.

De Soerakartasche ambtenaar moet hem dan dadelijk aan den Djokjaschen overleveren; mocht de man, die een geschil heeft, gevlucht zijn nadat de om hem op te vragen uitgezonden ambtenaar aangekomen is, dan wordt de persoon, bij wien de ontvluchte verbleven is, beboet met twintig réjalen en kan de vluchteling zoowel door den eischer of aanklager als door de overheden, worden opgespoord. Maar er wordt bepaald dat de zendeling van Djokjakarta komen moet binnen twaalf maanden; mocht hij eerst na twaalf maanden komen, dan mag de Djokjakartasche ambtenaar den persoon, die in een rechtsgeschil betrokken is en in het Soerakartasche verblijf houdt, niet meer opeischen, daar hij dan Soerakartaasch onderdaan is geworden. Wanneer een onderdaan van Djokjakarta in dienst komt bij iemand van Soerakarta of als bekel dienst doet in een desa en, zij het ook binnen twaalf maanden desagrond of een schriftelijke aanstellingsakte gekregen heeft, dan wordt hij in rechtszaken beschouwd als onderdaan van Soerakarta. Wanneer een pangindoeng van Djokjakarta verhuist naar Soerakarta, hetzij naar de hoofdplaats hetzij naar de desa, en reeds geregistreerd is door het hoofd onder wiens gebied hij resorteert, of reeds een huis heeft, en hij heeft een rechtszaak te Soerakarta, dan wordt hij, ook al zijn er nog geen twaalf maanden na zijn verhuizing verloopen, in rechtszaken als onderdaan van Soerakarta beschouwd; maar wanneer de zaak het vermogen betreft, dan wordt degene die hem geregistreerd heeft of hem aan een huisvesting heeft geholpen [1]) door de overheid beboet en gaat bovendien de bezitting waarover het geschil loopt verloren.

Wanneer een pangindoeng van Djokjakarta naar Soerakarta

---

[1]) De Javaansche tekst is hier waarschijnlijk bedorven, doordat enkele woorden zijn weggevallen. Door vergelijking met overeenkomstige uiteenzettingen komen we tot de onderstelling, dat teloorgegaan zijn de woorden: „die hem geregistreerd heeft of hem aan een huisvesting heeft geholpen''.

gaat om er rond te zwerven, hetzij in de stad, hetzij in de desa, en voordat twaalf maanden zijn voorbijgegaan in een zaak gewikkeld is, dan wordt hij naar Djokjakarta teruggezonden; het geschil worde regelmatig behandeld, maar degene, die den zwerver verblijf verleend heeft, worde door de overheid beboet naar gelang der zaak; mocht het geschil het vermogen betreffen en hem een boete worden opgelegd door de overheid dan raken de bezittingen, hoeveel die ook zijn mogen, verloren, terwijl de opgelegde boete kome aan de beide overheden. Evenzoo wordt gehandeld ten aanzien van een ambtenaar of een onderdaan van Soerakarta, die gevlucht is naar Djokjakarta om daar te verblijven, hetzij in de hoofdstad, hetzij in de desa, of wanneer die in Djokjakarta rondzwerft.

Voorts wanneer een onderdaan van Soerakarta naar Djokjakarta gaat om ergens in dienst te komen, of om als bekel in de desa dienst te doen, en, zij het ook binnen twaalf maanden, desagrond of een schriftelijke aanstellingsakte gekregen heeft, dan wordt hij in rechtszaken beschouwd als onderdaan van Djokjakarta.

Artikel 9.

Wanneer iemand een aanklacht indient wegens moord of verwonding, en bij onderzoek in de desa blijkt, dat er werkelijk een moord of verwonding heeft plaats gehad, maar de dood is een gevolg van een vechtpartij over een dansmeid of van overspel of van meevechten aan de zijde van een onbevoegde, dan moet de aanklacht geweigerd worden. Bovendien legge de overheid een boete op van vijfentwintig réjalen, die kome aan de beide overheden.

Artikel 10.

Wanneer iemand, buiten de grenzen van de stad, op Djokjakartaasch of Soerakartaasch gebied vermoord wordt, maar niet vaststaat wie de dader is, hetzij de vermoorde een Javaan, hetzij hij een Chinees zij, dan wordt de verantwoordelijkheid voor den moord niet vastgesteld door opmeting met de tjengkal. De bloedprijs moet opgebracht worden door de mantjapat-mantpalima-desa's van Djokjakarta en Soerakarta, en wel naar evenredigheid;

de bedoeling van deze evenredigheid is deze, dat in ieder geval de desa's die ten aanzien van de plaats van het misdrijf mantjapat-mantjalima zijn, getroffen worden, om het even, of zij in Djokjakartaasch of Soerakartaasch gebied gelegen zijn, terwijl het opbrengen geschieden moet binnen veertig dagen; wanneer geen spoor te vinden is van den moordenaar binnen de veertig dagen, moet de bloedprijs dadelijk betaald worden.

Wanneer de vermoorde een Javaan is, dan moeten honderd réjalen opgebracht worden, welk bedrag in drieën moet worden verdeeld: een derde moet aan de familieleden van den vermoorde gegeven worden, en twee derden aan de overheid.

Wanneer de vermoorde een Chinees is, dan moet een boete van tweehonderd réjalen aan de overheid worden opgebracht, terwijl aan alle menschen van de mantjapat-mantjalima-desa's een eed moet worden opgelegd, dat zij aan den moord onschuldig zijn.

Het bedrag der boete door de desa op te brengen, waar het lijk gevonden wordt, wordt bepaald door de overheid.

Wanneer een doodslag of een verwonding heeft plaats gehad binnen de stad Djokjakarta of Soerakarta, dan mete men naar de vier windrichtingen honderdveertig tjengkal's uit; mocht nadat veertig dagen verloopen zijn nog geen spoor gevonden worden, dan moeten honderd réjalen betaald worden, wanneer de vermoorde een Chinees is tweehonderd réjalen; en met dien bloedprijs wordt gehandeld zooals hiervoren is medegedeeld.

Zoolang de familieleden van den vermoorde niet aangetroffen zijn, blijft het hun toekomende deel van den bloedprijs in bewaring bij de overheden gedurende veertig dagen. Melden zich binnen die veertig dagen die bloedverwanten niet aan, dan komt hun aandeel aan de beide overheden.

Indien verder een lijk gevonden wordt buiten de stad met teekenen van geweld, door wapens toegebracht, maar hierover geen aanklacht is ingediend, voordat de overheid er kennis van heeft gekregen, en indien dan na onderzoek in de desa duidelijk blijkt, dat de vermoorde geen slecht mensch is, maar in werkelijkheid iemand van goeden naam, wien onrechtmatig geweld is aangedaan dan moet de bloedprijs ten bedrage van honderd réjalen opgebracht worden door de menschen van de mantjapat-mantjalima-desa's.

Artikel 11.

Wanneer eenige menschen over een zelfde zaak een aanklacht indienen, zooals de een over het dooden van een dief en de ander wegens doodslag zonder eenige aaleiding, dan wordt de aanklacht niet-ontvankelijk verklaard, indien zij geschiedt meer dan veertig dagen na het gebeurde; wel [ontvankelijk], indien ze binnen de veertig dagen geschiedt; maar er moet onderzoek gedaan worden èn in het huis van dengene, die den dief gedood heeft, èn in het huis van degenen, die de aanklacht wegens doodslag zonder eenige aanleiding hebben ingediend. Mocht na het onderzoek noch bij den een noch bij den ander bewijzen gevonden worden, dan heeft de aanklacht geen voortgang. Mocht de aanklacht met het onderzoek overeenstemmen, dan worde de zaak regelmatig behandeld.

Artikel 12.

Wanneer goederen verloren gaan door diefstal, en de bezitter vindt ze terug, maar degene bij wien de goederen gevonden worden verklaart die op de markt gekocht te hebben, dan moet de overheid die goederen in bewaring nemen; vervolgens worden de aanklager en de aangeklaagde ten overstaan van den marktmeester verhoord.

Wanneer de marktmeester onder aanbod van eede deze verklaring bevestigt, dan wordt degeen, bij wien de goederen gevonden worden, niet meer als dief beschouwd; maar ontkent de marktmeester die verklaring, dan moet hem een eed worden opgelegd om te voorkomen, dan hij in strijd met de waarheid ontkennen zou.

Indien de marktmeester weigert den eed af te leggen, dan moet dengene, die beweert te zijnen overstaan gekocht te hebben, een eed worden opgelegd. Na den eed rust op hem geen verdenking meer; maar wanneer hij den eed niet wil afleggen, wordt als bewezen beschouwd dat hij gelogen heeft, en de goederen komen dan terug aan den aanklager, indien zijn recht waarop bewezen wordt. Is hiervan geen bewijs, dan worden den aanklager een eed opgelegd, en indien hij dien eed afgelegd heeft, dan wordt het goed zijn bezitting. Weigert de aanklager den eed af te leggen, dan moet het goed aan de overheid worden overgegeven.

Artikel 13.

Wanneer een hoofdambtenaar of een bloedverwant van den Sultan van Djokjakarta een geschil heeft met een hoofdambtenaar of een bloedverwant van den Soenan van Soerakarta, dan mag hij niet zelf verschijnen, maar kan hij een gemachtigde aanwijzen; mocht de aangeklaagde ontkennen en een eed willen doen, dan moet de gemachtigde van den hoofdambtenaar van Djokjakarta den eed van den hoofdambtenaar van Soerakarta aannemen. Indien de hoofdambtenaar van Soerakarta weigert den eed te doen, dan kan de aanklager een eed afleggen, en de hoofdambtenaar van Soerakarta zende dan een gemachtigde naar Djokjakarta om den eed van den hoofdambtenaar van Djokjakarta aan te nemen, met medeneming van het bedrag dat door den hoofdambtenaar van Djokjakarta geëischt is.

Indien de hoofdambtenaar van Djokjakarta, die de aanklacht heeft ingediend, weigert den eed af te leggen, dan verliest hij zijn zaak zonder dat de aanklacht verder behandeld wordt. Evenzoo geschiedt het nu, wanneer een hoofdambtenaar van Soerakarta een aanklacht indient tegen een hoofdambtenaar van Djokjakarta; alsdan heeft de behandeling van het geschil op dezelfde wijze plaats.

Bovendien, wanneer een hoofdambtenaar van Djokjakarta of van Soerakarta iemand uit het volk van Soerakarta of Djokjakarta aanklaagt, of wanneer iemand uit het volk een hoofdambtenaar aanklaagt, dan heeft de behandeling van het geschil op dezelfde manier als hiervoren medegedeeld plaats, maar de hoofdambtenaar doe slechts zijn gemachtigde verschijnen.

Artikel 14.

Wanneer een ambtenaar van Djokjakarta een struikroover of een dief opvat en deze, ondervraagd zijnde beweert iemand van Soerakarta te zijn, dan kan hij te Djokjakarta berecht worden voor zoover het een zaak betreft, waarop taqdjir als straf staat. Hetzelfde geldt omgekeerd, indien een ambtenaar van Djokjakarta een struikroover of een dief opvat, die beweert uit Soerakarta herkomstig te zijn.

Artikel 15.

Wanneer een man uit Djokjakarta gehuwd is met een vrouw uit Soerakarta, de echtelieden in geschil geraken in zaken betreffende familierecht, dan moet de pengoeloe van Djokjakarta de zaak berechten.

Evenzoo moet, wanneer de man een Soerakarter is en de vrouw een Djokjasche, de pengoeloe van Soerakarta de zaak berechten. Eveneens moet in het onderstelde geval, indien de vrouw uit Djokjakarta afkomstig is en getrouwd is met een man uit Soerakarta, maar haar huwelijk met [dien] echtgenoot nog niet ontbonden is, de betrokken ambtenaar van Soerakarta haar aan den ambtenaar van Djokjakarta overgeven, en evenzoo omgekeerd, wanneer de vrouw uit Soerakarta afkomstig is en de man uit Djokjakarta, moet de betrokken ambtenaar uit Djokjakarta haar overgeven aan den betrokken ambtenaar van Soerakarta.

Artikel 16.

De beide Rijksbestuurders in overeenstemming met alle nijaka's zoowel van Djokja als van Soerakarta, die belast zijn met de uitvaardiging van verbodsbepalingen, zijn overeengekomen dat geen onderdaan van Djokjakarta of van Soerakarta tegelijkertijd in elk der beide vorstenrijken een bekelschap bekleeden, of een vrouw tot echtgenoot hebben, mag. Mocht na de uitvaardiging van de bepalingen een onderdaan van Djokjakarta in strijd met deze bepalingen handelen [een vrouw van Soerakarta trouwen] [1]) onder den invloed van sterke drangredenen [2]), dan worde hij het eerst gedagvaard door Soerakarta, ook als is hij alleen pacht schuldig aan Soerakarta met goedkeuring van zijn hoofd onder Djokjakarta, maar deze mag hem [zoo iemand die verboden overtreedt] niet als zijn onderdaan beschouwen; wanneer er nu iemand gezonden wordt vanwege Mas Demang Ngoerawan, dan moet Kjahi Ngabèhi Djajamenggala hem spoedig overleveren. Wat betreft de opbrengst van den verkoop van zijn bezittingen en zijn huis, die

---

[1]) Hier wordt gesproken van een huwelijk, terwijl uit het vervolg duidelijk blijkt, dat bedoeld wordt: dubbel bekelschap.

[2]) Wat hieronder wordt verstaan blijkt niet uit den tekst.

in Djocja gelegen zijn, daarop behoudt Kjahi Ngabèhi Djajamenggala recht. Evenzoo moet een dagvaarding van Djocjakarta behandeld worden. Mas Demang Ngoerawan [1]) moet den overtreder overleveren; wat betreft zijn bezittingen en de opbrengst van den verkoop van zijn huis, die in Soerakarta [2]) gelegen zijn, daarop behoudt Mas Demang Ngoerawan [3]) recht, daar het iemand geldt, die met opzet het bevel der overheid overtreden heeft. Wanneer een kaliwon of hooger ambtenaar in de stad is moet hij den geheelen duur van zijn verblijf bewaakt worden; worden hem bezittingen ontstolen, die hij zelf bewaarde dan moet hem van rijkswege vergoeding worden toegekend voor de geheele waarde zonder dat hij beëedigd behoeft te worden, maar voor zijn bezittingen, die hij aan zijn vrienden of volgelingen ter bewaring of ter leen heeft gegeven en die door diefstal wegraken, wordt hem wel vergoeding toegekend voor de geheele waarde, maar beëediging moet plaats hebben.

Artikel 17.

Wanneer een ambtenaar van Soerakarta voor een dienstreis naar Djocja gaat, moet hij zoolang deze duurt bewaakt worden. Worden hem bezittingen ontstolen en wordt iemand als dader beschuldigd, dan worde de zaak regelmatig behandeld; indien geen verdachte wordt aangewezen, moet hem van Rijkswege vergoeding worden toegekend.

Aan den bestolene wordt een eed opgelegd om zich te zuiveren van de verdenking van overschatting, en aan den gastheer een om zich te zuiveren van de verdenking van schuld. Mocht een spoor gevonden worden, dan worde de zaak regelmatig behandeld en de schadeloosstelling kome aan den vergoeder terug. Hetzelfde geldt voor een ambtenaar van Djocja, die voor een dienstreis naar Soerakarta gaat.

---

[1]) Uit het zinsverband kunnen we opmaken, dat hier Mas Demang Ngoerawan is bedoeld; doch in den Javaanschen tekst staat Kjahi Ngabèhi Djajamenggala.

[2]) In den Javaanschen tekst staat ten onrechte Djokjakarta.

[3]) In den Javaanschen tekst staat verkeerdelijk Kjahi Ngabèhi Djajamenggala.

Artikel 18.

Bij een huwelijk tusschen Kalangs bepaalt de staat van den vader dien van het kind. Bij een huwelijk tusschen Pinggirs of Gadjah-mati's bepaalt de staat van de moeder dien van het kind.

Artikel 19.

Wanneer een misdadiger, die ter dood veroordeeld is, vóór de terechtstelling ontvlucht uit de gevangenis, wordt de bewaker beboet met vijftig réjalen, en wel voor ieder persoon wordt vijftig réjalen als boete opgelegd, dus in geval twee, drie of meer personen ontvlucht zijn, voor iederen ontvluchte vijftig réjalen, en mocht later de vluchteling gevat worden door den bewaker, dan moet de boete teruggegeven en aan den opgevatten persoon het vonnis dadelijk voltrokken worden. Mocht deze gevat worden door een anderen beambte, dan moeten vijfentwintig réjalen van de boete aan hem gegeven worden en de andere helft kome aan de overheid; mocht de overheid hem opvatten, dan blijve de boete ten voordeele [1]) van de overheid en worde het vonnis onmiddellijk voltrokken.

Artikel 20.

Indien iemand van Soerakarta een vrouw van aanzienlijken stand uit Djokjakarta schaakt of omgekeerd iemand van Djokjakarta een vrouw van aanzienlijken stand uit Soerakarta schaakt en hiervan aangifte is gedaan binnen de twaalf maanden na het gebeurde en zij ten slotte gevonden wordt en het werkelijk blijkt dat zij met geweld ontvoerd is, dan mag de schaker haar niet behouden; de straf die er op staat is een tuchtstraf en wel, naar gelang van den stand van den schaker: voor een kliwon op zijn eigen paséban gedurende twintig dagen zonderdat hij zijn kris mag dragen: voor een mantri panéket is de straf twintig dagen arrest op zijn paséban binnen een omwanding van gevlochten bamboe; voor een panèket of iemand beneden dezen rang is de

[1]) In den Javaanschen tekst staat duidelijk „wangsoela'' hetgeen beteekent „worde teruggegeven'', wat onbegrijpelijk is aangezien, ingeval de parèntah de vluchteling opvat, de boete ook moet komen aan de parèntah. In den tekst van 1818 staat „loeloesa'', hetgeen zooveel beteekent als „ga door, blijve'', wat ook in dezen tekst wel de bedoeling zal zijn geweest.

straf gedurende elf dagen van acht uur 's morgens tot twaalf uur 's middags met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden op de aloen-aloen; voor een bekel van een desa, gedurende veertien dagen van 's ochtends acht tot 's middags twaalf uur met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden op den viersprong ten noorden van de Pengoerakan [1]); voor een pangindoeng het kaal scheren van een op den schedel getrokken kruis en het rondgeleid worden op de groote markt om vervolgens buiten de grenzen der stad verbannen te worden. Mocht echter binnen twaalf maanden geen aangifte van de schaking gedaan zijn, dan mag er geen aandacht [meer] aan worden geschonken.

Wanneer een onderdaan van Soerakarta een vrouwelijke bediende van een bloedverwant van den Sultan, van een regent, of van een mantri van Djokjakarta schaakt en gevat zijnde dit ontkent, dan moet hem een eed worden opgelegd; mocht hij geen eed willen afleggen, dan beboete men hem met tien réjalen; bekent hij, dan blijft de boete en moet de vrouw aan den Djokjaschen ambtenaar worden overgeleverd.

Hetzelfde geldt omgekeerd, wanneer een onderdaan van Djokjakarta een vrouwelijke bediende van een bloedverwant van den Soenan, van een regent of van een mantri van Soerakarta schaakt.

Artikel 21.

Wanneer er onderdanen zijn, die zich schuldig maken aan misdrijven zooals kètjoe-partijen, en de aanvoerder is iemand van Soerakarta en deze, gevat zijnde verklaart iemand van Djokjakarta tot mededader te hebben, dan moet ook deze gevat worden. Is uit het onderzoek, in de desa verricht door de mantri's-zendelingen van de beide Rijksbestuurders en de zendelingen van de beide Europeesche hoofdambtenaren duidelijk gebleken en met getuigenis van de menschen uit de mantjapat-mantjalima-desa's vastgesteld, dat de van mededaderschap beschuldigde werkelijk aan de kètjoe-partij heeft deelgenomen, dan wordt deze even zwaar gestraft als de aanvoerder zelf. De straf door de overheid op te leggen is afkapping van de rechterhand en van den linkervoet; maar mocht hij iemand gedood hebben, dan worde dit laatste misdrijf naar omstandigheden afzonderlijk berecht.

---

[1]) Zie beneden p. 141.

Hetzelfde geldt omgekeerd voor het geval dat de hoofdkètjoe iemand van Djokjakarta is en deze iemand van Soerakarta als mededader aanwijst.

Artikel 22.

Wanneer er ergens een danspartij wordt gegeven en er ontstaat twist, zoodat iemand gewond of gedood wordt, dan heeft een hierover ingediende aanklacht geen gevolg, daar dit vergeleken wordt met een hondengevecht. Wat betreft degene die de danspartij gegeven heeft, hem wordt een boete opgelegd van twintig réjalen, die aan de beide overheden komt.

Hetzelfde geldt ten aanzien van gevechten die door minnehandel zijn ontstaan en waarin een der partijen verwond of gedood is. Een hierover ingediende aanklacht heeft geen gevolg, daar de zaak gelijkgesteld wordt met een hondenparing. Indien degene, die de verwonding heeft toegebracht of den doodslag heeft begaan, gevonden wordt, dan moet hij met vijfentwintig réjalen beboet worden.

Wanneer een Soerakartaasch onderdaan iemand bijstaat, die zich met geweld wil meester maken van een bekelschap van een desa in het Djokjakartasche, waarop hij geen rechten heeft, en het zoover komt dat de zaak aan de beide overheden wordt gerapporteerd, dan worden zoowel de onderdaan van Djokjakarta, die zich van het bekelschap met geweld wilde meester maken, als de onderdaan van Soerakarta, die hem daarbij bijstond, opgevat; en indien het onderzoek van de mantri's-zendelingen van de beide Rijksbestuurders en de zendelingen van de beide Europeesche hoofdambtenaren de zaak reeds tot klaarheid heeft gebracht en de uitkomst bevestigd is door de bewoners van de mantjapat-mantjalima-desa's, dan worden zoowel de persoon, die zich van het bekelschap wilde meester maken, als degeen die hem bijstond door de overheid even zwaar gestraft, [en wel] met verbanning en met inlijving van vrouw en kinderen bij het personeel van de kraton.

Wanneer bij een gevecht om een desa-bekelschap brandstichting of plundering plaats heeft, hetzij bij nacht of bij dag, dan wordt de door de overheid op te leggen straf verzwaard, en wel met verbanning met twintig geeselslagen [en] met inlijving van vrouw en kinderen bij het personeel van de kraton. Mocht de rechtmatige

bekel gedood zijn en de familieleden een aanklacht indienen, dan worde de zaak regelmatig behandeld.

Hetzelfde geldt omgekeerd, wanneer een onderdaan van Djokjakarta een onderdaan van Soerakarta, die zich met geweld van een bekelschap wil meester maken, bijstaat.

Wanneer een onderdaan van Soerakarta of een van Djokjakarta gelegenheid geeft om een dobbelspel te houden zooals keplèk, kètjèk, dadoe, gimra, balok, sampak, singgli, pentongan en dergelijke, en onder de dobbelaars een twist ontstaat, verwonding of doodslag ten gevolge hebbende, om het even op wat voor plaats de dobbelpartij geschiedde, dan wordt de verwonding of doodslag gelijkgesteld met een, welke plaats heeft bij een danspartij, zoodat aan een aanklacht geen gevolg wordt gegeven.

Degene, die de gelegenheid tot dobbelen gegeven heeft, wordt met tien réjalen beboet, die aan de beide overheden komen. Maar wanneer de spelen, waartoe gelegenheid werd gegeven, bestaan in hanengevechten, kwartelgevechten, kemiri-noten wedstrijden, kaartspel of pèhi [Chineesch kaartspel] en daarbij twist ontstaat die aanleiding geeft tot verwonding of doodslag, dan wordt een ingediende klacht regelmatig behandeld.

Aldus opgemaakt op Zaterdag den zesden der maand Moeharam van het jaar Wawoe 1697 [1]).

Opnieuw is overeengekomen dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die aan de eerste redactie ontbraken.

Aldus opgemaakt te Djokjakarta op Maandag den vijfden der maand Besar van het jaar Ehé 1708.

Aldus opgemaakt te Djokjakarta op Donderdag den vierden der maand Rabioelawal van het jaar Bé 1712.

Opnieuw is overeengekomen dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die aan de eerste redactie ontbraken.

Aldus opgemaakt op Zaterdag den achtsten der maand Redjeb van het jaar Alip 1715.

---

[1]) In den Javaanschen tekst staat 1617. Volgens Rouffaer is dit jaartal foutief, en moet het zijn jaar 1697, wat ook waarschijnlijker is.

Opnieuw is overeengekomen dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die aan de eerste redactie ontbraken.

Aldus opgemaakt op Zondag den dertienden der maand Sapar van het jaar Dal 1719.

Opnieuw is overeengekomen dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die aan de eerste redactie ontbraken.

HOOFDSTUK IX.

DE ANGGER-AGENG.

Stuk 1.

De ouderdom der beschikbare codificaties.

Het is alleszins begrijpelijk, dat Rouffaer, de explorator van hetgeen de Vorstenlanden op het gebied van wettenrecht vermochten te praesteeren, in één zijner noten bij J. W. Winter de rake opmerking maakte — en die voor het gevoel van een Javaan iets weg heeft van een verzuchting —, dat de Javanen zoo'n groote onverschilligheid aan den dag leggen voor authenticiteit van documenten en bij het gebruik van een wetboek zich er niet eens om bekommeren, welke van de bestaande teksten wel de authentieke was [1]).

Vier Javaansche teksten liggen hier voor ons ter beschikking.

Ten eerste het door Rouffaer niet geïdentificeerde verdrag over rechtszaken van zestien artikelen, het hierboven in hoofdstuk VII vertaalde verdrag van onbekende geboorte.

Ten tweede een Javaansche tekst van jongeren datum, vertaald in hoofdstuk VIII en overvloedig voorzien van vervaardigings-, herzienings- en amplieeringsdata, die echter op het eerste gezicht in hopelooze tegenspraak zijn met de dienstjaren van de in den aanhef zelf genoemde ratificeerders van het verdrag, dermate dat zelfs Rouffaer er in zijn aanteekening in boekdeel I p. 64 geen weg mee wist [2]).

Ten derde een Javaansche tekst in boekdeel B p. 133 e.v., van welks origineel juist het vel met het jaartal verloren is gegaan.

---

[1]) Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde 1902, zesde volgreeks deel X, p. 120.

[2]) Rouffaer meende, dat dit verdrag dateert van 30 September 1792, hetgeen o. i. onjuist is, daar dit verdrag blijkt te dateeren van 12 November 1798.

En ten vierde, als troost, twee Javaansche teksten van een zelfde verdrag, voorzien van een vervaardigingsdatum, welks authenticiteit, getoetst aan de voor ons beschikbare gegevens, klopt als een bus, al fronsen wij even het voorhoofd, wanneer zonder eenige vermelding van verandering of aanvulling blijkt, dat van de twee teksten van hetzelfde verdrag, beide geratificeerd door dezelfde personen, de eene tekst eenenveertig, de andere achtenveertig artikelen telt.

Voeg hierbij nog de geringschatting voor leesteekens in de Javaansche teksten en de losbandigheid in het uit elkaar rukken van zinsdeelen die bij elkaar hooren, waarschijnlijk niet alleen door den copiïst maar ook door den oorspronkelijken opsteller, dan kan men zich voorstellen, met welke ongemakken destijds Rouffaer en thans wij te doen hebben. Alle lof daarom aan Rouffaer, die ondanks dit alles in de Vorstenlandsche wetten zoo uitmuntend licht heeft weten te brengen.

Laten wij hier trachten voor ons doel orde in den chaos te scheppen en voor zoover doenlijk deze geesteskinderen van gemengd Hollandsch-Javaansche afkomst alsnog, waar noodig, te helpen aan een plaatsje in het register van den burgerlijken stand, of op zijn minst trachten na te gaan, hoe oud ze ongeveer zijn.

A. Beginnen wij met het zestienartikelige, door Rouffaer niet geïdentificeerde, rechts- of wetboek. Doorlezing, vertaling en vergelijking van den inhoud met een haast gelijkluidenden Oud-hollandschen tekst [1]), alsook met de jongere Javaansche redacties, geven ons de overtuiging, dat we hier met een prototype of met *het* prototype van den Javaanschen tekst der Angger-ageng te doen hebben; en het onbegrijpelijke is alleen nog maar dit, dat Rouffaer, die dezen tekst in zijn boekdeel A pag. 7 heeft voorzien van aanteekeningen, dit niet opmerkt en in zijn aanteekeningen op J. W. Winter in Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 1902 p. 114 schrijft: „de oudste die ik in de Vorstenlandsche Archieven mocht vinden is van Za. 6 Soera Wawoe 1697—Zo(sic) 21 April 1771, gesloten tusschen Raden Adipati Sasradiningrat (I) voor Sala en R. A. Danoeredja (I) voor Djocja: doch alleen in het Hollandsch'', en in zijn aanteekening in zijn boekdeel C p. 54 schrijft: „Zie hiervan'' (hier wordt bedoeld de tekst, waarvan de

---

[1]) Te vinden in Rouffaer boekdeel II p. 183 als no. 62.

vertaling staat in hoofdstuk VIII) „het prototype hoogstwaarschijnlijkerwijze van 21 April 1771, opgenomen als No. 62 in boekdeel II''[1]) helaas alleen in Hollandschen tekst''.

Zou Rouffaer dit verdrag zelf niet zorgvuldig doorgelezen hebben, of zou hij zich hebben laten misleiden door de zonderlinge omstandigheden, dat, in tegenstelling tot al de overige verdragen, waarvan halverblads een Javaansche en een Hollandsche tekst de geijkte vorm is, dit verdrag toevallig niet halverblads is geschreven, maar de Javaansche tekst apart staat, los van den Hollandschen? Zoowel voor de eerste als voor de tweede veronderstelling bestaat grond. Voor de eerste, omdat Rouffaer bij doorlezing stellig tot deze ontdekking moest komen en ook ontdekt moest hebben, dat dit verdrag of althans de copie er van wel van „artikel 16'' spreekt, maar in werkelijkheid één of twee artikels te weinig telt, zoodat er één of twee artikels zijn uitgevallen; en voor het tweede, omdat, voor zoover ons bekend, de halverbladsche indeeling steeds de geijkte vorm is.

Dit geconstateerd hebbende, zullen wij dit wetboek nu doopen met den aan Rouffaer[2]) ontleenden naam: het *prototype* van de Angger-ageng in Javaanschen tekst, en wel „prototype'' omdat ons slechts dit prototype bekend is en „in Javaanschen tekst'' ter onderscheiding van den Oudhollandschen tekst, dien men vindt als no. 62 in Rouffaer boekdeel II.

En nu de vragen: van wanneer dateert het Javaansche prototype, en van wanneer de Oudhollandsche vertaling? Noch in het ééne noch in het andere stuk is de vervaardigingsdatum vastgelegd. Dat de data aan het einde van den Javaanschen tekst geen geboortedata zijn, is aannemelijk gemaakt in noot 4 op artikel 16, hierboven hoofdstuk VII, p. 80.

Beginnen wij gemakshalve met een beschouwing van den Oudhollandschen tekst. Wij kunnen hier kort zijn, aangezien Rouffaer in zijn aanteekening in zijn boekdeel II no. 62 reeds aannemelijk heeft gemaakt, dat dit verdrag dateert van 21 April 1771.

In genoemde aanteekening schrijft Rouffaer het volgende:

---

[1]) Deze twee uitroepteekens zijn van Rouffaer; wat hij hiermede zeggen wil, weten we niet.

[2]) Zie Rouffaer, boekdeel I No. 11.

N.B.

Het is zoo goed als zeker, dat het ingelaschte jaartal (21 April 1771) het juiste is. Immers men herkent in dezen tekst onmiddellijk een prototype van het contract van 30 September 1792[1]) gecopieerd (uit het A. v. S.) op blz. 65—76 in Boek I. De daar nu gegeven jaartallen der prototypen moeten ten deele terzijde worden gelaten, omdat in het hoofd van onzen tekst de Raden Adipati Sasradiningrat (I) van Solo wordt genoemd, die Rijksbestuurder was van 1769—einde 1782. Alléén mogelijk blijven dus de jaartallen Zondag 6 Soera Wawoe 1697 (21 April 1771) en Maandag 5 Besar Ehé (11 November 1782). En daar het nu zeer voor de hand ligt, dat men in dit laatste jaartal niets anders moet zien als het jaartal der nieuwe bekrachtiging van dit contract door den juist in einde 1782 nieuw opgetreden Soloschen Rijksbestierder Sindoeredja, kan men bijna met *volkomen zekerheid* het jaartal 21 April 1771 aannemen als het jaartal van vervaardiging van het hier volgende contract. Men heeft hier dus het

„Eerste Prototype van de Angger-Ageng en wel, zooals uit den aanvang blijkt; de akte door *Solo in Jogja* gedeponeerd''.

Er rest ons nu de gemakkelijker taak, uit te maken van wanneer het Javaansche prototype dateert. Vergelijken we den inhoud van het prototype Javaanschen tekst met hetzelfde maar Oudhollandschen tekst, dan is wegens gelijkheid van aanhef, indeeling in artikelen, omvang der artikelen en, bij nagenoeg alle artikelen, wegens treffende overeenkomst van den inhoud (op enkele kleinigheden na) zeker de conclusie wel geoorloofd, dat het ééne stuk een vertaling is van het andere en wel naar valt op te maken uit de gebrekkigheid van den Oudhollandschen tekst in vergelijking met den Javaanschen, dat de Oudhollandsche tekst een vertaling is van den Javaanschen. Gevolgtrekking: het prototype in Javaanschen tekst is vervaardigd evenals de Oudhollandsche op den 21sten April 1771, terwijl hiermede nu ook bewezen wordt, dat de data aan het einde dezer artikelen slechts copieerdata zijn, en dat de geopperde gissing in noot 4 art. 16 hoofdstuk VII plaats maakt voor zekerheid.

B. Nu echter komt de Javaansche tekst van hoofdstuk VIII hierboven aan de beurt, dien we voor het gemak naar het voorbeeld van Rouffaer in het vervolg den *voorlooper* van de Angger-ageng zullen noemen.

De aanhef zelf zegt, dat dit jurisdictieverdrag gesloten is tusschen

---

[1]) Dezen datum kan, zooals we verder zullen zien, niet juist zijn.

de Rijksbestierders Danoeredja en Mangkoepradja, volgens Rouffaer in zijn aanteekening in boekdeel C p. 54 onderscheidenlijk de eerste en de tweede, en wel volgens den Donderdagschen kalender van 21 April 1771, 11 November 1782, 5 Januari 1786, 4 April 1789 en 30 September 1792 (zie over deze vijf datums beneden). Nu is Mangkoepradja II Rijksbestierder van Soerakarta van Juli 1796 tot Mei 1804 (zie de aanteekeningen van Rouffaer boekdeel I p. 64) weshalve Rouffaer hier ter plaatse ook meent, dat dit verdrag onmogelijk door Mangkoepradja II gesloten kon zijn aangezien hij op 30 September 1792 nog geen Rijksbestierder was, en daarom onderstelt, in de plaats van Mangkoepradja II, den op 30 September 1792 fungeerenden Rijksbestierder Djajaningrat te moeten lezen. Deze meening heeft hij consequent vastgehouden [1]), beneden zal worden nagegaan, of zij juist kan wezen. Aan het einde nu van den Javaanschen tekst staat: „Kala ing dados ing rembak malih, saha amewahi sangliring prakawis ingkang sami taksih kakirangan ingkang badé kadamel anigasi inggih serat angger poenika''.

Vertalen we deze mededeeling aldus: „Opnieuw is overeengekomen, dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die aan de vorige redactie ontbraken'', dan verraadt zij, dat er op zijn minst nog één datum na dezen zin moet volgen, weshalve het zeer waarschijnlijk is, dat bij het copieeren uit den Javaanschen tekst één dateering en wel de laatste, dus de belangrijkste, is uitgevallen. En welke datum zou dit dan zijn?

Vragen wij ons, alvorens deze vraag te beantwoorden, eerst even af, welke beteekenis de sleep van data achter dit verdrag heeft, dan is het antwoord dit: deze sliert wil alleen zeggen, dat er een verdrag gesloten is op 21 April 1771, een tweede van 11 November 1782 waarbij dat van 21 April 1771 aanvullingen of wijzigingen onderging en opnieuw geratificeerd werd, meestal telkens bij het in functie treden van een nieuwen Rijksbestierder (Rouffaer in zijn noten op J. W. Winter, Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde deel 10, zesde volgreeks 1907 p. 114) en het laatste (althans zooals het hier staat)

---

[1]) Zie b.v. zijn aanteekening in boekdeel II No. 62, waar hij spreekt van het contract van 30 September 1792, en ook zijn aanteekening in boekdeel B. p. 133, terwijl het daar bedoelde contract is van 12 November 1798.

op 30 September 1792. Komen wij dan op onze eerste vraag terug, dan schijnt, door de mededeeling aan het einde van den Javaanschen tekst en de wetenschap, wanneer nieuwe verdragen meestal worden gesloten, het antwoord niet zoo moeilijk te vinden.

Mangkoepradja II, de Salasche Rijksbestierder-raticifeerder, was, zooals wij weten, in functie van Juli 1796 tot Mei 1804; ook weten we, dat in portefeuille 2 no. 3 in het archief-Nahuijs te Leiden p. 165, een Oudhollandsche tekst van de Angger-ageng te vinden is van 12 November 1798, dus van kort na het begin van het functioneeren van Mangkoepradja II. De conclusie ligt hier dus voor de hand. De in den Javaanschen tekst ontbrekende datum is 12 November 1798, en dit jurisdictieverdrag, deze „voorlooper'', dateert van 12 November 1798 en niet, zooals Rouffaer meende, van 30 September 1792; het was terdege gesloten tusschen Danoeredja I en Mangkoepradja II en niet tusschen Danoeredja I en Djajaningrat.

C. En nu die Javaansche tekst waaraan vier halve bladzijden (één vel) met het jaartal ontbreken. Wanneer is dit jurisdictieverdrag tot stand gekomen? De aanhef zelf zegt, dat het gesloten is tusschen Danoeredja en Danoeningrat en wel, volgens Rouffaer in zijn aanteekening in boekdeel B. p. 133, Danoeredja II. Op deze zelfde plaats teekende Rouffaer aan, dat dit verdrag hoogstwaarschijnlijk is van 3 December 1804, en ons onderzoek zal hem, zooals blijken zal, hierin gelijk geven. Uit de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië deel IV, eerste druk 1905 p. 607, weten we dat Danoeningrat Rijksbestierder van Sala was van 26 April tot einde 1810 en Danoeredja II Rijksbestierder van Djocja van 9 September 1799 tot October 1811.

Nu weten we al verder uit zijn aanteekening in boekdeel I, keerzijde p. 66, dat er in het Archief te Jogja een copie aanwezig is in Hollandschen tekst van een „voorlooper'' van den Angger-ageng met vermelding van een vernieuwingsjaar, nl. Maandag 29 Roewah Alip 1731—3 December 1804. Gezien de bestaande en in de meeste [1]) ge-

---

[1]) Zooals wij gezien hebben kon Danoeningrat Rijksbestuurder zijn van 1804 tot 1810. Ging deze regel steeds op, dan zou dus kort na 1810 andermaal een hernieuwingsverdrag gesloten moeten zijn. Hetzij dit verdrag niet door Rouffaer gevonden is, hetzij om onbekende redenen hier een uitzondering werd gemaakt op den regel, vaststaat dat noch aan Rouffaer noch aan ons eenige gegevens bekend zijn, die zulk een verdrag vermelden.

vallen juiste regel, dat telkens hernieuwing van het verdrag plaats vond bij het optreden van een nieuwen Rijksbestierder, en gezien de mogelijkheid van de juistheid van Danoeningsrat's dienstjaren, nl. 1804—1810, dus ook dat hij in 1804 in *functie* kwam (hier zit hem de kneep), alsook de vermelding van een vernieuwingsdatum 3 December 1804, mogen we zeker wel aannemelijk achten, dat dit verdrag dateert van 3 December 1804.

D. Thans rest ons nog te bespreken de officieele (deze terminologie is van Rouffaer, zie boekdeel A, keerzijde p. 1 en p. 31) Angger-ageng van 4 October 1818, welke de laatste codificatie vertegenwoordigt van deze Soerat Angger (Rouffaer bij J. W. Winter, Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, deel X, zesde volgreeks, 1902 p. 115).

Hier is de eerste vraag: uit hoeveel artikelen bestaat deze codificatie? Vóór ons liggen ter beschikking drie Javaansche teksten, alle van 4 October 1818: één aanwezig in boekdeel A p. 33, een tweede is te vinden bij T. Roorda, Javaansche wetten 1844 p. 70, en een derde bij G. J. Oudemans, Javaansche wetten en andere bepalingen, 1895, tweede deel, Javaansche tekst, p. 36. Het merkwaardige nu is, dat, terwijl de eerste twee elk uit éénenveertig artikelen bestaan, de derde — die van Oudemans — achtenveertig artikelen telt, zoodat er zeven artikelen zijn bijgekomen. Welk aantal is nu het juiste?

Daar Roorda in zijn voorbericht, p. VII, zegt, dat hem vijf teksten van de Angger-ageng als hulpmiddel hebben gediend tot het leveren van een zuiveren tekst, zouden wij geneigd zijn aan te nemen, dat al deze vijf uit eenenveertig artikelen bestonden; anders zou Roorda van een afwijkend aantal zeker wel melding hebben gemaakt. Rouffaer in zijn noten op J. W. Winter p. 142 zegt, schrijvende over Oudemans, Javaansche wetten: „Laat ik alleen nog zeggen, dat alles wat „akir''[1]) of „lajanan''[2]) heet, Jogjasche codificatie is van na 1830''. Nu staat er in Rouffaer boekdeel B. p. 213 een Jogjasche Angger-ageng lajanan in Javaanschen tekst, en wel de artikelen 42 tot en met 48, ook aanwezig bij Oudemans. Het woord „lajanan'' zou hier dus volgens Rouffaer aanduiden, dat deze zeven artikels

---

[1]) D. w. z. „latere'', „nadere''.

[2]) D. w. z. zooveel als aanvulling.

er bij gekomen zijn nà 1830 en dat de aanhechting van deze zeven bij den tekst van 4 October 1818 door Oudemans een fout is, zoodat de tekst van 4 October 1818 slechts uit eenenveertig artikels bestaat. Eén ding echter blijft daarbij onduidelijk. Rouffaer schijnt zich zelf tegen te spreken, wanneer hij in zijn noten op J. W. Winter, p. 115, zegt, dat op 4 October 1818 de *laatste* codificatie plaats had van deze Soerat-Angger, en nochtans op p. 142 spreekt van een Jogjasche codificatie van na 1830.

Daar het hier betreft een verdrag, gesloten door twee Rijksbestierders, die „elkaar over en weer de hierop betrekkelijke stukken gegeven hebben met wederzijdsche onderteekening", lijkt het ons vreemd, dat er voor Jogja wel een Angger-ageng lajanan zou zijn, maar dat nergens in de handschriften van Rouffaer deze zelfde artikelen — die toch ook voor Soerakarta gemaakt en bindend verklaard moeten zijn — worden aangetroffen voor Sala.

Dit is een vraag, die we jammer genoeg met de voor ons beschikbare gegevens niet kunnen beantwoorden. Resumeerende, komen we tot de volgende slotsommen — waarbij letter *a* met opzet wordt overgeslagen [1]) —:

(*b*). Het door Rouffaer niet geïdentificeerde zestienartikelige jurisdictieverslag is het prototype van de Angger-ageng en dateert van 21 April 1771. Van dit verdrag sprekende zullen we in het vervolg alleen zeggen: „het prototype" (1771).

(*c*). Het verdrag van hoofdstuk X, dat we in het vervolg den „voorlooper van de Angger-ageng" zullen noemen, dateert niet van 30 September 1792 maar van 12 November 1798 en is werkelijk gesloten tusschen Danoeredja I en Mangkoepradja II.

(*d*) Er is een Angger-ageng te vinden in Rouffaer Boekdeel B, p. 133, waaraan vier halve bladzijden met het jaartal ontbreken, is tot stand gebracht op 3 December 1804.

(*e*) De officieele Angger-ageng van 4 October 1818 bestaat uit eenenveertig artikelen, en niet uit achtenveertig zooals G. J. Oudemans ten onrechte in zijn „Javaansche Wetten" heeft laten drukken.

(*f*) Er is een Djocjasche aanvulling van zeven artikelen gemaakt na 1830 („Aanvulling"), van deze zeven artikelen sprekende zullen we alleen zeggen, de Aanvulling na 1830.

---

[1]) Zie p. 117 beneden.

Stuk 2.

Een onderstelling over den grondtekst der Angger-Ageng.

Het prototype zegt in zijn artikel 1, dat bij een klachte van een adellijk persoon van het Sultanaat tegen een adellijk persoon van het Soesoehoenansrijk de wetsbepalingen gebruikt worden, die gemaakt zijn tijdens de inhuldiging van Zijn Hoogheid den Sultan te Gianti of die daarna verschenen zijn.

In onze noot bij het woord „tijdens'' [1]) hebben we reeds gewezen op de mogelijkheid van het bestaan van een „regeling'' voorafgaande aan het prototype van de Angger-ageng en die waarschijnlijk de grondtekst is geweest van het prototype van 21 April 1771. Onze nasporingen niet alleen in de handschriften van Rouffaer, maar ook in het archief-Nahuys op de bibliotheek te Leiden (portefeuilles 2 en 3) hebben niets opgeleverd voor ons doel.

Bestaat de mogelijkheid dat een grondtekst ouder dan 1771 verloren is gegaan? Het antwoord is hier m. i. bevestigend. Richten we onze aandacht op het feit, dat Rouffaer tijdens zijn ontdekkingstochten in de Vorstenlanden (1887—1890) noch van de Angger-ageng, noch van de Nawala-pradata of de overige wetboeken redacties heeft gevonden van vóór 1771, en de merkwaardige schijn zich dus voordoet, alsof alles wat de Vorstenlanden aan rechts- of wetboeken van vóór 1771 hebben weten tot stand te brengen te loor zou zijn gegaan, terwijl er toch gegevens genoeg zijn, die b.v. het bestaan eener Nawala-pradata van ± 1737 (zie bij ons p. 41) en van een daaraan voorafgaande Oendang-oendang Mataram [2]) waarschijnlijk maken, (zie Rouffaer, noten p. 139), dan pleit dit feit m. i. ook voor de mogelijkheid van het bestaan van een regeling, voorafgaande aan het prototype, die eveneens te loor is gegaan of nog niet is ontdekt, dan wel als waardelooze

---

[1]) Boven, p. 70, noot 3.

[2]) In Rouffaer, Vorstenlanden 1905, p. 639 noot 1, meent Rouffaer dat de Oendang-oendang Mataram wel van ± 1680 kan dateeren. Zie voor de Oendang-oendang Mataram hoofdstuk III en onze bijlage nummer 3.

rommel is vernietigd, ten prooi gegeven aan de vlammen [1]) of tijdens een bandjir [2]) vernield. Een nader argument schijnt mij ook het volgende.

In zijn Javaansche rechtsbedeeling (Bijdragen voor de Taal-, Land- en Volkenkunde deel 83, afleveringen 2 en 3, 1927) schrijft R. A. Kern op p. 388: „In 1733 waren er te Kartasoera, de toenmalige hoofdplaats van Mataram, twee djaksa's; Ngabèhi Djajasanta en Ngabèhi Troenamanggala. Van Goens vermeldt vier djaksa's zonder hun namen te noemen, de Haan een kwarteeuw vroeger een zekeren Dipasanta („Quiey du pati passanta'') als één der vier „secrete raden'' van den vorst [3]) en Rouffaer (zie Rouffaer, Vorstenlanden 1905 p. 634) schrijft dat er in 1744 evenals in 1733 twee djaksa's zijn Ngabei Soeradipa en Ngabei Troenamenggala en op p. 399 schrijft R. A. Kern verder: „Na de splitsing in Soerakarta en Jogjakarta behield elk rijk één hoofddjaksa, de Jogjasche dignitaris bleef zich aanvankelijk Djajasanta noemen''.

Ter zake van artikel 2 van het prototype der Angger-ageng hebben we reeds in noot 4 bij artikel 16 onze verwondering geuit over dit eigenaardig verschijnsel, dat hier voor Djokjakarta twee hoofddjaksa's worden genoemd en wel Kjahi Ngabèhi Djajasanta en Kjahi Angabèhi Djajamanggala. Zonder aan die noot afbreuk te doen durven we hier de gissing wagen, dat den samensteller van den grondtekst van het prototype het beeld van Mataram (met zijn twee hoofddjaksa's) nog zóó helder voor den geest stond, dat hij meende ook voor Djokjakarta twee djaksa's te moeten construeeren en dat mogelijk in de grondregeling of in het ontwerp daarvan, dat later tot *basis* van de codificaties heeft gediend, oorspronkelijk ook twee djaksa's waren genoemd, die later met één verminderd werden, en dat deze sleur alleen goed te begrijpen is, wanneér de grondtekst inderdaad gemaakt werd, *kort* na de verdeeling, dus niet lang na 1755.

---

[1]) B. K. P. A. Koesoema-Joeda, zoon van Z. H. Pakoe Boewana X, heeft in een gesprek eens gezegd, dat heel veel handschriften uit de oude archieven bij stapels verbrand zijn, omdat men de waarde er van tot vóór kort niet besefte en met dien dik onder de stof liggenden „rommel'' geen weg wist,

[2]) Rouffaer, noten p. 120.

[3]) De Jonge, Opkomst deel V, p. 35, aangehaald door R. A. Kern.

Ook aan den copiïst van het prototype, die copieerde in 1788 (zie over dit jaartal het eind van artikel 16 prototype) is waarschijnlijk het bestaan van méér dan één hoofddjaksa te gelijk hetzij als overlevering, hetzij uit de toen waarschijnlijk nog bestaande grondregeling of een ontwerp daarvan bekend geweest, weshalve hij er geen erg in had en de veronderstelde kantteekening (zie hierover onze noot 4 bij artikel 16) als authentiek overnam.

Een ander eigenaardig feit, waarop nog gewezen moet worden, is het volgende. Aan het begin van ieder verdrag of wetboek vinden we een beweegreden; bij de verdragen tevens een vermelding van de Rijksbestuurders, die het verdrag gesloten hebben (zie b.v. den aanhef van het prototype). Dit is gebruikelijk; maar het is opvallend en bevreemdend, wanneer ergens anders in hetzelfde verdrag opnieuw een soort van aanhef voorkomt, een quasi-aanhef zooals b.v. het begin van artikel 13 van het prototype en die later hardnekkig is voortgezet in alle redacties. Hoewel niet geheel eensluidend met den aanhef aan het begin lijkt dit toch een overbodigheid, die waarschijnlijk haar vaste plaats alleen aan de historie heeft te danken. En hier wagen we weer een gissing. Telde wellicht oorspronkelijk de onderstelde grondregeling slechts twaalf artikelen, in grootte en omvang nog niet zoo uitgebreid als de twaalf van het prototype — gezien het feit, dat vernieuwing telkens beteekent: een grooter omvang aannemen —, en zijn wellicht later de artikelen 13, 14, 15 en 16 er bij gekomen, oorspronkelijk door den samensteller gedacht als een apart wetboekje met eigen aanhef, en om redenen die we niet kunnen weten aan de overige vastgehecht zonder den door de aanhechting overbodig geworden quasi-aanhef er uit te halen?[1])

Maar nogmaals, dit zijn slechts gissingen. Moge ook hier Rouffaer's standpunt gelden, nl. „Ik weet volkomen goed, dat deze onderstellingen omtrent den ouderdom der Javaansche rechtbanken haar gevaarlijke zijde hebben, opgebouwd als zij moeten worden op nog zeer losse en onvoldoende gegevens. Doch het

---

[1]) Bewijzen van „slordige wetgeving en correctie'' — de woorden zijn van Rouffaer, aanteekening, boekdeel I, keerzijde p. 65 — zijn bij massa's te vinden.

heeft ook zijn groote voordeel in dergelijke kwesties, die men nog nooit ernstig heeft aangedurfd, ze ter zijde latend of er om heen draaiend, eens duidelijk en beslist, met jaartallen er bij te zeggen wat men er zelf van denkt, opdat anderen, gebruikmakend van de nieuw aangebrachte materialen en zich spiegelend wellicht aan andermans fouten, door juister combinaties er toe kunnen komen dan wel de ware toedracht van zaken te onthullen.

In zooverre zal ik getroost zijn, ook indien mijn voorstelling later van belangrijke fouten gezuiverd zou moeten worden[1])". Doch is zij juist, dan moet aan de lijst aan het slot van stuk 1 gegeven (p. 113) nog worden toegevoegd:

(*a*) De „grondtekst" van alle verdere redacties, dagteekenend van kort na 1755.

Stuk 3.

Groei van den omvang der Angger-ageng van omstreeks 1755 tot omstreeks 1830.

Hierboven hebben we een gissing gewaagd omtrent den grondtekst van 1755 der Angger-Ageng en de veronderstelling geuit, dat hij waarschijnlijk uit twaalf artikelen bestond. Het prototype van 1771 is zestien artikelen groot. We weten dat achtereenvolgens op 11 November 1782, 5 Januari 1786, 4 April 1789, 30 September 1792, 12 November 1798, 3 December 1804 en 4 October 1818 hernieuwingen en aanvullingen of alleen hernieuwingen plaats vonden.

Uit hoeveel artikels deze achtereenvolgende redacties onderscheidenlijk bestonden, hiervoor ontbreken te eenenmale de gegevens, en wij moeten deze vraag derhalve laten voor hetgeen ze is, behalve wat de teksten van 12 November 1798 en 4 October 1818 aangaat, van welke we met zekerheid weten, dat ze respectievelijk tweeëntwintig en eenenveertig artikels telden.

De tekst van 3 December 1804 is waarschijnlijk tweeëntwintig artikels groot geweest. Minder dan tweeëntwintig telde hij er in ieder geval niet, aangezien het laatst overgebleven artikel het begin aangeeft van artikel tweeëntwintig[2]).

---

[1]) Rouffaer, noten p. 144.

[2]) Zie Rouffaer, boekdeel B. p. 133.

Bestaat dan de mogelijkheid van meer dan tweeëntwintig artikelen?

Dit is onwaarschijnlijk. Rouffaer [1]) spreekt met stelligheid van tweeëntwintig artikels; vanwaar deze beslistheid, weten we niet, aangezien in zijn aanteekeningen bij de teksten in zijn boekdeelen geen mededeeling hierover voorkomt. Te beginnen met den grondtekst heeft de Angger-ageng, wat het aantal artikels betreft, dit beeld van groei vertoond:

a. de grondtekst van 1755 telde waarschijnlijk twaalf artikelen;
b. het prototype van 1771 had er zestien;
c. de voorlooper van 1798 had er tweeëntwintig;
d. de Angger-Ageng van 1804 eveneens tweeëntwintig; en
e. de officieele Angger-ageng van 1818 heeft eenenveertig artikels, terwijl er na 1830 een Djokjasche aanvulling is met zeven artikels, zoodat na 1830 de Djokjasche redactie achtenveertig artikelen heeft.

Stuk 4.

De inrichting van de rechtspraak volgens de Angger-ageng vergeleken met die volgens de Oendang-oendang Mataram.

De opeenvolgende teksten der beschikbare codificaties, die tot nu toe nog niet gepubliceerd zijn, hebben we wat het prototype van 1771 betreft evenals den voorlooper van 1798 in vertaling weergegeven in onze hoofdstukken VII en VIII en voor dit gedeelte van de ontwikkeling van de Angger-ageng worde de belangstellende lezer naar deze plaatsen verwezen. Om de uitgaaf van dit boek niet al te duur te maken, moeten we den belangstellende tot onze spijt voor de officieele Angger-ageng van 1818 verwijzen naar de vertaling van Oudemans deel I, niettegenstaande gebleken is dat zijn vertaling van vele punten, die ook voorkomen in onze vertaalde teksten, van de onze verschilt.

Na de verdeeling van het Mataramsche Rijk in 1755 hebben we in de beide Vorstenlanden, naar verondersteld mag worden, ook dank zij de liefde voor traditie der Javaansche maatschappij, nog een toestand in de inrichting van de rechtspraak, die een voort-

---

[1]) Rouffaer, Noten p. 130.

zetting is der rechtsbedeeling van het Kartasoerasche Rijk van Mataram.

Uit het betoog van R. A. Kern [1]) in zijn „Javaansche Rechtsbedeeling'' (1927) weten we, hoe soerambi en pradata zich historisch hebben ontwikkeld. Wij mogen wel aannemen, dat omstreeks 1755 in de beide Vorstenlanden zich de toestand voordeed zooals die bestond tijdens het Mataramsche Rijk wat betreft de rechtsbedeeling, en dat in ieder geval dus de soerambi en de pradata van het Mataramsche Rijk op den ouden voet gebleven zullen zijn in elk der beide Vorstenrijken.

We hebben gezien, dat waarschijnlijk na 1755 en zeker in 1771 de Angger-ageng op het tooneel verscheen.

De vraag is ook hier: kunnen wij in dit wetboek bewijzen vinden van de juridische traditie der oude rechtsbedeeling, en wat zullen we als basis uit de Mataramsche periode ter vergelijking gebruiken? Het antwoord op deze tweede vraag is het volgende: We hebben ook voor deze vergelijking gekozen passages uit de Oendang-oendang Mataram [2]), zooals die voorkomen in de Pepakem Tjerbon, omdat de Angger-ageng een product is van de loten van het oude Mataramsche Rijk, die in haast alle opzichten de traditie van het oude Mataram voortzetten, en de Oendang-oendang Mataram van dat zelfde Rijk waren uitgegaan.

Beginnen we onze beschouwing met de in de teksten zelf genoemde colleges, met rechtspraak belast. Met zooveel woorden worden in het prototype van 1771 en waarschijnlijk ook in den grondtekst van 1755 slechts de hoekoem of pangoeloe genoemd (artikel 2 p. 71 en 12 p. 78 van het prototype), waarmee bedoeld wordt de vroegere vorstenrechtspraak [3]) en de vroegere rechtspraak van den godsdienstigen rechter van het vorstengezag, thans in de ééne hand van den laatste (den moskeedirecteur-rechter) vereenigd. In de verdere artikelen, zooals b.v. in artikel 3 p. 72, wordt alleen gezegd, dat, wanneer er eenige aanwijzing is (van

---

[1]) Voor de hoekoem R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling pp. 382, 383, 386, 400. Voor de pradata pp. 379, 380, 381, 382.

[2]) Boven, hoofdstuk III.

[3]) Zie voor deze materie R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling 1927, p. 400.

een diefstal) de zaak regelmatig moet worden behandeld; en in artikel 5 p. 75 staat: „Wordt hij (de voortvluchtige) gevonden, dan worde de zaak regelmatig behandeld''. Uit vergelijking van de overeenkomstige plaatsen der respectieve redacties blijkt, dat met deze uitdrukking meestal wordt bedoeld de behandeling voor de *pradata,* maar ook wel eens die voor *pradata* of *kapatian* of *soerambi.* Men vergelijke hiervoor o.a. artikel 3 van den voorlooper p. 85 met artikel 3 p. 38 van de officieele Angger-ageng van 1818 [1]) voor de eerste meening; en voor de tweede: artikel 22 p. 104 van den voorlooper van 1798 en artikel 22 p. 69 Anggerageng van 1818, aannemende dat er geen verspringing van competentie in de respectieve redacties heeft plaats gehad.

De voorlooper van 1798, en evenzoo de gelijkluidende Anggerageng van 1804, vertoont reeds een vermeerdering. In artikel 2 p. 83 van den voorlooper wordt, naast de hoekoem, reeds de pradata genoemd ter behandeling van geschillen, die betreffen het vermogen.

Verder vinden we b.v. in artikel 3 p. 84 nog een terminologie overeenstemmende met die van het prototype: „Mocht ze bestolen en de dader genoemd worden, dan moet de zaak regelmatig worden behandeld, enz.'' en evenzoo in artikel 8 p. 95 en in artikel 22 p. 104, terwijl als iets nieuws hier voor het eerst de „parèntah'' [2]) wordt genoemd, zooals in artikel 3 p. 86 op een paar verschillende plaatsen en in artikel 22 p. 103. In 1798 worden er dus als rechtsprekende lichamen bij genoemd de pradata en de parèntah. We hebben nu derhalve gehad: de hoekoem, de pradata en de parèntah, waarmee meestal „het bestuur'', de overheid, bedoeld wordt, en in enger zin meestal wel het gezag, gelegen in handen van den Rijksbestuurder [3]) maar ook wel eens andere

[1]) Al de artikelen en de pagina's in dit hoofdstuk omtrent den officieelen Angger-Ageng van 1818 zijn te vinden bij Oudemans, Javaansche wetten deel I. De „aanhalingen'' uit dit werk, die we hier gebruiken, hebben we echter weergegeven zooals wij zelf deze passages zouden vertalen uit den Javaanschen tekst (Oudemans, Javaansche wetten, deel II).

[2]) Zie bij: „overheid''.

[3]) Mounier in zijn „het boek der Nawolo-Pradoto'' van 1844 p. 90 zegt in noot 4, dat met parentah wordt bedoeld in het algemeen de hooge regeering op de hoofdplaats zelve en de drie geregtshoven aldaar, voor zoover de desahoofden niet met legale macht bekleed zijn. Doch bij uitnemendheid is het

lichamen met rechtspraak belast; welke rechter in een bepaald geval bedoeld wordt, moet uit het verband worden opgemaakt. Met parèntah wordt in vele gevallen de Rijksbestuurder bedoeld. Bij het nagaan echter van de overeenkomstige plaatsen in de achtereenvolgende teksten stuiten we op deze feiten, dat in de plaats der *parèntah* in den tekst van 1798 niet altijd *kapatian* staat in den tekst van 1818, maar naar gelang der omstandigheden *soerambi* of *kapatian* (zie b.v. artikel 3 p. 86 tekst van 1798 en artikel 3 p. 39 tekst van 1818).

Bekijken wij nu de Angger-ageng van 1818, dan blijkt, dat hier eigenlijk geen nieuwe lichamen meer worden genoemd; de vermeerdering zit alleen nog hierin, dat de vage terminologie „de zaak moet regelmatig behandeld worden" plaats maakt voor „de zaak worde dan gebracht voor de pradata" zooals in artikel 3 p. 38, artikel 12 p. 60 en artikel 46 p. 87, terwijl op andere plaatsen zooals in artikel 6 p. 52, artikel 11 p. 59, artikel 21, p. 60, artikel 40 p. 86 tevens aangegeven wordt, langs welken weg het proces zich bewegen moet, wanneer zaken, na voor de pradata te zijn gebracht, naar de soerambi moeten worden verwezen of van de pradata naar de kapatian, na eerst bij den pengoeloe te zijn geweest (artikel 4 p 45 en artikel 22 p. 69); terwijl aangeteekend moet worden dat hier voor het *eerst* het woord „kapatian" zelf voorkomt.

Beschouwen wij de hoekoem, de pradata en de kapatian in het verband waarin ze voorkomen nader.

A. *De hoekoem.* Is in werkelijkheid de tweeledige functie van den hoekoem, als drager van de vroeger-vorstelijke rechtspraak en ads godsdienstig rechter, in de hoekoem der Angger-ageng nog te onderkennen?

In artikel 2 p. 71, in artikel 12 p. 78 van het prototype van 1771 en in artikel 2 p. 83 en artikel 15 p. 99 van den voorlooper van 1798 komt de hoekoem of pangoeloe voor: in artikel 2 p. 71 van

---

meestal de Radhen-Adipati, die door den naam van parentah wordt bedoeld, want niet alleen velt hij vonnissen in de regtbank der Balemangoe, maar ook daarbuiten moet hij in zijne hoedanigheid van Rijksbestierder in verscheidene zaken beslissen en dezelve afdoen, en zie voor de rechtsmacht van den Rijksbestuurder ook R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling pp. 393, 394 en 397.

het prototype als rechter bij een *aanklachte* van een adellijk persoon van het eene Rijk tegen een ander van het andere (evenzoo in artikel 2 p. 83 van den voorlooper van 1798), en in artikel 12 p. 78 als rechter in zaken betreffende familierecht, en precies hetzelfde in artikel 15 p. 99 van den voorlooper van 1798. In artikel 2 p. 83 van den voorlooper staat er echter nog deze verduidelijking bij, dat, wanneer de *klachte* van een adellijk persoon van het eene Rijk tegen een van het andere Rijk het vermogen betreft, de zaak berecht moet worden voor de pradata. Door deze bepaling schijnt het duidelijk, dat de aanklacht, genoemd in artikel 2 p. 71 en p. 83, zoowel van het prototype als van den voorlooper voor de hoekoem moet komen; het zijn delictsklachten, en hier fungeert de hoekoem dus als rechter met een competentie, vroeger eigen aan den *vorst* zelf [1]), terwijl hij daarentegen in artikel 12 p. 78 van het prototype van 1771 en artikel 15 p. 99 van den voorlooper van 1798 optreedt in zijn hoedanigheid van *godsdienstig* rechter van het vorstengezag (in zaken betreffende familierecht).

Wordt de hoekoem of pangoeloe, zoowel in het prototype als in den voorlooper, slechts zelden vermeld (zooals we gezien hebben alleen in twee artikels), in de officieele Angger-ageng van 1818 komt hij meermalen voor, zooals in artikel 2 p. 23 en artikel 15 p. 62 in overeenkomstige aangelegenheden als bij het prototype en bij den voorlooper die we daarom verder buiten beschouwing laten, en verder o.a. in artikel 3 p. 39 en p. 41, artikel 4 p. 45, 6 p. 52, 21 p. 67, 22 p. 69 en 40 p. 86. In deze artikelen is het voorkomen nieuw.

Nemen we als punt van uitgang van onze beschouwing van de hoekoem de volgende aangelegenheid uit artikel 3 p. 46 en 47:

„Wanneer echter dieven, straatroovers, kampaks (roofpartijen met meerderen en overdag) en dergelijken gevat worden in het Soerakartasche en bij het onderzoek in de kapatian of in de pradata of ten kantore (van den resident) bekennen Djocjasche onderdanen te zijn en hun misdaad bekennen, dan moeten ze dadelijk naar Djocja worden opgezonden en bij onderzoek in Djocja hun misdaad en hun Djocjaasch onderdaanschap bekennen, dan moeten ze dadelijk gevonnisd worden, ook al mochten ze hun misdaad ontkennen, dan wordt deze niet in acht genomen.

---

[1]) R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling pp. 382, 383, 386, 400.

Wat betreft de straf van zoo'n misdadigen dief, mocht hij iemand gedood hebben en de familieleden van den verslagene er geen genoegen mee nemen (dus een aanklacht indienen), dan moet de zaak regelmatig behandeld worden voor de pradata om naar de soerambi te worden verwezen, mocht de aanklacht waar bevonden worden, dan moet de pangoeloe de zaak berechten en het vonnis zooals op moord staat worden voltrokken.

Mocht de klachte niet ontvankelijk worden verklaard, dan moet hij aan de overheid worden overgeleverd en moet K. R. A. Danoeredja[1]) de straf van den gebieder van het Rijk (den vorst) opleggen, met levenslange kettingstraf of verbanning naar den overwal (de andere eilanden buiten Java).

Wat betreft de dief, die iemand gedood heeft, zonder dat de familieleden hierover een aanklacht indienen, diens zaak wordt niet verwezen naar de soerambi, maar wordt zijn straf eenvoudig opgelegd door de overheid (Rijksbestuurder) zooals voren is gemeld''.

Toetsen wij onze beschouwingen over de Oendang-oendang Mataram nu aan de hoekoem in bovenstaand artikel 3 der Angger-ageng van 1818, dan blijkt dat onze conclusie voor de Angger-ageng slechts gedeeltelijk opgaat, waarbij men in het oog moet houden, dat door de naamsverwisseling (zie R. A. Kern p. 382) de *padoe-zaken* hier *pradata-zaken* zijn geheeten en de oorspronkelijke *pradata-zaken* nu *soerambi- en kapatian-zaken* zijn geworden. Bij moord, in geval van gegrond bevonden aanklacht door de familieleden, moet de soerambi de zaak berechten. De Oendang-oendang Mataram zegt: bij moord zonder teeken van daderschap moet de pradata de zaak berechten. De juridische traditie is hier dus schijnbaar verdwenen. Wanneer we echter dit geval mogen rekenen tot de groep, welke de Oendang-oendang Mataram de halsmisdaden noemde (zie p. 19 bij ons en p. 50 Hazeu, Oendang-oendang Mataram), dan is de traditie naar het schijnt wel aanwezig. Bij moord zonder ontvankelijk bevonden aanklacht of zonder aanklacht moet de kapatian, die naar het ons voorkomt een gedeelte der *pradata-zaken* der Oendang-oendang Mataram te behandelen kreeg, de zaak berechten. Hier hebben we wellicht gedeeltelijk, een behoud van de juridische traditie en wel, „bij moord zonder

---

[1]) Hierbij moet worden opgemerkt, dat hetgeen hier staat niet in overeenstemming is met hetgeen Winter (Regtspleging p. 111) schrijft, dat zaken over verwonding of moord, waarvan de aanklacht der bloedverwanten van den gewonde of vermoorde bij de soerambi niet aannemelijk is, door de pradata moet worden behandeld.

ontvankelijk bevonden aanklacht dus zonder teeken van daderschap moet de kapatian (lees pradata-rechter) de zaak berechten''. Maar bij het andere gedeelte, dat bij moord *zonder* aanklacht de kapatian de zaak moet berechten, ontmoeten we een verschilpunt met de *processueele* traditie der Oendang-oendang Mataram, nl. geen rechtsgeding zonder beklag [1]). Deze uitzondering mag men misschien toeschrijven aan den reeds bereikten graad van ontwikkeling van het strafrechtstelsel der Angger-ageng van 1818, dien we hieruit meenen te mogen verklaren, dat in 1818 door meer intensieven invloed van de Hollanders [2]) het publiekrechtelijk karakter van het strafrecht het vroegere wraakrecht met zijn nuances begon te verdringen.

Bij de bestudeering der Javaansche rechtsbedeeling is het gewenscht dat steeds op deze drie sleutels worde gelet:

a. den factor beklag [3]),
b. den factor boekti [4]),
c. den factor vergoeding in den vorm van wergeld of boete of schadeloosstelling [5]).

Vatten wij na deze kleine uitweiding onzen draad weder op, dan staat verder in artikel 3 p. 49:

„heeft de dief geen menschen gedood of heeft hij buffels, koeien of paarden gestolen, dan wordt hij tot vier jaren kettingstraf veroordeeld en voor dagdieven en kleinere diefstallen is de straf honderd of tweehonderd rietslagen, naar gelang van de hoeveelheid gestolen goederen''.

Ook voor deze zaken schijnt van een behandeling alleen op aangifte niet meer te blijken. De oude regel schijnt ook ten aanzien van deze zaken reeds te zijn vervaagd.

Met opzet hebben we artikel 3 als punt van uitgang van onze beschouwing genomen, aangezien de overige artikels der Angger-ageng van 1818 waarin de hoekoem voorkomt ongeveer hetzelfde te zien geven. Resumeerende komen we voor de hoekoem in de Angger-ageng tot dit overzicht:

---

[1]) Boven p. 18.
[2]) Zie ook boven, pp. 46 en 54.
[3]) Boven, p. 17.
[4]) Boven, pp. 18 en 19.
[5]) Beneden, p. 135.

a. de hoekoem vervult nog in artikel 2 van het prototype van 1771 en van den voorlooper van 1798 (zie pag. 83) de functie van den vroegeren *pradata-rechter,* in artikel 2 van den Angger-ageng van 1818 is deze functie reeds vervaagd, in artikel 15 der Angger-ageng van 1818 en de hiermede correspondeerende artikelen der vorige redacties is hij vanouds *godsdienstige* rechter van het vorstengezag;

b. de voor de Oendang-oendang Mataram onderstelde processueele regel; geen procedure, zonder beklag, is voor de hoekoem der Angger-ageng van vóór 1818 (zie p. 121 en 122) behouden, maar deze regel is niet meer te onderkennen bij de Angger-ageng van 1818 en van na 1818.

Onze slotconclusie is dus deze, dat de juridische traditie voor de hoekoem der Angger-ageng van voor 1818 nog te onderkennen is, maar dat deze traditie bij de Angger-ageng van 1818 en wat daarna is verschenen reeds zeer vervaagd is.

B. *De Rijksbestuurder.* Hierboven (p. 123) hebben we vermeld, dat de Rijksbestuurder, aan wien de dagelijksche oefening van het gezag des vorsten was overgelaten, waarschijnlijk ook zaken berecht in de plaats van zijn vorst, m.a.w. dat hij een gedeelte (een ander gedeelte kwam bij de hoekoem) der vroegere pradata-zaken te behandelen kreeg.

Nu weten we, dat *zeker* na 1818 [1]) de Rijksbestuurder voorzitter was der balémangoe. Rouffaer meent, dat zaken, die voor de kapatian moeten komen, identiek zijn aan balémangoe-zaken [2]), en concludeert hieruit, dat de balémangoe dateert van ± 1737. R. A. Kern [3]) echter meent het geboortejaar van de balémangoe te mogen stellen op 1818. We missen echter zekerheid, en we zullen hierom de vraag omtrent de geboorte der balémangoe verder met rust laten. We weten alleen met zekerheid te zeggen dat zij

---

[1]) „In 1824 verschijnt voor het eerst in Winters beschrijving de naam Balémangoe''; Kern, Javaansche rechtsbedeeling p. 393. In de beweegreden der Angger-sedasa van 1818 (zie Oudemans deel II p. 268) wordt reeds gesproken van de „paséban balémangoe kapatian''.

[2]) Zie Rouffaer, Noten p. 130, 133, 135 en Rouffaer, Vorstenlanden 1905 p. 636, p. 637 en p. 640.

[3]) Javaansche rechtsbedeeling pp. 392, 393 en indirect p. 397.

in 1818 in ieder geval bestaat. Kern meent, dat men de rechterlijke functie van den Rijksbestuurder van vóór 1818 „bij wijze van administratieve maatregel en bestuursdaad''[1]) moet beschouwen, en niet als gevolg van zijn hoedanigheid als voorzitter der balémangoe, en zegt verder dat de woorden der Angger-ageng: „kang angetrappena ing sijasat wasésa ning nagari'' aldus verklaard moet worden, dat het hier geldt het opleggen van straffen door den Rijksbestuurder ter beëindiging van *administratieve* en *agrarische* [2]) *geschillen*, die in het kader der bestaande rechtbanken niet pasten De vorst kan uit kracht zijner machtsvolkomenheid en als rechter des Rijks straf opleggen waar hij dat noodig vindt. In den tijd, waarin deze Anggers werden opgesteld, had de vorst echter reeds lang de dagelijksche uitoefening van het gezag aan den Rijksbestuurder overgelaten, en was het dus deze, die in naam van zijn heer de straffen oplegde, dit wordt door den term „kang ngatrapaké waséna ning nagari'', van den Rijksbestierder gezegd.

Practisch werd dit dan een optreden van den Rijksbestierder als rechter.

Pogen wij de ontwikkeling der juridische functie van dezen almachtigen hoogsten ambtenaar te overzien zooals de verschillende gegevens ons mededeelen, dan komen we tot de volgende samenvatting, welke evenwel geenszins vast staat:

a. vanouds, te beginnen met de geboorte van het apanagestelsel, is hij, zooals Kern hem noemt, rechter bij wijze van administratieven maatregeel en bestuursdaad; na 1771 heeft hij als administratieve en agrarische rechter de Serat-parembagan van 1771 [3]) te vinden gedeeltelijk bij Rouffaer boekdeel B. p. 97

---

[1]) Kern, Javaansche rechtsbedeeling p. 393.

[2]) Hierbij zij aangeteekend, dat, volgens de Oendang-oendang Mataram agrarische geschillen tusschen onderdanen, waarbij geen doodslag te betreuren valt, padoe-zaken zijn en geen vroegere pradata-zaken, zooals hier het geval zou wezen. Boven, p. 19.

[3]) De volledige data is volgens Rouffaer, Dinsdag 30 Soera, Wawoe 1697 of volgens den Donderdagschen kalender 15 Mei 1771. Rouffaer (Vorstenlanden p. 636) zegt, dat dit wetboek zesentwintig artikels groot is. In zijn boekdeel B. pp. 97 en 98 geeft hij een Javaansche copie van de eerste tien artikels. Een volledige Oudhollandsche vertaling is te vinden in portefeuille 2 No. 3 van het archief Nahuys in de Universiteits-Bibliotheek te Leiden.

en p. 98 als wettelijk richtsnoer. Rouffaer in Noten p. 119 meent, dat „het *oorspronkelijk* karakter der kapatian was, natuurlijk haar agrarische rechtspraak''. Dat de Rijksbestuurder ook reeds vanouds rechter was bij agrarische geschillen tusschen onderdanen, menschen uit het volk, wordt eenigszins onwaarschijnlijk gemaakt door het voorkomen van de navolgende passage in de Oendang-oendang Mataram [1]): „geschillen over een stuk bosch of woesten grond door lieden uit het volk tot bouwland ontgonnen en waarbij niemand gedood wordt'' is padoe (Hazeu Pepakem Tjerbon p. 49, bij ons p. 19).

b. sinds 1737 is hij tevens rechter van „gemengde zaken''[2]) met een kleine wijziging van zijn bevoegdheid in 1812 door het ingestelde Resident's court [3]) in 1816 hernaamd in, voor Sala Soesoehoenan's Raad en voor Jogja waarschijnlijk Sultan's Raad.

c. door de feitelijke gezagsoefening schijnt hij ook uit te oefenen, naast de soerambi en in de plaats van den vorst, een taak van den vroegeren pradatarechter. We worden in onze meening, dat de Rijksbestuurder in de plaats is gekomen van den Vorst, gesterkt door het feit, dat de Rijksbestuurder bij zijn rechtdoen wordt bijgestaan door de nijaka's, een gebruik dat voor den Vorst reeds vanouds bestond, ook toen de Vorst nog *zelf* recht sprak, zooals blijkt uit dezen zin: „Deze getuigenis examineert den Koninck met de confessie, houdende daar over eenige descoursen met zijn grooten, zoo 't hem behaecht, dat zeer weijnich als in swaere saecken van grooten nasleep geschiet''. (Kern, Javaansche rechtsbedeeling p. 376 uit Van Goens p. 315 v.v.). De gewoonte, dat de Rijksbestuurder door de Nijaka's in zijn rechtspraak wordt bijgestaan, kan dus een gevolg van de omstandigheid zijn, dat hij rechtspreekt in de plaats van den Vorst.

d. sedert 1818 is hij voorzitter der balémangoe (volgens Kern, zie p. 125), Rouffaer meent sedert 1737; in welke functie

---

[1]) Boven, p. 19.

[2]) Zie voor deze materie Rouffaer, Vorstenlanden 1905 p. 640, en Rouffaer Noten pp. 117—118.

[3]) Zie Rouffaer, Vorstenlanden 1905, pp. 638 en 640.

waarschijnlijk zijn competentie als vroegere pradata-rechter zich *oplost*.

Toetsen wij nu deze samenvatting aan de kapatian-zaken gelijk omschreven in de Angger-ageng. In het prototype van 1771 wordt de Rijksbestuurder als rechter niet met name genoemd (zie ook boven p. 49) In den voorlooper van 1798 komt op ettelijke plaatsen het woord „paréntah'' voor, zooals in de artikelen 3 en 22, maar zonder nadere preciseering, hetzij het de pradata beduidt, hetzij de kapatian; zijn voorkomen hier zullen we voorzichtigheidshalve dus onbesproken laten. In de Angger-ageng van 1818 is hij, zooals we boven op p. 123 en 125 hebben ondersteld, pradatarechter in de plaats van den vorst, zijn juridische traditie zou dan ook in de Angger-ageng van 1818 dus nog te onderkennen zijn.

C. *De pradata.*

Gaan wij nu ter vergelijking het voorkomen der pradata in de Angger-ageng na.

In het prototype van 1771 en dus ook in den grondtekst van na 1755 komt zij niet voor. In den voorlooper van 1798 komt zij slechts éénmaal ter sprake en wel in artikel 2; „wanneer een adellijk persoon van het eene Rijk een *klachte* indient tegen een adellijk persoon van het andere Rijk, dan wordt ingeval de zaak betreft het *vermogen,* de klachte behandeld door de pradata''. Hier vinden we punt *b.* vermogenszaken uit de Oendang-oendang Mataram uit de rubriek padoe-zaken terug. In de Angger-ageng van 1818 is haar voorkomen menigvuldiger, zoo in artikel 2, geheel conform hetzelfde artikel van den voorlooper van 1798, en verder in de artikelen 3, 4, 6, 11, 12, 21 en andere. In artikel 3 op p. 36 (zie Oudemans, deel I) lezen we: „Indien zij bestolen worden (overnachtende ambtenaren op een dienstreis) en *de dader genoemd wordt,* dan worde de zaak voor de pradata gebracht en op p. 38: „Kan *de dader genoemd worden* (een dief die den gast verwond of dood) dan wordt de zaak voor de pradata gebracht. In deze twee voorbeelden herkennen wij punt *a.* der padoezaken (een aanklacht wegens verwonding of diefstaf met *teeken* van daderschap) der Oendang-oendang Mataram.

In artikel 12 p. 60 staat: „Mocht de persoon bij wien het goed gevonden wordt, de belofte op zich nemen om den verkooper te laten

komen, dan moet de zaak regelmatig voor de pradata worden behandeld. Hier meenen we een geval te hebben, die we kunnen onderbrengen bij punt *b*. der padoezaken (wanneer twee personen zich één en hetzelfde goed toeëigenen) der Oendang-oendang Mataram. Met deze voorbeelden moge worden volstaan. Ook hier in de pradata der Angger-ageng zijn nog elementen aanwezig van het vroegere padoerecht uit de Oendang-oendang Mataram [1]).

Resumeerende komen we tot deze slotsom.

In de drie met rechtspraak belaste lichamen der Angger-ageng zien wij, ondanks Nederlandsche invloeden en de bijna een eeuw (1755 tot na 1830) lange ontwikkeling, op de hoekoem van 1818 na (zie p. 125) nog duidelijk een voortzetting van de juridische traditie der oudere Javaansche rechtspraak, zooals die zich voordeed in de beschikbare passages uit de Oendang-oendang Mataram van omstreeks 1677.

Stuk 5.

De inhoud der Angger-ageng.

I.

Enkele [2]) aangelegenheden betreffende bevoegdheid en procesrecht in de Angger-ageng.

A. *Volstrekte bevoegdheid.*

Evenals in de Nawala-pradata ontbreekt ook hier een nauwkeurige, uitputtende omschrijving van de volstrekte bevoegdheid der rechtsprekende lichamen. Welke zaken komen nu volgens de Angger-ageng voor pradata, kapatian en soerambi?

Deze vragen hebben we eigenlijk reeds grootendeels beantwoord bij onze beschouwing in hoofdstuk IX in stuk 4. Hier zal dus slechts worden gerecapituleerd, hetgeen daar ter plaatse is medegedeeld.

Artikel 2 van den voorlooper van 1798 en artikel 2 van de Angger-ageng van 1818 noemen eenige zaken, zooals verbruikleen, pand-

[1]) Boven, p. 19.

[2]) Over het bewijs in de Angger-ageng zal hier niet worden geschreven, aangezien Jonker het bewijs al heeft behandeld. De belangstellende wordt verwezen naar Jonker, Javaansch Strafrecht pp. 27, 28 en 29. Zie ook boven, p. 56, noot 1.

geving, bruikleen, bewaargeving, beslaglegging met of zonder geweld; en artikel 2 der Angger-ageng van 1818 noemt het geval van twee personen, die zich een zelfde roerende zaak toeëigenen; zaken dus die we wel kunnen samenvatten als *vermogenszaken;* al deze zaken komen voor de pradata.

Soerambi-zaken zijn in de eerste plaats zaken, die het *familierecht* betreffen (zie hierover p. 122), ten tweede, *delictszaken* tusschen adellijke personen der twee rijken (lees hierover p. 122), en verder gevallen van doodslag en mishandeling den dood ten gevolge hebbende (artikel 37 Angger-ageng 1818), bij gegrond bevonden klachte der familieleden.

Voor de kapatian worden behandeld de gevallen van doodslag zonder klachte of zonder gegrond bevonden klachte.

B. *Betrekkelijke bevoegdheid*[1]) *en verwante onderwerpen.*

Artikel 2 van het prototype van 1771, van den voorlooper van 1798 en van de Angger-ageng van 1818 zegt, dat, wanneer een adellijk persoon van het Sultanaat een adellijk persoon van Soerakarta aanklaagt, de kori van den Soerakarter, dus van den beklaagde, naar Djokja moet gaan.

Nergens in de Angger-ageng wordt in tegenstelling met in de Nawala-pradata vermeld, met wat voor daad een geding moet worden ingezet, zoodat waarschijnlijk ook de Angger-ageng-zaken dezelfde regelen gelden als die b.v. in de Nawala-pradata van 1784 p. 33 werden vermeld, dus: dat men voor de aangifte van een zaak zich heeft te wenden tot zijn loerah of bekel, hetzelfde dus als hetgeen C. F. Winter (Winter, Regtspleging, p. 125 e.v.) schrijft. Het bovenaangehaalde artikel 2 toch zegt alleen, wat de djaksa van beklaagde (Soerakarter) moet doen na ontvangst der dagvaarding van den djaksa van den aanklager (man uit Djokja), nl. dat de djaksa van den beklaagde zijn kori naar Djokja moet sturen. M.a.w.: adellijke personen der Rijken, die met elkaar in een delictszaak zijn gewikkeld, behoeven in quasi-internationale aangelegenheden niet zelf voor den vreemden rechter te verschijnen.

Dit is niet vreemd. Ook voor delicten jegens hun mede-onderdanen

---

[1]) Eenvoudigheidshalve is hier deze term gebruikt, zij het in een ruimeren zin dan dien hij gewoonlijk heeft in het nationale recht.

van den Vorst kunnen ze zich doen vervangen (artikel 10 prototype 1771; artikel 13 Angger-ageng 1818 — volgens artikel 1 der Nawala pradata Awal[1]) zijn ze dit zelfs verplicht — door een *vertegenwoordiger*, wien zij zijn zaak schriftelijk voorzien van zijn zegel, medegeeft (Oudemans, Javaansche wetten, p. 151, deel II). Het eenige ongewone is hier, dat niet beklaagdes vertegenwoordiger naar den djaksa van den klager moet gaan, maar de kori, één der *gerechtshelpers* van den djaksa, een *ambtenaar* dus. Deze soort zaken worden dus behandeld ter woonplaats van *eischer* of *klager*.

In artikel 2 van den voorlooper van 1798 en artikel 3 der Angger-ageng van 1818 staat verder, dat, wanneer een ambtenaar van Soerakarta een ambtenaar van Djokjakarta aanklaagt en deze op zijn beurt den aanklager aanklaagt, het geschil dadelijk berecht moet worden te Djokjakarta. Een uitzondering hierop is, dat, ingeval de doodstraf wordt uitgesproken, de straf niet terstond te Djokjakarta mag worden voltrokken. Het woord abdidalem van den voorlooper hebben we hier vertaald met „ambtenaar''. Oudemans gaf — hetzelfde woord der Angger-ageng van 1818 weer met „onderdaan'' (Oudemans, Javaansche wetten, I p. 36). De beteekenis van het woord abdidalem is wisselvallig en men moet zooals reeds meer is gezegd uit het verband trachten op te maken, welke vertaling het meest waarschijnlijk is. Wagen we het, met deze wetenschap, het woord abdidalem te blijven vertalen met „ambtenaar'', dan kunnen we ook in verband met het voorgaande omtrent de behandeling der crimineele quasi-internationale geschillen van adellijke personen den regel formuleeren, dat in het algemeen, de behandeling van quasi-internationale zaken, waarbij adellijke personen en ambtenaren betrokken zijn, geschiedt ter woonplaats van den eischer of klager. Een uitzondering bestaat dan, ingeval er een tegenaanklacht is van gedaagde of beklaagde. Deze uitzondering geldt eveneens, ingeval de waarde van het goed in geschil slechts vijfentwintig réjalen of minder is. In artikel 4 van den voorlooper van 1798 staat, dat in dit geval slechts een brief hierover van Djajamenggala (Djokja) aan Mas Demang Ngoerawan (Sala) moet worden gezonden, m.a.w. Ngoerawan moet de zaak in Sala, dus ter woonplaats van gedaagde zelf, in het reine brengen. Bij geschillen dus ter

---

[1]) Lees over deze benaming boven, p. 45.

waarde van 25 réjalen of minder geschiedt de behandeling eveneens ter woonplaats van gedaagde. Winters mededeeling (Winter, regtspleging p. 396 en 397) dat de quasi-internationale zaken behandeld worden ter woonplaats van gedaagde of beklaagde zou dan gelden voor de onderdanen van den Soesoehoenan of den Sultan, op de *adel* en de *ambtenaren na,* dus alleen voor menschen uit het *volk*, hierbij aannemende, dat in den tijd waarop Winter zijn artikel schreef, alles nog gebleven was zooals de teksten tot en met 1818 ons zeggen. Hierin zou men een aanwijzing kunnen zien dat de vertaling van het woord „abdidalem'' door Oudemans hier met „onderdaan'' minder juist is.

Verder moet worden vermeld, dat, in zaken betreffende het familierecht, tusschen onderdanen van Sala en van Djokja, de pengoeloe, die hetzelfde onderdaanschap heeft als de man, het geschil heeft te berechten (zie artikel 12 prototype 1771 en artikel 14 voorlooper 1798).

Een veel voorkomend geval is waarschijnlijk dit, dat personen, die in een geschil gewikkeld zijn of een rechtszaak verloren hebben, zich aan het dreigende vonnis of aan het vonnis trachten te onttrekken door de wijk te nemen van het eene naar het andere Rijk. Daarom is noodig, dat geregeld wordt, wanneer zoo'n persoon bij opvraging uitgeleverd moet worden en wanneer niet. In artikel 8 van den voorlooper van 1798 en van de Angger-ageng van 1818 wordt hiervoor een regeling getroffen. Bij verblijf gedurende twaalf maanden mag zoo'n vluchteling niet meer worden uitgeleverd en wordt hij in rechte beschouwd als onderdaan van het Rijk waarheen hij de wijk heeft genomen.

De duur van twaalf maanden is niet vereischt, ingeval hij eerder in dienst treedt van iemand in het andere Rijk of als bekel dienst doet en reeds apanagegrond of een pijagem (schriftelijke aanstellingsakte) heeft gekregen, of ook wanneer hij ergens op het gebied van het andere Rijk verhuisd is en reeds is geregistreerd door het hoofd onder wiens gebied hij ressorteert of er reeds een huis heeft.

C. *Eigenrichting.*

Eigenrichting op het *goed* of op de *persoon* van hem, van wien men iets te vorderen heeft, is ook hier geoorloofd (artikel 4 proto-

type 1771, correspondeerend met artikel 6 voorlooper 1798 en artikel 6 Angger-ageng 1818).

Wie zich aan eigenrichting met of zonder geweld schuldig maakt op het *goed* van zijn debiteur wordt beboet met twintig réjalen; wie eigenrichting pleegt op de *persoon* van den debiteur door hem gevangen te nemen, betaalt dertig réjalen (artikel 6 voorlooper 1798).

D. *Dagvaarding.*

Ook hier bij de Angger-ageng moet, bij het doen van een dagvaarding rekening worden gehouden met den af te leggen afstand (artikel 5 prototype, correspondeerend met artikel 7 voorlooper en artikel 7 Angger-ageng 1818). Verschijnt de gedaagde op den bepaalden dag niet, dan volgt een schriftelijke oproeping om binnen drie zittingdagen te verschijnen. Verloopen deze drie zittingdagen zonder dat hij verschijnt, dan volgt een schriftelijke boetebedreiging. Komt hij binnen drie zittingdagen na deze boetebedreiging nog niet, dan volgt een boete-oplegging.

Komt op den dag van verschijning alleen de gedaagde, dan wordt den eischer alsnog schriftelijk aangezegd gedurende de daarop volgende drie zittingdagen te verschijnen. Komt hij binnen deze drie zittingdagen niet, dan wordt de zaak als afgedaan beschouwd en zijn eisch vervallen verklaard.

Mochten op den dag van verschijning beide partijen aanwezig zijn, de verhooren reeds plaats hebben gevonden en ook reeds procesverbaal zijn opgemaakt, doch daarna de eischer zich terugtrekken, dan wordt het geschil als geëindigd beschouwd. Hier meenen we een zij het indirect bewijs te hebben dat geschillen, alleen dan voortgang hebben, als er een beklag wordt gedaan, dus als er iemand is die het geding wenscht; want zelfs wanneer de behandeling reeds begonnen is, staat het eischer vrij om van voortgang af te zien.

E. *Ontvankelijkheid van een zaak, termijn van klachte en termijn van afhandeling.*

Er bestaat ook volgens de Angger-ageng tweeërlei niet-ontvankelijkheid: niet-ontvankelijkheid wegens overschrijding van den gestelden termijn van indiening der klachte en niet-ontvankelijkheid uit den aard der zaak.

In artikel 8 van het prototype van 1771 correspondeerend met artikel 11 van den voorlooper van 1798 en met artikel 11 der Angger-ageng van 1818, staat, dat een klachte over een in deze artikelen genoemde zaak alleen ontvankelijk zal wezen, wanneer zij wordt ingediend binnen veertig dagen na het gebeurde. Hier rijst de vraag: geldt deze termijn van veertig dagen alleen voor het geval, in deze artikelen genoemd, zooals het artikel zegt, of is deze termijn ook van toepassing voor andere zaken? M.a.w.: geldt voor andere zaken, wanneer in het betrokken artikel hierover niets wordt gerept, ook deze termijn? Wij zijn geneigd aan te nemen, dat het ook een *algemeene* termijn is en wel om de volgende redenen. In de eerste plaats omdat nergens dan op deze plaats in de Angger-ageng over een termijn van klachte wordt gesproken. In de tweede plaats, omdat we dezen termijn van veertig dagen terugvinden in de Nawala-pradata (Nawala-pradata 1784 p. 33), maar dan voor *alle* delictszaken. En wanneer we weten dat de waarschijnlijkheid groot is, dat de Nawala-pradata voor het processueele gedeelte steeds *naast* de andere wetboeken geraadpleegd moet worden, omdat zij het *rijkst* is in deze materie, en dat de Nawala-pradata voor vele aangelegenheden als een algemeen regelend wetboek moet worden gebezigd niet alleen voor de Angger-ageng maar ook voor de overige wetboeken, dan schijnt de gedane gissing niet gewaagd. De Nawala-pradata verhoudt zich tot de andere wetboeken en dus ook tot de Angger-ageng, waarschijnlijk als volgt. Voor de *algemeene* regelingen wordt de Nawala-pradata geraadpleegd en voor de *bijzondere* onderwerpen de *aparte* wetboeken; in dit geval dus de Angger-ageng. Voorbeelden van niet-ontvankelijkheid uit den *aard* der zaak vinden we in artikel 6 van het prototype van 1771: nl. wanneer iemand gedood is in een strijd aan de zijde van onbevoegden, of gedood is bij gelegenheid van een danspartij, of bij overspel (artikel 14 prototype). Met een danspartij worden nog gelijkgesteld bepaalde met name genoemde dobbelspelen (artikel 22 van den voorlooper van 1798). Wegens den wensch om snel recht te doen is in artikel 39 der Angger-ageng van 1818 bepaald, dat de Rijksbestuurders er voor moeten zorgen dat geschillen voor de pradata en de kapatian zooveel mogelijk binnen twee maanden worden afgehandeld.

II.

Over strafsoorten in de Angger-ageng.

De ondervolgende beschouwing geldt ook voor de strafsoorten der Nawala-pradata, evenzoo hetgeen hier over de aansprakelijkheid wordt medegedeeld. Deze mededeeling hebben we niet gegeven bij de Nawala-pradata, zooals het eigenlijk behoort, maar eerst hier bij de Angger-ageng, omdat de Angger-ageng veel rijker gegevens bezit.

Over de soort van strafrecht in de Angger-ageng kunnen we kort zijn, aangezien Jonker, zooals reeds in onze noot op p. 56 is medegedeeld, in zijn dissertatie over Javaansch strafrecht reeds heeft geschreven. Ook raadplege men hetgeen Wilken hierover heeft geschreven in zijn opstel over het strafrecht bij de volken van het Maleische ras (Wilken—Van Ossenbruggen, p. 444 tot einde). Hier worde volstaan met het aanwijzen van een enkel kenmerk. De belangrijkste straf is evenals in de Nawala-pradata de vermogensstraf; schadevergoeding, boete — en minder verbeurdverklaring — spelen een alles overheerschende rol. Vermogensstraffen kunnen niet alleen een gevolg zijn van een onrechtmatige daad, maar evengoed van een misdrijf, m.a.w. een onderscheid tusschen burgerlijk recht en strafrecht kent de Angger-ageng hier niet. Een kiem van deze onderscheiding is hier en daar wel aanwezig b.v. in artikel 2 van den voorlooper van 1798 en artikel 2 Angger-ageng van 1818.

Geeseling of pandelingschap zijn vaak subsidiair aan de vermogensstraf (artikel 2 Angger-ageng 1818).

Op de volgende bijzonderheid dient nog te worden gewezen. In artikel 21 van den voorlooper van 1798 komt als straf op een misdrijf voor: afkapping van de linkerhand of de linkervoet. Aangezien de Angger-ageng van 1818 in vergelijking met de vorige redacties een uitgebreider lijst te zien geeft van strafsoorten, zoo zou daarin zeker ook het aantal folter- en verminkingsstraffen, waaraan het Javaansche strafrecht zoo rijk was, belangrijk zijn vermeerderd, indien niet het Engelsche Gouvernement bij contract van 1 Augustus 1812 (zie Jonker, Javaansch strafrecht p. 30 en 31) deze wreede straffen verboden had. Een maatregel, die aan het zedelijk karakter van het Javaansche strafrecht ten goede kwam.

Een verbreid instituut is de aansprakelijkheid wegens de daad van een ander, hetzij van een individu, hetzij van een gemeenschap.

Zoo kan aan een desa een boete worden opgelegd voor een op haar gebied gepleegd en ongewroken misdrijf. Talrijk zijn de voorbeelden van dit soort aansprakelijkheid, hetzij van een individu, particulier of ambtenaar, hetzij van een gemeenschap, desa of Rijk. In artikelen 16 en 17 van de Angger-ageng van 1818 hebben we voorbeelden van aansprakelijkheid van het Rijk. In dezelfde redactie vinden we aansprakelijkheid van de desa, in de artikelen 3, 4, 10, 31; ambtelijke aansprakelijkheid, in de artikelen 3, 4, 9 en 24; aansprakelijkheid van een particulier persoon in artikel 8. Dit soort aansprakelijkheid is Indonesisch (Kits van Heyningen, Straf- en wraakrecht, 1916, p. 45 e. v.), zoodat de artikelen van de Angger-ageng, die deze materie behandelen, waarschijnlijk niets anders zijn dan een brok gecodificeerd volksrecht.

III.

Agrarische aangelegenheden in de Angger-ageng.

Wat regelen de agrarische artikelen der Angger-ageng? In de eerste plaats (artikel 13 prototype 1771, correspondeerend met artikel 16 voorlooper 1798 en artikel 17 Angger-ageng 1818) het verbod om in elk der beide Rijken tegelijk een bekelschap te bekleeden. Voor het gemak zullen we hier alleen opnoemen de artikelen der Angger-ageng van 1818. Artikel 22 behandelt het geval, dat een onderdaan een onbevoegde helpt om een desa van het andere rijk in bezit te nemen, en welke straf hierop staat, artikel 27 de verplichting der apanagehouders om over de in dit artikel genoemde streken bekels aan te stellen; artikel 28 de zorg over de geënclaveerde sawahs, artikel 29, strafbedreiging tegen onwillige bekels; artikel 36 de verantwoordelijkheid der verhuurders van apanagegronden aan Chineezen of andere vreemde Oosterlingen, zoo dezen zich in de verhuurde desa vestigen, en tegen hen een misdrijf wordt gepleegd; artikel 38 een regeling over een ontslagen bekel, die van één der Rijken naar de andere verhuist; en artikel 42 een verbod om rivieren als grensteeken te gebruiken (hiervoor toch moeten worden gebruikt pilaren van gebakken- of natuursteen of levende boomen. De stam behoort dan aan de twee grondbezitters en de takken en vruchten aan dengene boven wiens grond ze hangen); en artikel 43 o.a. over de verplichting om zijn erven te omheinen.

Stuk 6.

Algemeene opmerkingen over de Angger-ageng.

Wanneer we weten, dat de Angger-ageng er speciaal voor gemaakt is, zooals de beweegreden zelf zegt, om de quasi-internationale geschillen tusschen de onderdanen van Z. H. den Soesoehoenan en Z. H. den Sultan te berechten, dan is de vraag, die zich aan ons opdringt: vindt deze opzet zijn uitdrukking in de artikelen der Angger-ageng? Merkwaardig genoeg, kan deze vraag slechts gedeeltelijk bevestigend worden beantwoord.

Stellen we eerst de vraag,, welke redactie als object van beschouwing de meest geschikte lijkt, dan wint de tekst van 1771 het, naast (zoo wij dezen hadden) den waarschijnlijken tekst na 1755. En wel hierom, omdat de geboorte der redactie van 1771 waarschijnlijk plaats vond in een atmosfeer van (wegens de opstapeling der op regeling wachtende zaken) nijpende innerlijke behoefte. Dit doet verwachten, dat haar opzet dit beter dan die der latere redacties zal uitdrukken. De latere redacties lijken minder geschikt, omdat ze meestal geboren werden uit de gewoonte van opnieuw te codificeeren, veelal vanwege het optreden van een nieuwen Rijksbestuurder, dus door uiterlijke motieven. Het is hierom begrijpelijk, dat later regelingen zijn binnengeslopen, zooals artikel 24 en artikel 42 der Angger-ageng van 1818, ten aanzien van welke de vraag gerechtvaardigd is, waarom eigenlijk deze artikelen hier zijn opgenomen?

Van de zestien artikelen dan van de Angger-ageng van 1771 zijn er slechts acht, nl. de artikelen 1, 2, 5, 11, 12, 13, 14 en 16, die duidelijk het karakter dragen waarvoor het wetboek is gemaakt. De overige acht artikelen daarentegen zijn daaraan vreemd en konden evengoed in andere wetboeken zijn gehuisvest.

Dit feit stelt voor de vraag: hoe moeten we dit verschijnsel begrijpen? Hier wagen we een gissing. Waarschijnlijk had het in de bedoeling gelegen een codificatie te maken, die niet alleen het bijzonder karakter van een quasi-internationaal wetboek zou hebben, maar tevens enkele algemeene aangelegenheden zou inhouden, betreffende dat wat ter richtige afdoening van de quasi-internationale geschillen noodig kon zijn, zoodat men voor deze algemeene artikels niet telkens andere wetboeken zou behoeven

op te slaan. Hiertegen pleit echter, dat men in de Angger-ageng juist niet alle bepalingen kan vinden voor de behandeling eener zaak, en dat men b.v. ten aanzien van processueele aangelegenheden meermalen te rade moet gaan met de Nawala-pradata [1]).

Is onze gissing juist, dan hebben we hier dus te doen met een gebrekkige, niet consequent doorgevoerde poging om een compleet wetboek te maken; gebrekkig, omdat zijn inhoud zelfs voor de eigen behoeften van toen niet geheel af was.

Een tweede gissing is deze. We zien als algemeen verschijnsel der Javaansche wetboeken (Nawala-pradata [2]), Angger-sedasa), dat vele aangelegenheden, die onmisbaar zijn voor een goede rechtspraak en die we kennen uit Winter's Regtspleging, niet worden opgenomen in de wetboeken zelf. De mogelijkheid bestaat dus, dat de redigeerders nog geen juist besef hebben waarvoor een wetboek dient (in den geest der Javaansche wetboeken kan men codificeeren, het best definieeren als niets anders dan: opteekenen, dus nog niet: systematiseeren in het belang van rechtseenheid en rechtszekerheid) of dat ze — zooals reeds bij de Nawala-pradata is opgemerkt [3]) — bij het redigeeren uitgaan van de gezonde gedachte om zoo weinig mogelijk van de als algemeen (en die Winter dus met gemak te weten zou kunnen komen) veronderstelde aangelegenheden in de wetboeken op te nemen als zijnde onnoodig.

Een derde mogelijkheid is deze, dat de Angger-ageng een gebrekkige omwerking is van een bestaanden tekst, die pas klaar werd gemaakt voor dit quasi-internationale doel. Deze derde gissing wordt gesterkt door het volgende. In stuk 2 p. 115 hebben we de aandacht gevestigd op het feit, dat in de redactie van 1771 voor Djokja twee djaksa's werden genoemd, analoog aan het aantal djaksa's tijdens de Mataramsch-Kartasoerasche periode. De hierboven reeds genoemde gissing ligt dan voor de hand, dat deze Angger-ageng een omwerking is van artikelen van een Mataramsch-Kartasoeraasch wetboek, voor dit speciale doel geschikt

---

[1]) Boven, p. 134, mocht dit ten minste nog noodig zijn voor den desbetreffenden rechter.

[2]) Boven, p. 65.

[3]) Boven, p. 56.

gemaakt, echter op zoo ondeskundige manier, dat niet alleen de opzet niet overal tot uiting is gekomen, maar dat ook mede artikelen zijn gecopieerd, die eigenlijk niet opgenomen hadden moeten worden. Ook bij het opstellen van de Angger-aroebiroe heeft men naar het schijnt dezelfde methode willen volgen, door het copieeren uit een Mataramsche Angger-aroebiroe (beneden p. 151).

En stellen we dan de vraag, welk wetboek uit den Mataramsch-Kartasoeraschen tijd als basis zou kunnen zijn gebruikt voor de Angger-ageng, dan luidt de gissing, dat waarschijnlijk uit de Mataramsch-Kartasoerasche Nawala-pradata [1]), welker bestaan men veronderstelt (Mounier, Nawolo Pradhoto p. 84, Rouffaer, Noten p. 138 en 139), enkele punten zijn gelicht. Deze gissing meenen we te mogen maken op grond van het feit, dat de Angger-ageng zooveel aangelegenheden regelt, die ook voorkomen in de Nawala-pradata van na 1755, zooals artikel 3 prototype 1771, correspondeerend met artikel 5 der Nawala-pradata van 1771, of artikel 5 prototype 1771, correspondeerend met artikel 2 Nawala-pradata 1771, of artikel 4 prototype 1771, correspondeerend met artikel 13 Nawala-pradata 1771 (de artikelen der Nawala-pradata te vinden bij Rouffaer, boekdeel B. p. 81 e.v. en bij ons p. 21 e.v.).

De mogelijkheid, dat deze artikelen der Angger-ageng van 1771 gelicht zouden zijn uit de Nawala-pradata van 1771, wordt onwaarschijnlijk gemaakt doordat de codificatie der Angger- ageng van 1771 eerder plaats vond dan die der Nawala-pradata van 1771, die respectievelijk op 21 April 1771 en op 15 Mei 1771 plaats vond (zie Rouffaer, Vorstenlanden p. 635). Het omgekeerde, dat deze artikelen van de Nawala-pradata gelicht zouden zijn uit de Angger-ageng, is dus wèl mogelijk.

Is deze ongetwijfeld zeer gewaagde gissing juist, dan bevat het prototype der Angger-ageng, van 1771 dus, evenals de Nawala-pradata van 1771, veel elementen, die uit een Mataramsch Kartasoeraasch wetboek of uit de Mataramsch-Kartasoerasche Nawala-pradata afkomstig zijn, en worden dus aangelegenheden uit dit wetboek in deze wetboeken bewaard.

---

[1]) Boven, p. 41.

HOOFDSTUK X.

DE ANGGER-AROEBIROE.

Stuk 1.

De Angger-aroebiroe van 11 November 1782; vertaling [1]).

(Angger-aroebiroe van Zondag 11 Soera, Alip 1699 en Maandag 5 Besar, Ehé 1708 of, volgens den Donderdagschen kalender, van Zondag 4 April 1773 en Maandag 11 November 1782, gemaakt te Semarang.)

Dit is het wetboek de Angger-aroebiroe, dat gemaakt werd ten tijde van Sultan Agoeng van Mataram [1613—1645], dat dient om een einde te maken aan alle geschillen die hun grond vinden in zaken betreffende desagrond of van andere zaken, welke voortdurende moeilijkheden opleveren. Vanouds al heeft dit (wetboek) steeds een oplossing gegeven; daarom werd dit wetboek Aroebiroe steeds gebruikt door de najaka's tot in den Soerakartaschen tijd. Het wetboek Aroebiroe betreft zaken, wanneer iemand een weg door een dwarspaal verspert, samenscholingen om de orde te verbreken en onware mededeelingen, die hun oorzaak vinden in zaken betreffende desagronden. De volgende regelingen zijn alsdan door de Angger-aroebiroe vastgesteld.

Artikel 1.

Wanneer iemand van hoogeren rang of iemand uit het volk zich verstout om de orde te verstoren, waaronder verstaan wordt iemand die ongeregeldheden veroorzaakt of desagrond zich gewelddadig toeëigent welke niet zijn apanage is, of grond vermeestert die tot een andere desa behoort, moet nadat de juistheid is

---

[1]) Zie voor den Javaanschen tekst onze bijlage nummer VIII.

gebleken bij onderzoek [1]), deze ordeverstoorder door den Rijksbestuurder Sasradiningrat worden gestraft, opgevat worden om zich door het Rijk straf te zien opgelegd.

De grootte van de straf moet in overeenstemming worden gebracht met den rang van den persoon dien het betreft. Er wordt bepaald dat de straf voor een pangindoeng is het met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden midden op de groote pasar, van acht uur 's morgens tot om tien uur; voor een desa-bekel is de straf het met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden op den viersprong ten noorden van de Pengoerakan [2]) van zeven uur 's morgens tot tien uur gedurende een pasarweek; voor een ambtenaar wonende binnen de grenzen der stad beneden den rang van mantri is de straf eveneens het met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden op de aloen-aloen ten noorden van de waringenkoeroeng van 's morgens zeven uur tot tien uur gedurende drie pasowans; voor een mantri of hoogeren ambtenaar tot en met den rang van panèwoe is de straf het verblijven in zijn pasében-pakapalan [3]) binnen een omwanding van gevlochten bamboe zonder zijn kris gedurende drie pasowans [4]). Voor onderdanen met den rang van wadana of kaliwon of voor bloedverwanten des Vorsten is de straf een boete-oplegging en wel zooveel guldens als zijn apanage djoengs bedraagt. De boete kome aan de overheid.

Artikel 2.

Wanneer iemand zich verstout om in een desa te loopen of op een sawah of akkerveld, die geen openbare weg is, ook al loopt

---

[1]) Dat hij zich desagrond gewelddadig heeft toegeëigend.

[2]) Pangoerakan. Volgens de overlevering strekte deze zich vóór den kraton te Djokja eertijds uit tot den viersprong bij de tegenwoordige societeit. Verbannen sultansdienaren werden door hun bewakers tot dezen viersprong geleid (P. A. Soerjadiningrat, Djawa 5e Jaargang no. 1, 1925, p. 13).

[3]) Pakapalan is paardenstal. Volgens de overlevering werden hier vroeger de paarden gestald van hen, die deelnamen aan de tournooien met de lans op Zaterdag. Tegenwoordig verblijven hier de sultansdienaren (patih, boepati-najaka en boepati-politie) bij een huwelijks- of een besnijdenisfeest van den Vorst of den kroonprins (P. A. Soerjadiningrat, Djawa 5e Jaargang no. 1, 1925, p. 13).

[4]) Drie pasowans is acht dagen.

hij op een pad, en zonder toestemming of met een geforceerde toestemming iets wegneemt van hetgeen er geplant is of groeit, of pluim- of hoornvee wegneemt, of iets wat eigendom is van één der desalieden, dan behooren deze zaken ook tot ordeverstoring en kunnen zij worden gestraft op denzelfden voet als het bestraffen van een dief.

Artikel 3.

Wanneer iemand een dwarspaal aanbrengt midden op den weg, dan beteekent dit, dat hij zich verstout om een weg of pad dood te maken; of wanneer iemand een waterleiding bederft, die nog dienst doet en vanouds door de menschen werd gebruikt, of wanneer iemand voetgangers tegenhoudt en dwingt terug te keeren, zooals het hem maar goeddunkt, en den raad van de buren of van zijn loerah of bekel in den wind slaat en er niet mee ophoudt totdat de overheid er kennis van neemt, moet dadelijk een onderzoek worden ingesteld. Mocht na het onderzoek vaststaan, dat hij de dwarspaal over den weg heeft aangebracht, dan moet hij gestraft worden met één maand. De plaats waar de straf wordt ondergaan is voor een pangindoeng de paséban van de kapatian; voor een desa-bekel de paséban op Gladag; voor een panèwoe, mantri zijn eigen pakapalan; allen zonder hun kris. Aan ambtenaren met den rang wadana of kaliwon of aan bloedverwanten van den Vorst moet een boete worden opgelegd, en wel zooveel guldens als hun apanages djoengs bedragen. De boete komt ten goede aan de overheid.

Artikel 4.

Voorts wanneer iemand een [rechts-]zaak bemoeilijkt opdat de zaak niet ten einde loope en lang slepende blijve, of dermate, dat de rechter de zaak niet kan behandelen, en nadat hem hierop door de overheid gewezen wordt voortgaat met het bemoeilijken, wordt hij geacht te behooren tot degenen, die een dwarspaal over een weg aanbrengen, dus weerspannig zijn en eigen recht zoeken, en niet opvolgen de gewoonte en regelen [1]) van het rijk. Dezulken moeten dadelijk worden gestraft.

---

[1]) Javaansch: adat-waton.

Voor een wadana, kaliwon, mantri of panèwoe is de straf ontslag uit zijn ambt; voor ambtenaren beneden den rang van mantri is de straf door het rijk op te leggen acht jaren verbanning naar overzee [1]).

Artikel 5.

Wanneer onderdanen van Soerakarta van hoogen rang of wanneer iemand uit het volk handelingen verricht met het oogmerk om tweedracht te zaaien, dat wil zeggen die handelingen wil doen om vriendschap of zeer goede verstandhoudingen te doen eindigen, opdat één van [de betrokkenen] jegens den ander een kwade gedachte koestere, of opdat iemand belasterd worde, of opdat er oneenigheid kome, en dit ter kennis komt van de overheid en na onderzoek werkelijk blijkt dat hij tweedracht zaait, dan moet hij streng gestraft worden met één maand. Voor een pangindoeng is de plaats van bestraffing de paséban ter kapatian; voor een panéwoe of mantri zijn eigen paséban-pakapalan; allen zonder hun kris. Voor een wadana, kaliwon of bloedverwant van den Vorst is de straf boete-oplegging naar gelang van de zaak, welke boete ten goede komt aan de overheid.

Artikel 6.

Wanneer iemand zich verstout om iets onwaars mede te deelen aan iemand van hoogen rang of iets mededeelt omtrent de slechtheid van iemand anders van hoogen rang, welke mededeeling tot gevolg heeft het verbreken van de vriendschap tusschen de beide hooge personen, zoodat dit een onderwerp van beraadslaging is geworden van het Rijk, dan moet de ambtenaar dezen man uit het volk, die de mededeeling heeft gedaan, dadelijk verhooren. Mocht na het onderzoek duidelijk blijken, dat de man uit het volk iets ongeoorloofds heeft gezegd, en het zoover komt, dat de hooge persoon dingen begaat, die het Rijk geen goed doen, of vijandschap onder vrienden verwekt, dan staat het vast, dat zoo iemand (de mededeeler) een groote fout heeft begaan en zijn gedrag slecht is, en moet hem spoedig namens den Gebieder van het Rijk straf worden opgelegd met verbanning naar overzee gedurende tien jaren.

---

[1]) Javaansch: sabrang.

Artikel 7.

Wanneer iemand een valsche klacht indient bij de overheid over zaken, waarover het ook moge gaan, en de gedaagde verklaart dat de klacht valsch is, en na nauwkeurig onderzoek blijkt dat dit waar is, dan moet zijn klacht niet-ontvankelijk worden verklaard, aangezien het onderzoek heeft uitgewezen dat de klacht werkelijk valsch is. Wanneer de aanklacht betreft den doodslag van een misdadiger (doerdjana) of van een amokmaker, en [de klager] voorgeeft dat de verslagene zonder eenige aanleiding gedood is, en na onderzoek bij de buren hiervan niets blijkt en de valschheid van zijn aanklacht dus vaststaat, dan wordt zijn aanklacht niet-ontvankelijk verklaard en wordt hem een boete opgelegd van vijftig gulden, die ten goede komt aan de overheid.

Artikel 8.

Wanneer iemand wordt uitgezonden met een brief, die volgens zijn inhoud afkomstig moet zijn van iemand van hoogen rang en bestemd voor iemand van hoogen rang of deze brief ergens wordt gelegd op zoodanige wijze dat iemand van hoogen rang daarvan kennis zal nemen, en de inhoud onbetamelijk en ongeoorloofd is, en het blijkt dat deze door hem zelf geschreven is en het zoover komt dat de hooge persoon zich den inhoud aantrekt en de onwaarachtigheid van den inhoud vaststaat, dan moet de vervalscher door het Rijk worden gestraft. De straf door het Rijk op te leggen is voor een ambtenaar ontslag uit den dienst, voor een pangindoeng levenslange verbanning naar overzee.

De opsteller van deze Angger-aroebiroe is de Rijksbestuurder Sasradiningrat I met al de buiten- en binnen-najaka's van Soerakarta en den wadana djeksa, die met een opdracht naar Semarang waren gezonden. Dit was geschied in overleg met den heer Stralendorff [1]), opperhoofd te Soerakarta, en met toestemming van Zijne Hoogheid Pakoe Boewana III, die zijn kraton heeft te Soerakarta.

---

[1]) Fr. Chr. van Stralendorff, van 1767 tot omstreeks 1783 resident van Soerakarta.

Geschreven te Semarang op Zondag 11 Soera, Alib 1699 [1]):

Opnieuw is overeengekomen dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die behooren tot de Aroebiroe-zaken, die aan de eerste redactie ontbraken.

Geschreven te Soerakarta op Maandag 5 Besar, Ehé 1708 [2]).

Stuk 2.

De Angger-aroebiroe van 5 Januari 1786; vertaling [3]).

(Verdrag tusschen de Radèn's Adipati Danoeredja (I) en Djajaningrat van Zondag 11 Roewah (volgens Rouffaer moet dit zijn Soera) Alip 1699, Maandag 5 Besar Ehé 1708 en Donderdag 4 Moeloed Bé 1712 of volgens den Donderdagschen kalender 4 April 1773 en 11 November 1782 en tenslotte 5 Januari 1786.)

Dit zijn wetsbepalingen van Kangdjeng Rahadèn Adipati Danoeredja gemaakt in overeenstemming met alle nijaka's te Djokjakarta. De redenen hiervan zijn, de voortdurende geschillen omtrent desagronden, welke steeds tot beraadslagingen aanleiding geven en ten tweede ook die geschillen welke nu weer aan de orde zijn.

Het resultaat van dit overleg over al deze daareven bedoelde geschillen is, dat alles nu geregeld is. Daarom hebben Kangdjeng Rahadèn Adipati Danoeredja en zijn kleinzoon Kangdjeng Rahadèn Adipati Djajaningrat met al de nijaka's van Soerakarta, de hierop betrekkelijke stukken gewisseld met wederzijdsche onderteekening.

Artikel 1 [4]).

Deze wetsbepalingen betreffen in de eerste plaats, personen die de orde zouden willen verstoren of met een dwarspaal een weg versperren, die tot beraadslagingen aanleiding geven om zoodoende tot een minnelijke schikking te komen, die haar oorzaak vinden in zaken betreffende desagrond. Onderdanen van Djokjakarta moeten door Kangdjeng Rahadèn Danoeredja worden opgevat en gestraft, ook wanneer ze zoons of bloedverwanten zijn van den Vorst.

---

[1]) Dat is: 4 April 1773.

[2]) Dat is: 11 November 1782.

[3]) Men raadplege voor den Javaanschen tekst Roorda, Javaansche wetten pp. 226—231.

[4]) De aanduiding „artikel 1'' ontbreekt in den tekst.

Ook wanneer ze reeds een ambt bekleeden met den rang van wadana moeten ze toch gestraft worden; de grootte van de straf moet in overeenstemming worden gebracht met den rang van den persoon dien het betreft.

Voor een pangindoeng is de straf het tentoongesteld worden met uitgestrekte armen op de groote pasar, van zeven tot tien uur, gedurende een pasarweek.

De afgezant van Soerakarta moet getuige zijn van de bestraffing van zoo'n snoodaard. Voor een desa-bekel is de straf het met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden op den viersprong ten noorden van de Pengoerakan van zeven tot tien uur, gedurende een pasarweek, voor een ambtenaar wonende binnen de grenzen der stad beneden den rang van mantri is de straf eveneens het met uitgestrekte armen tentoongesteld te worden op de aloen-aloen ten noorden van de waringin-koeroeng van zeven tot tien uur gedurende drie pasowans, dus acht dagen, voor een mantri of hoogeren ambtenaar tot en met den rang van panéwoe is de straf het verblijven in zijn paséban-pakapalan binnen een omwanding van gevlochten bamboe zonder zijn kris gedurende drie pasowans, dus acht dagen. Aan onderdanen met den rang van wadana of kaliwon of aan bloedverwanten van den Vorst die niet over duizend karja als apanage beschikken moet een boete worden opgelegd naar gelang van de grootte van zijn apanagegebied en wel voor iedere honderd karja tien réjalen. Wie duizend karja geniet wordt beboet met honderd réjalen en de boete kome ten goede aan beide overheden.

Met ordeverstoring, door het versperren van een weg of samenscholing wordt bedoeld wanneer onderdanen van Djocjakarta of van Soerakarta hoog of laag willen samenspannen ter oorzake van desagronden en het geschil hierover zoover gaat, dat het aan de beide Rijksbestuurders ter oore komt.

Artikel 2.

Wanneer een onderdaan van Djokjakarta het waagt om desagrond van Soerakarta zich met geweld toe te eigenen [1]), die in het boek gemaakt te Semarang voorkomt, dan moet de Rijks-

---

[1]) Javaansch: angrajoet.

bestuurder Djajaningrat een afgezant sturen naar Djokja om mede te deelen den naam van den inbezitnemer. Dadelijk moet de Rijksbestuurder Danoeredja onderzoek doen. Wanneer de zaak reeds nauwkeurig is onderzocht en de gewelddadige toeëigening waar is, dan moet de dader gevat en gestraft worden.

Voor een desabekel is de straf het met uitgestrekte armen tentoongesteld worden midden op de groote paser van zeven tot tien uur 's morgens gedurende twee dagen, voor een ambtenaar wonende binnen de grenzen der stad beneden den rang van mantri is de straf eveneens het met uitgestrekte armen tentoongesteld worden op de aloen-aloen ten noorden van den waringin-koeroeng van zeven tot tien uur gedurende vier pasowans, dus twaalf dagen, en mocht het reeds zoover zijn gekomen dat hij reeds genoten heeft van hetgeen de desa oplevert, dan is de straf het met uitgestrekte armen tentoongesteld worden en een boete-oplegging, die berekend wordt naar gelang van hun apanage, voor een mantri of hoogeren ambtenaar tot en met den rang van panèwoe is de straf het verblijven in zijn paséban-pakapalan binnen een omwanding van gevlochten bamboe zonder zijn kris gedurende vier pasowans, dus twaalf dagen, mocht hij reeds van hetgeen de desa oplevert genoten hebben, dan is de straf, naast het verblijven binnen een omwanding van gevlochten bamboe, een boete-oplegging naar gelang van zijn anapage. Voor onderdanen met den rang van wadana of kaliwon of voor bloedverwanten van den Vorst, die reeds een der rangen van wadana bekleeden en zijn zegel wordt gevonden, dan is de straf het verblijven in zijn eigen pasowan zonder zijn kris gedurende vier pasowans, dus twaalf dagen, en mocht hij reeds van hetgeen de desa opbrengt genoten hebben dan is de straf het verblijven in zijn eigen paséban en boete-oplegging van honderd réjalen, voor hen die duizend karja als apanage hebben, voor hen, die minder dan duizend karja krijgen tot en met een kaliwon, wordt de boete berekend naar hetgeen ze krijgen.

Alleen de schuldige moet gestraft worden, maar mocht zijn zegel niet gevonden worden, dan wordt diegene gestraft, dien het wetboek aangeeft. De afgezant van Soerakarta moet getuige zijn van de bestraffing van den inbezitnemer. De boete kome aan de beide overheden.

Artikel 3.

Wanneer een onderdaan van Djokjakarta aanspraak maakt op desagrond, die aan Soerakarta toebehoort, dan moet dit dadelijk worden onderzocht. Mocht na nauwkeurig onderzoek zijn ongelijk blijken, dan moet hem straf worden opgelegd op denzelfden voet als aan iemand die de orde verstoort, zooals hiervoren is vermeld.

Artikel 4.

Wanneer een onderdaan van Djokjakarta de door den Vorst verboden kleeren draagt binnen de grenzen van de stad Soerakarta, die zuidelijk gevormd worden door de kali Djenes, oostelijk door Gang-gang, noordelijk door Bibis, westelijk door Poerwadadi, dan moet de Rijksbestierder Djajaningrat, die in beslag nemen, maar deze in beslag neming betreft alleen de verboden dingen en het is verboden om nog iets anders dan deze verboden kleeren in beslag te nemen.

Hetzelfde geldt voor onderdanen van Soerakarta die door den Vorst verboden kleeren dragen binnen de grenzen der stad Djokjakarta. Als grenzen dienen in het zuiden de pasanggrahan Kanitrèn, in het westen de rivier Minongo. De inbeslagneming geschiedt door den Rijksbestierder Danoeredja, met dien verstande dat hij niets anders dan de verboden zaken in beslag mag nemen.

Wie den inhoud van deze wetsbepalingen niet opvolgt zal dus den toorn van den Vorst op zich laden.

Geschreven te Semarang op Zondag 11 Roewah, Alip 1699.

Opnieuw is overeengekomen dit verdrag aan te vullen door bijvoeging van verschillende artikelen, die aan de eerste redactie ontbraken.

Aldus opgemaakt te Djokjakarta op Maandag 5 Besar, Ehé 1708.

Aldus opgemaakt te Djokjakarta op Donderdag 4 Moeloed, Bé 1712 [1]).

---

[1]) Dat is: 5 Januari 1786.

Stuk 3.

Beschouwing over de Angger-aroebiroe.

Was het jaar 1737 voor de nieuwere Javaansche rechtsgeschiedenis van belang door het eerste jurisdictieverdrag, op 7 Maart 1737 door de Compagnie met Pakoe Boewana II gesloten, hetwelk aanleiding gaf tot de reorganisatie van de pradata-rechtspraak (Rouffaer, Vorstenlanden pp. 634 en 635), en werd het jaar 1771 onder pressie der Compagnie het groote jaar der Javaansche rechtsboeken, ook noodig om den berg van rechtskwesties, die sinds 1755 door de verdeeling van het Kartasoeraasch-Mataramsche Rijk was verrezen, af te slijpen, — het jaar 1773 is van beteekenis door de totstandkoming van het bijzondere wetboek de Angger-aroebiroe, welks doel was om het eeuwige geharrewar tusschen de Salasche en Djokjasche desa's — gevolg van de ruwe en grillige verdeeling van het Kartasoeraasch-Mataramsche Rijk — voorgoed uit den weg te ruimen. Rouffaer's speurzin heeft ons van de oudere teksten bezorgd twee Javaansche copieën, één van 11 November 1782 en één van 5 Januari 1786. Beide zijn hernieuwingen van een codificatie van 4 April 1773 (zie de dateering op p. 140 en p. 145). Deze twee gelijknamige en uit gelijke behoeften ontstane codificaties verschillen echter, wat haar inhoud betreft, hemelsbreed. Hoe moeten wij dit verschijnsel verklaren?

Gaan we daartoe de teksten van 11 November 1782 en 5 Januari 1786 na.

De tekst van 1782 vermeldt in zijn slotartikel, dat deze Angger-aroebiroe in acht artikelen opgesteld werd door den Rijksbestuurder Sasradiningrat I met al de buiten- en binnen-najaka's van Soerakarta en den wadana-djaksa, die met een opdracht naar Semarang waren gezonden; en vermeldt verder, dat de oudste redactie vervaardigd was te Semarang op Zondag den 4en April 1773. Daarentegen is de tekst van 1786 slechts vier artikels groot, en hij vermeldt in zijn slot alleen — in tegenstelling met de andere redactie — dat het stuk voor het eerst geschreven was te Semarang op 4 April 1773. In de merkwaardige beweegreden van den tekst van 1782 staat, dat de Angger-aroebiroe gemaakt werd ten tijde van Sultan Agoeng van Mataram (1613—1645). De beweegreden van den tekst van 1786 bevat deze merkwaardigheid niet,

maar zegt, dat dit jurisdictieverdrag tusschen de Djokjasche en de Salasche Rijksbestuurders gesloten werd tot opruiming van de voortdurende geschillen omtrent desagronden.

Wat mogen wij nu uit het hier gereleveerde opmaken? Onzes inziens het volgende. In de eerste plaats, dat het ontbreken in den tekst van 1782 van een mededeeling omtrent de ratificatie van dit verdrag deze beteekenis heeft, dat de oudste redactie van dezen tekst, waaraan de copie van 1782 ontleend moet zijn, niet tot een *officieele* Angger-aroebiroe is geworden; immers de Angger-aroebiroe is een jurisdictieverdrag tusschen Sala en Djokja en had dus geratificeerd moeten worden. Een vraag naar aanleiding van het hier onderstelde is dan, waarom deze tekst in het jaar 1782 nogmaals werd hernieuwd, zooals de dateering zelf aangeeft. Met de gegevens, die ons nu ter beschikking staan, kunnen we jammer genoeg dit feit niet verklaren.

We weten uit de geschiedenis der Nawala-pradata (boven, p. 44), dat Djokja alle Salasche wetboeken met kleine wijzigingen steeds heeft geadapteerd. We weten dat Sasradiningrat I te Semarang een Angger-aroebiroe heeft opgesteld (zie boven, p. 144). Wanneer we dan waarde mogen hechten aan de merkwaardige mededeeling in de beweegreden — omtrent de alleroudste vervaardiging van dit wetboek —, is dan de gissing gewaagd, dat hij dezen tekst geredigeerd had met behulp van een uit den tijd van Sultan Agoeng overgeleverden tekst? Te Semarang zou dan Sasradiningrat's copie van de Sultan-Agoengsche Aroebiroe als basis zijn gebruikt voor het jurisdictieverdrag, tusschen hemzelf en Danoeredja te sluiten.

Stellen we de vraag of er eenige aanwijzing is om aan te nemen, dat de Salasche „inofficieele'' Angger-aroebiroe (tekst van 1782) uit den tijd van Sultan Agoeng zou kunnen dateeren, dan is het antwoord, dat er wel eenige grond is. Vergelijking toch van den inhoud dezer twee teksten doet ons tot de conclusie komen, dat van de *acht* artikels van den *inofficieelen* tekst, er slechts *twee* zijn — artikel 1 en artikel 3 —, welker inhoud teruggevonden wordt in de vier artikels der *officieele* Angger-aroebiroe. Dit feit stelt ons voor twee mogelijkheden. Ten eerste: dat Sasradiningrat niet veel succes zou hebben gehad met zijn ontwerp; in dezen zin, dat slechts weinig uit zijn ontwerp in de officieele regeling werd

overgenomen. Ten tweede — wat waarschijnlijker is —: dat in het ontwerp van Sasradiningrat geen aangelegenheden voorkwamen, die geschikt waren voor een Angger-aroebiroe, maar dat Sasradiningrat vervolgens in zijn afgekeurd ontwerp voorschriften heeft *ingelascht* uit een tekst, die te Semarang als jurisdictieverdrag aangenomen werd, op 4 April 1773 (de later in 1786 hernieuwde tekst).

De onderstelde afkeuring van Sasradiningrats ontwerp pleit onzes inziens tegelijkertijd voor het bestaan van een tekst der Angger-aroebiroe uit den tijd van Sultan Agoeng. Immers, het is begrijpelijk, dat Sasradiningrats ontwerp, als het een copie was van een Angger-aroebiroe uit den tijd van Sultan Agoeng (zie boven p. 150), afgekeurd moest worden, omdat dit ontwerp alsdan natuurlijk *geen* voorzieningen heeft bevat nopens datgene, waartoe de bijeenkomst te Samarang werd gehouden nl. om het eeuwige geharrewar tusschen de Salasche en Djokjasche desa's door de verdeeling van het Kartasoeraasch-Mataramsche Rijk uit den weg te ruimen. Deze kwesties toch bestonden niet *vóór* de Rijksverdeeling, dus ook niet in den tijd van Sultan Agoeng.

Zijn deze gissingen juist — wij beseffen, op hoe lossen grond zij steunen —, dan hebben we hier een grond om het bestaan van een Angger-aroebiroe aan te nemen in den tijd van Sultan Agoeng of, op zijn minst, vóór 1755, het jaar van ontstaan der twee Rijken.

Van de jongere Angger-aroebiroe heeft Rouffaer een tekst uit Djokja van 21 November 1843, groot zesentwintig artikelen, die te vinden is in zijn boekdeel B., pp. 151—159. Deze zelfde tekst is ook afgedrukt bij Oudemans deel II, pp. 1—22.

Resumeerende komen we dus tot de volgende onderstelling en samenvattingen:

a. Er is misschien een Angger-aroebiroe geweest uit den tijd van Sultan Agoeng of althans van vóór 1755, of, wat ook niet onmogelijk is, er is misschien een wetboek van vóór 1755 geweest, dat artikelen bevat van het type der zes artikelen, die we veronderstellen ontleend te zijn aan een wetboek van vóór de verdeeling. Zes van de acht artikels (de artikelen 2, 4, 5, 6, 7 en 8 van dezen tekst) zouden dan bewaard zijn gebleven in de inofficieele Angger-aroebiroe

van 1782. Wanneer onze gissing eens juist blijkt te zijn, dan is deze tekst dus belangrijk, als ontdekkende een brokstuk uit de duistere periode van het Javaansche wetboekenrecht van vóór 1755.

b. Er is een Angger-aroebiroe van 5 Januari 1786, groot vier artikels en die de derde redactie kan zijn geweest (1782,, 1786) van de oudste Angger-aroebiroe van 4 April 1773. Naast deze twee oudere hebben we dan nog twee nieuwere teksten:

c. één van 4 October 1818 van vier artikelen, die volgens Rouffaer te vinden is bij Roorda, Javaansche Wetten (zie hierover Rouffaer, Vorstenlanden p. 637).

d. en een van 21 November 1843, een Djokjasche codificatie, groot zesentwintig artikels, afgedrukt is in Javaanschen tekst bij Oudemans deel II pp. 1—22 en in Hollandsche vertaling deel I pp. 5—18.

Van de inofficieele Angger-aroebiroe van 1782 sprekende zullen wij zeggen: de Mataramsche Angger-aroebiroe, en van den tekst van 1786 sprekende: de officieele Angger-aroebiroe.

Stuk 4.

Over den inhoud der Angger-aroebiroe.

Zegt de naam van dit wetboekje al, waarvoor het dient nl. het „wetboek tegen ordeverstoring", doorlezing van den inhoud geeft de overtuiging, dat met de aanduiding „ordeverstoring" zonder meer niet is gezegd wat het wetboek zelf onder aroebiroe verstaat. Immers, al beteekent het woord aroebiroe op zich zelf „ordeverstoring" in ruimen zin, de officieele tekst van 1786 verstaat onder aroebiroe die ordeverstoring, welke speciaal haar oorzaak vindt in geschillen betreffende desagrond (artikel 1, tekst van 1786). Getrouw aan zijn opzet als jurisdictieverdrag tusschen Sala en Djocja, geeft deze tekst nog een verdere beperking aan het begrip aroebiroe door aan het eind van zijn artikel 1 de mededeeling toe te voegen, dat aroebiroe-zaken die ordeverstoringszaken zijn, welke haar oorzaak vinden in kwesties betreffende desagrond tusschen onderdanen van Soerakarta en van Djocjakarta. Ruimer in haar omschrijving was de Mataramsche Angger-

aroebiroe van 1782 geweest (de inofficieele), die in haar beweegreden zegt, dat het rechts- of wetboek dient om een eind te maken aan de geschillen, welke hun grond vinden in zaken betreffende desagrond, of van andere zaken, die voortdurende moeilijkheden opleveren. Tot deze andere zaken rekent de Mataramsche Angger-aroebiroe ook, blijkens haar artikel 2, het loopen in een desa, sawah of akkerveld die geen openbare weg is, en ook diefstal, of het nemen met een geforceerde toestemming — gepleegd op desagrondgebied — van hetgeen den desalieden toebehoort, van hetgeen ze planten, of van pluim- of hoornvee der desalieden.

Welke ongeregeldheden worden nu uitdrukkelijk en ook op grond van haar voorkomen in deze twee teksten beschouwd als aroebiroe-zaken?

Blijkens artikel 1 van den tekst van 1786: het met een dwarspaal versperren van een weg. Verder, volgens artikel 2 en artikel 3: het in bezit nemen van, of aanspraak maken op, grond toebehorende aan het andere Rijk.

Misplaatst is onzes inziens de opneming in artikel 4 van hetgeen men nog heden ten dage noemt de „larangan dalem'', de door den Vorst verboden kleeren (zie over deze materie Rouffaer, Noten pp. 161, 162, 163 en 164), aangezien deze aangelegenheid met desagrond niets te maken heeft. De Mataramsche Angger-aroebiroe kende dezelfde zaken als bovengenoemd, lasterpraat om tweedracht te zaaien tusschen vrienden van hoogen rang (artikelen 5 en 6) en beleediging (artikel 8).

De tekst van 4 October 1818 geeft te zien een dooreenmenging van de twee voorgaande teksten, waarbij natuurlijk die aangelegenheden, die uit de Mataramsche Angger-aroebiroe waren gecopieerd en die dus *niet* quasi-internationaal waren geworden — dit eerste wetboek immers was geen jurisdictieverdrag, boven p. 150 —, gefatsoeneerd worden en quasi-internationaal gemaakt. (Vergelijk Roorda, Javaansche wetten p. 260, aanteekening bij p. 230 regel 1—4, met artikel 2 der Mataramsche Angger-aroebiroe.) Aangezien de inhoud van dezen tekst van 1818 op hetzelfde neerkomt als de teksten van 1782 en 1786 kunnen we dezen tekst met rust laten.

De inhoud van den Djocjaschen tekst van 21 November 1843 is, te beginnen met artikel 5 (hier toch begint de latere aan-

vulling), in flagranten strijd met den oorspronkelijken opzet. Waarom deze tweeentwintig (zesentwintig min vier) artikelen aan de vier voorgaande vastgehecht zijn, welke vier, op het laatste artikel na, rasechte aroebiroe-zaken zijn, is ons onverklaarbaar. Allereerst toch bevatten deze aanvullingsartikelen regelingen voor ambtenaren (artikelen 5 tot en met 15), die beter thuis zouden hooren in de Angger-sedasa, verder regelingen omtrent zaken tusschen Javanen en Europeanen of vreemde Oosterlingen (artikelen 16, 17, 18, 19, 20), dan twee artikelen (21, 22) over in pand gegeven goederen, welke blijken van ander metaal te zijn gemaakt dan werd opgegeven, artikel 24 over het verloren gaan van in pand gegeven goederen — artikelen die we gedeeltelijk reeds bij de Angger-ageng van 1818 (zie Oudemans deel II p. 34 en 35) hebben ontmoet een artikel over verantwoordelijkheid bij het aanrijden of overrijden van iemand door een niet-Javaan (artikel 23) en ten slotte één artikel (artikel 26) over het betalen van de pacht der desabekels (al deze artikelen zijn te vinden bij Oudemans deel II pp. 5—18 in Hollandschen tekst of deel I pp. 1—22 in Javaanschen tekst). In één woord: een hutspot van dingen die met het technische begrip aroebiroe niets te maken schijnen te hebben en die we daarom buiten beschouwing mogen laten.

Eindigen we dit stuk met de mededeeling, dat als straffen op overtreding van de aroebiroe-voorschriften staan naar gelang van stand en rang van den delinquent: verbanning naar overzee, smadelijke straffen zooals het met uitgestrekte armen tentoongesteld worden, het verblijf binnen een omwanding van gevlochten bamboe zonder kris, en (voor hoogere ambtenaren of adellijke personen) boete-oplegging, of boete-oplegging plus een smadelijke straf, of ontslag uit den dienst. Het dragen — binnen een bepaalde grens — van verboden kleeren wordt gestraft met ontneming van deze verboden zaken.

HOOFDSTUK XI.

DE ANGGER-SEDASA.

De lezer weet uit Hoofdstuk I pp. 5 en 6, tot welk doel de Angger-sedasa diende. Rouffaer's exploratie te Sala heeft ons bezorgd een tekst van de Angger-sedasa van onbekenden datum, die te vinden is in zijn boekdeel B. pp. 7—31; deze tekst is groot honderdenzeven artikelen. Roorda heeft in zijn Javaansche wetten, pp. 36—39, een tekst van 4 October 1818 groot vijftig artikels laten drukken, met een aanvulling van zes artikels van misschien 1822 (Rouffaer, p. 638) op pp. 242—249. Oudemans heeft in zijn deel I, Javaansche wetten, p. 268 tot het slot, dezelfde zesentwintig artikels, welke Roorda gaf, gepubliceerd.

Beginnen we eerst met den tekst van 4 October 1818. Dit agrarische wetboek, één van de vier belangrijkste codificaties uit 1818 — het eerste groote jaar voor de codificaties der Javaansche wetboeken in de negentiende eeuw —, verdient zeker wegens zijn belangrijkheid voor de door en door agrarische Vorstenlanden, wegens zijn bepalingen aangaande het instituut van de landverhuur, hetwelk zoo'n grooten invloed heeft gehad op het sociale bestel dezer Rijken, en ook al wegens zijn omvang, een behandeling die niet mag achterstaan bij die van de voorgaande wetboeken. Deze plicht is echter gekweten, doordat Rouffaer in zijn Noten bij J. W. Winter, pp. 121 e.v., in zijn artikel over de Vorstenlanden, pp. 636 e.v., Van Vollenhoven bij zijn behandeling van het grondenrecht der Vorstenlanden (Adatrecht, I, pp. 677—690), A. Simon bij zijn beschouwing van het agrarische stelsel in de Javasche Vorstenlanden en de reorganisatie (Koloniaal tijdschrift 1918) en in hetzelfde tijdschrift van 1918, P. W. Jonquière in zijn opstellen over Grepen uit de Vorstenlandsche historie van vroegere en latere jaren, R. A. Kern in zijn Javaansche rechtsbedeeling, pp. 392 e.v., en Soepomo in zijn dissertatie over de

Reorganisatie van het Agrarisch stelsel in het Gewest Soerakarta (1927) in zijn paragrafen over apanages, apanagehouders en bekels, de rechten op den grond en het hoofdstuk over het vroegere landhuurstelsel en verdere verwijzingen, de Angger-sedasa wat betreft haar ontwikkeling en ook haar inhoud — zij het indirect— reeds uitvoerig hebben behandeld; zoodat wij meenen ons te mogen beperken tot enkele aanteekeningen, gedeeltelijk recapitulatie, gedeeltelijk aanvulling van hetgeen door anderen is gezegd. Over de eenenvijftig (honderdenzeven verminderd met zesenvijftig) artikelen van Rouffaer's tekst van onbekenden datum is echter uiteraard nog niets geschreven, zoodat we beneden een overzicht zullen geven van hun inhoud.

Uit Rouffaer, Vorstenlanden, p. 636, en uit Kern, Javaansche rechtsbedeeling, p. 392, weet men, dat de Angger-sedasa van 4 October 1818 tot voorlooper heeft de Serat-parembagan van 1771 (vindplaatsen, zie boven p. 126). De artikelen 1—10 van die Serat-parembagan, artikelen van administratieven aard, zijn overgenomen in de artikelen 6—15 der Angger-sedasa van 1818 (Rouffaer, Vorstenlanden, p. 636). Uit Rouffaers Noten, p. 123, weet men ook hoe men den inhoud van de Angger-sedasa van 1818 kan indeelen. Met enkele wijzigingen geven we ze hier weer.

De artikelen 1 en 4—12 houden regelingen in tusschen lagere en hoogere ambtenaren onderling; de artikelen 12 en 13 zijn rechtsvoorschriften van niet administratieven aard; de artikelen 29—40 regelen verhoudingen tusschen de bekels en hunne patoeh's, dus weer administratieve voorschriften. Artikel 2 en de artikelen 19—23 bevatten regels over „gemengde zaken'', d.z. zaken tusschen Vorstenonderdanen en anderen, Europeanen of vreemde oosterlingen, die de landverhuur betreffen; en eindelijk artikel 3 en de artikelen 16—19 en 23—28 „gemengde zaken'', welke niet de landverhuur betreffen. De artikelen 44—47 bevatten dan nog iets over het grondenrecht der desalieden; de artikelen 14 en 15 en de artikelen 47 tot en met 50 houden regels in van formeel recht. De aanvulling van zes artikels bevat in de eerste plaats (artikel 51) een bepaling over het recht op de pacht van apanagegronden bij ontslag uit den dienst; artikel 52 verbiedt het doen van een valsche aangifte en noemt de hierop gestelde straf op; de artikelen 53 en 56 handelen over ambtszegels en het onrechtmatige gebruik hiervan; artikel 54

is een bepaling die de landverhuur betreft en behoort tot de „gemengde zaken''; en artikel 55 is een administratief voorschrift.

Nemen we nu den onzes inziens jongeren tekst van Rouffaer van honderdenzeven artikelen ter hand. Van wanneer deze tekst dateert, kunnen we tot onze spijt met de beschikbare gegevens niet uitmaken. Aan de mededeeling in de beweegreden, dat deze tekst gemaakt is ten tijde van Sasradiningrat I, die in functie was van 1769 tot 1782 (Rouffaer, Vorstenlanden p. 607), met Fr. Chr. van Stralendorff — die van September 1767 tot omstreeks 1783 (Rouffaer, Vorstenlanden p. 601) — als resident van Soerakarta diende, in overeenstemming met Mangkoenegara I, die van 17 Maart 1757 tot 28 December 1795 regeerde (Rouffaer, Vorstenlanden, p. 602) en op last van Pakoe Boewana III, die Soenan was van 15 December 1749 tot 26 September 1788 (Rouffaer, Vorstenlanden p. 599) kunnen we moeilijk waarde hechten. Immers de Salasche tekst van 4 October 1818 (zie Roorda, Javaansche wetten, p. 36), welke in zijn beweegreden den naam noemt van R. van Prehn — die van 19 Januari 1818 tot 4 December 1819 resident was van Soerakarta —, is slechts vijftig artikels groot; en wij mogen aannemen (boven pp. 42 en 46), dat een jongere tekst steeds een grooter aantal artikels te zien geeft of een zelfde aantal, maar nooit een kleiner. Hoe men de gegevens in de beweegreden van Rouffaer's tekst ook ten opzichte van elkaar beschouwt, men moet uit deze gegevens tot de conclusie komen, dat deze tekst ouder moet zijn dan 1818, en deze conclusie strijdt dan met vorengaanden ervaringsregel. Daarom argwanen wij de mededeeling in de beweegreden als zou de tekst van honderdenzeven artikels gemaakt zijn in den tijd van Sasradiningrat I; wij gelooven veeleer, dat deze tekst jonger moet zijn dan 1818, ja zelfs jonger dan 1822, het waarschijnlijke jaartal der aanvulling met zes artikels.

Kan de mededeeling in de beweegreden dan wellicht deze beteekenis hebben, dat er in den tijd van Sasradiningrat I (laten we zeggen: in 1771 het groote jaar der codificaties onder Sasradiningrat I) reeds een Angger-sedasa is opgesteld, zij het natuurlijk van kleiner omvang? Deze onderstelling strijdt weer met het bestaan van de Serat-parembagan van 1771 (boven, p. 126), die tot nu toe steeds als een voorlooper is beschouwd van de Angger-sedasa. Met de voor ons thans beschikbare gegevens moeten we de vraag of er

omstreeks 1771 reeds een Angger-sedasa was, dus onbeantwoord laten. Den tekst van Rouffaer van honderdenzeven artikelen bedoelende, zullen we spreken van „de jongste Angger-sedasa'', waarmee we willen aanduiden, dat deze tekst o.i. de jongste moet zijn der beschikbare redacties van dit agrarische wetboek.

Aan agrarische geschriften en wetboeken ontmoeten wij dus achtereenvolgens:

a. de Serat-parembagan van 1771 groot zesentwintig artikels. Of er omstreeks 1771 reeds een Angger-sedasa bestond zooals wordt vermeld in de beweegreden van één der Angger-sedasa-teksten, blijve onbeslist;

b. er is een Angger-sedasa van 4 October 1818, groot vijftig artikels;

c. er is volgens Rouffaer waarschijnlijk in 1822 een aanvulling gemaakt van zes artikels. Deze gissing van Rouffaer wordt versterkt door een mededeeling uit Javaansche bron (zie het Jubileumnummer, ter gelegenheid van het bereiken van den vierenzestigjarigen leeftijd door Z. H. Pakoe Boewana X, van het Orgaan der Vereeniging Narpawandawa no. 1, Januari 1929, pp. 47 en 48) waarin wordt vermeld dat op 7 Maart 1822 een Angger-sedasa was gecodificeerd. Er schijnt dus een Angger-sedasa te zijn van 7 Maart 1822, en misschien was dat er een van zesenvijftig artikels;

d. er is een jonge tekst van onbekende geboorte, groot honderdenzeven artikels.

Over den inhoud der Angger-sedasa kunnen we nog het volgende mededeelen. Van hetgeen daarin over *procesrecht* wordt vermeld, hebben we reeds gesproken bij de *Nawala-pradata.*

De *inzet* van een rechtszaak, de *dagvaarding*, en de *verantwoordelijkheid* van het *hoofd* voor een ontvluchten gedagvaarde vertoonen hier hetzelfde beeld als in het algemeene wetboek de Nawala-pradata. Het eenige nieuwe in de Angger-sedasa is het ten tooneele verschijnen bij sommige dagvaardingen van het residentiekantoor. Europeanen en met dezen gelijkgestelden en Chineezen (artikel 16) moeten bij het indienen van beklag tegen een vorstenonderdaan, dit doen door tusschenkomst van het residentiekatoor. Artikel 14 vermeldt voorts den plicht der desalieden om van een gepleegde verwonding of doodslag aangifte te doen.

Tegen het verzwijgen (sidem pramanem, een term dien we al uit de Oendang-oendang Mataram en de Soerja-alam kennen) wordt boete bedreigd. Als merkwaardigheid zij hier medegedeeld, dat dit het eerste artikel is waarin zeer duidelijk wordt gesproken van een mededeelingsplicht der desalieden, zij het ook beperkt tot moord en verwonding. Uit het grondenrecht — recht inzake grond en water — noemt artikel 44 het recht der vorstenonderdanen om gronden te ontginnen, waarbij naar het schijnt (zie den Javaanschen tekst, Oudemans deel II p. 301) onderscheid wordt gemaakt tusschen ontginning met de bedoeling om alleen te (dipoendamel pémahan oetawi pasabinan, poenapa déné pategilan sasaminipoen) bebouwen, dan wel ontginning met de bedoeling om een bezitrecht (jèn dipoenaken gadahanipoen siti) uit te oefenen. Mocht niemand zich bij den aanvang der ontginning er tegen verzetten of is er, indien de ontginner beweert het bezitrecht over den ontgonnen grond te hebben, niemand die binnen drie jaren na de ontginnig als bezitter aanspraak maakt op deze gronden, dan heeft een hierna ingediende klacht geen gevolg, m.a.w. het genot- of bezitrecht van den ontginner wordt dan erkend. Mocht binnen drie jaren na de ontginning iemand zich als bezitter doen gelden, dan moet worden onderzocht, van wien de grond vóór de ontginning was. Wij hebben hier de termen bezitter en bezitrecht gebezigd omdat de Javaansche tekst van dados gadahanipoen en siti gadahanipoen spreekt [1]). Uit Van Vollenhoven, Adatrecht I p. 678 en 679, weten we intusschen hoe het met dit bezitrecht gesteld was.

---

[1]) Vergelijk dit met de mededeeling van B. Schrieke in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap 1919 deel 58, pp. 390 e.v., dat in de middeleeuwen private eigendom van land, zelfs van woesten grond — het in dit artikel der Angger-sepoeloeh gestelde geval heeft ook betrekking op woesten grond —, evenals in Voor-Indië ook op Java rechtens bestond (p. 398), doch dat eerst veel later, misschien pas sedert 1830 — dit artikel van de Anggersepoeloeh is van een tekst van 1818 — aan het zoogenaamd „eigendomsrecht'' van den Souverein ten gevolge van het despotisme der Vorsten rigoureuser interpretatie werd gegeven (B. Schrieke, Bataviaasch Genootschap 1919, p. 423, uit Soepomo, Reorganisatie p. 6). Ook leze men in verband hiermede, over de voortschrijdende ontwikkeling van genotrecht door ontginning tot bezitrecht voor Borneo, Mallinckrodt, Het adatrecht van Borneo, deel I, 1928 p. 358.

Geven we nu een overzicht van de éénenvijftig nog nooit besproken artikels der jongste Angger-sedasa.

Artikel 57 handelt over het geval van zegelvervalsching en de hierop gestelde straf bij ontdekking; artikel 58 geeft aan, wanneer bij een geschil een door een zegel gewaarmerkt contract als echt zal worden beschouwd; artikel 59 schrijft de verplichting voor om een pas (serat lampah) aan te vragen ingeval men een buitenlandsche reis (buiten Soerakarta) wil ondernemen. Nu komen de artikelen 60 en 61, die over de gemengde huwelijken handelen. In artikel 60 staat, dat, wanneer een Javaansche vrouw, onderdaan van Soerakarta, met een Europeaan of een Chinees trouwt, of door een Chinees als bijvrouw wordt genomen, zij in rechtsgeschillen beschouwd wordt als een Europeesche of een Chineesche. Na huwelijksontbinding wordt zij automatisch weer beschouwd als een vorstenonderdaan. Artikel 61 behandelt hetzelfde geval, maar omgekeerd: wanneer een Europeesche of een Chineesche trouwt met een onderdaan van Soerakarta, wordt zij in rechtsgeschillen beschouwd als Soerakartaasch onderdaan. Dan volgen een paar interessante artikels, de artikelen 71, 72, 73 en 74; interessant, omdat hierin herinneringen worden vastgesteld omtrent de vroeger zoo bloeiende riviervaart op de Bengawan van Soerakarta met zijn haven Kedoeng Kopi naar Gresik vice versa. In de artikelen 71 en 72 vindt men instructies over wat er gedaan moet worden ingeval er handelsbooten zijn, waarvan wordt gesignaleerd, dat ze opium of tiké aan boord hebben. De artikelen 73 en 74 bevatten regels inzake aanvoer van zout door Javanen, die met hun booten van Gresik terugkomen om zout te halen; komen ze in de haven Kedoeng Kopi te Sala aan, dan moet de hiermee belaste Europeaan onderzoeken of hun zoutvracht niet overschrijdt de hoeveelheid, in hun vergunning (serat pas) vermeld. Ook is het den handelaars verboden onderweg tijdens hun vaart van Gresik naar Sala zout te verkoopen. Zoowel wegens overschrijding van de verleende hoeveelheid van aanvoer als wegens verkoop onderweg — hetgeen wordt geconcludeerd uit een aanvoer ver beneden de in de vergunning verleende hoeveelheid — wordt straf opgelegd door het Gouvernement.

Op den verkoop van woekoezout[1]) worden geen beperkingen

---

[1]) Gekorreld, grof zout.

gesteld, mits deze maar afkomstig is van de noordelijke strandprovinciën (pasisir lèr), artikel 75. Van dezelfde soort als bovenstaande artikelen omtrent den handel in zout vindt men er nog vele andere, tegen welker overtreding straf wordt bedreigd, zooals artikel 76 over koffie, artikelen 77 en 78 over eetbare vogelnestjes, artikelen 79 en 80 over aanmaak en verkoop van buskruit, artikelen 81 en 82 over handel in sterken drank, artikelen 83 en 84 over valsche munt.

De artikelen 85 en 86 zijn weer twee artikels voor „gemengde zaken'' (boven p. 156) en schrijven voor, wat er gedaan moet worden ingeval een vorstenonderdaan gedaagd wordt wegens het leenen van geld of goederen van Europeanen of van Chineezen; artikelen 87 en 88 hebben het over vendutie; artikel 89 vermeldt de straf tegen een dievegge; artikel 90 is een administratief artikel en vermeldt en erkent het recht van protest van een bekel, ingeval hij meent, onschuldig wegens intriges te zijn ontslagen. Hierna komen de artikelen 91, 92 en 93 over brandstichting, waarvan artikel 91 wel het merkwaardigste is vanwege zijn strafbedreiging met „ten doode toe levend verbranden'' van den brandstichter ingeval het door hem in brand gestoken huis nog andere huizen in den brand meesleept.

De artikelen 94 en 95 regelen het dobbelspel, nl. wanneer dit wel geoorloofd is en wanneer niet; artikel 96 heeft het over de verplichting van vorstenonderdanen om in geval van bezoek van iemand van buiten Soerakarta te onderzoeken of de gast wel een pas bij zich heeft en om van dit bezoek mededeeling te doen aan zijn bekel; artikel 97 bevat een voorschrift voor het geval een Chinees een stuk grond van een vorstenonderdaan wenscht om het tot graf te bestemmen. De artikelen 98, 99, 100 en 101 zijn artikelen die het verkeer te land en te water reglementeeren; terwijl eindelijk artikel 102 uitdrukkelijk verbiedt om goederen van het Gouvernement, die gestolen of teloor zijn gegaan, in bewaring te hebben.

Na dit droge overzicht komen we gelukkig aan een paar artikelen, die een stilstaan wel waard zijn. Artikel 103 en 104 bepalen, dat ieder ambtenaar verplicht is om zijn zoon, dien hij als opvolger in zijn functie aanwijst, als magang [1]) of panakawan [2]) aan te geven,

---

[1]) Candidaat-ambtenaar.

[2]) Als een volgeling dienst doen van een aanzienlijke, een variant van een candidaat-ambtenaar.

waarop dan deze zoon beschouwd wordt als de latere pretendent voor zijn vaders functie. Bij verzuim kan die zoon, in geval van des vaders dood of ingeval de vader wegens ouderdom zijn functie niet meer behoorlijk kan uitoefenen, niet in zijn plaats worden benoemd. Dit aangeven als magang of panakawan was dus voorwaarde voor de ambtelijke erfopvolging. Een andere voorwaarde is ook dat de zoon niet blind is (aan één of aan beide oogen), noch een slecht gedrag heeft; in zoodanig geval komt zijn jongere broeder in aanmerking, die dan verplicht is om zijn afgekeurden ouderen broer te onderhouden. Mocht er geen mannelijke afstammeling zijn, dan kan de vader ook zijn dochter als opvolger aangeven; haar man doet dan in haar plaats dienst. Door de onduidelijkheid van den tekst weten we echter niet zeker, of deze laatste bepaling „in het geval er geen mannelijke afstammeling is'' geldt voor alle ambtenaren, dan wel alleen voor bepaalde lagere ambten. Bij kinderloosheid kan een ambtenaar één zijner bloedverwanten aangeven, die dan in aanmerking zal komen om hem op te volgen, tenzij de vorst anders beschikt. In de laatstgenoemde twee artikelen wordt dus, mits voldaan is aan de beide billijke voorwaarden, het recht van ambtelijke erfopvolging erkend en gewaarborgd. Tot slot bevatten de artikelen 105, 106 en 107 iets over het erfrecht en wel dit, dat hierin wordt opgesomd, welke bezittingen van een wadana, kaliwon of mantri, bezittingen, welke tot hun ambtelijke distinctieven behooren, bij versterf niet onder hun erfgenamen mogen worden verdeeld.

HOOFDSTUK XII.

DE ANGGER-GOENOENG.

Hebben we in hoofdstuk X, p. 149, gelegenheid gehad de mijlpalen te memoreeren der opstelling van Vorstenlandsche wetboeken in de achttiende eeuw, en konden we in het vorige hoofdstuk één jaartal van groot belang noemen uit de negentiende eeuw, nu zijn we gekomen aan het slot van de reeks dezer gedenkwaardige jaren, nl. aan het jaar 1840, waarin op 12 October nog een belangrijke codificatie plaats vond: het honderdentwee artikelen groote wetboek de Angger-goenoeng, te vinden bij Rouffaer, boekdeel B. p. 107—131. Een gelijkluidenden tekst vinden we in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden (Javaansche en Madoereesche handschriften, CCLXVII cod. 1843, zie Prof. Vreede's catalogus pp. 358 en 359), voorts bij Roorda, Javaansche wetten pp. 158—225, en ook bij Oudemans, deel II pp. 188—268.

In 1818 en in 1840 zijn dus belangrijke wetboeken geredigeerd. De epitheta zijn noodig, want ook het jaar 1806 mag niet onvermeld blijven. Immers op 17 Februari 1806 [1]) werd gecodificeerd de Angger-gladag, welker grootte varieert tusschen de zestien en zeventien artikels (zie Prof. Vreede's catalogus p. 359, en Rouffaer [2]), Vorstenlanden p. 645).

Haar inhoud is een bevelschrift, een minutieuze reglementeering van de gladag-diensten, de vorstendiensten — ter hoofdplaats maar

---

[1]) Aan het eind van den Javaanschen tekst zelf vinden we een anderen datum geschreven door C. F. Winter en die, herleid, gelijk is aan 1815. Misschien mogen we dit aldus opvatten, dat in 1815 één artikel — eveneens geschreven door Winter — is bijgevoegd.

[2]) Rouffaer's mededeeling dat een deel van de artikelen der Angger-gladag later opgenomen is in de Angger-goenoeng kunnen we na doorlezing der Angger-gladag niet beamen.

ook daarbuiten — door de gladags te verrichten. Ze bevat ook allerlei bepalingen over de plichten der gladags die betreffen de zorg voor de vorstelijke huishouding, zooals de zorg voor de vorstelijke huizen, huisraad, uitgebreide keuken- en feestbenoodigdheden en ook bepalingen die nauwkeurig reglementeeren de werkzaamheden van de Kalang's en de Gowong's [1]). Een wetboek echter, dat wel van belang is om de huishouding van den Vorst te leeren kennen, maar dat als rechtsboek van geen waarde is en dat we daarom (den tekst geven we als bijlage nummer XI) onbesproken zullen laten.

Voor het gemak van den lezer hebben we reeds in het kort in hoofdstuk I p. 6 gezegd, waarvoor de Angger-goenoeng dient. De motor, die gezeten heeft achter het scheppen van dit wetboek, was de wensch — onder den onzachten drang van resident J. F. T. Mayor (December 1834—September 1843; Rouffaer, Vorstenlanden p. 602) — om het politiewezen in de Vorstenlanden te organiseeren, in navolging van hetgeen in Djokja op 1 November 1831 door toedoen van resident T. G. Valck (Rouffaer, Vorstenlanden pp. 644 en 645) was geschied. Het ging dus in hoofdzaak om het politiewezen, en het is dan ook zeer begrijpelijk dat de politioneele artikelen 11—24 van de Serat-paremgagan (boven, p. 126) in 1840 bij de Angger-goenoeng zijn ingelijfd. Rouffaer beweert zelfs dat het politioneele gedeelte van de Serat-parembagan afzonderlijk in den jare 1840 nogmaals voor Sala is afgekondigd, gewijzigd en belangrijk aangevuld als Angger-goenoeng (Rouffaer, Vorstenlanden p. 636).

Weten we dus, dat de Angger-goenoeng van 1840 in zich bevat gedeelten uit de Serat-parembagan van 1771, de vraag rijst: zijn er nog andere wetboeken waaruit gedeelten zijn gelicht om er de Angger-goenoeng uit op te bouwen?

Gaan we daartoe de artikelen der Angger-goenoeng na, dan vinden we hier o.a. ook terug eenige artikels uit de Angger-sedasa van 1818, zooals de artikels 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 71 der Angger-goenoeng, die geheel of met kleine afwijking correspondeeren met respectievelijk artikels 29, 30, 31, 35, 37, 38, 43, 42, 44, 45, 39 en 14 der Angger-sedasa. Zoo correspondeeren de artikelen 79 en 81 der Angger-goenoeng met de artikelen 17 en 21 der Angger-

---

[1]) Zie boven p. 4, noot 1, 2 en 3.

ageng, en artikel 93 der Angger-goenoeng met artikel 1 der Angger-aroebiroe.

Wat is de reden van deze werkwijze? Een juister probleemstelling is misschien deze: waarvan was deze werkwijze een noodzakelijk gevolg? Onzes inziens hiervan: dat er in de bouwstofleverende wetboeken — dus in de Angger-ageng, de Serat-parembagan, de Angger-sedasa — reeds vele regelingen voorkwamen, die den goenoeng alias politie aangingen. Deze artikelen worden nu dus gecompileerd en van het officieele goenoengmerk voorzien.

Het best kunnen we daarom de Angger-goenoeng aanduiden als zijnde grootendeels een compilatiewetboek van artikelen uit de diverse wetboeken, die iets te maken hadden met het goenoeng- of politiewezen, wèl te verstaan: met de werkzaamheden van de politie dier dagen.

Deze werkwijze moet intusschen noodwendig aan den aard van dit wetboek ook een ander aanzien geven dan dat van alleen te zijn politioneel. Immers de ontleende artikelen, b.v. die uit de Angger-sedasa, waren veelal administratieve en agrarische artikelen. Die werden nu zonder iets aan het oude karakter der artikelen te wijzigen in de Angger-goenoeng overgeplaatst. Ja, er zijn zelfs artikelen aan de Angger-sedasa ontleend, waarin over den goenoeng niet wordt gerept en die nochtans onveranderd in de Angger-goenoeng zijn opgenomen, zooals de Angger-sedasa artikelen 29, 35, 37, welke geworden zijn de artikelen 52, 55, 56 der Angger-goenoeng. Een onvermijdelijk gevolg van deze werkwijze was, dat de Angger-goenoeng twee aangezichten te zien geeft: in de eerste plaats dat eener instructie voor het goenoeng- alias politiewezen, ten tweede dat van een administratief-agrarisch wetboek evenals de Angger-sedasa.

De inhoud der Angger-goenoeng biedt ons dus, behalve voor het politiewezen, weinig nieuws. Daarom zullen we ons beperken tot het opsommen van de voornaamste plichten des goenoengs. Slechts over één agrarisch artikel, artikel 34, moeten wij het even hebben; in tegenstelling toch tot de bepalingen der Angger-sedasa [1]) worden in dit artikel transacties over grond met Chineezen verboden tenzij met toestemming van Z. H. den Soenan of van den resident.

---

[1]) Zie hierboven p. 156.

De voornaamste plichten van den goenoeng zijn:

a. politiewerkzaamheden, zooals het waken tegen overtredingen;

b. rechtspraak door minnelijke schikking (Javaansch: matoet of ngroekoen [1]).

In overleg met de mindere hoofden (met dezen naam bedoelt Winter waarschijnlijk de lagere goenoeng's, zie Rouffaer, Noten p. 153) en met de mantjapat-mantjalima, moeten de districtsgoenoeng's (panèwoe-goenoeng) altijd eerst trachten door minnelijke schikking naar billijkheid de zaak af te doen, uitgezonderd die zaken waarop een lichamelijke of onteerende straf staat (Rouffaer, Noten p. 152). Naar het schijnt zijn ook de desahoofden [2]) verplicht om altijd eerst te trachten rechtszaken in der minne te schikken (Rouffaer, Noten p. 152 en Vorstenlanden p. 645).

Mochten partijen met de minnelijke schikking van den panèwoegoenoeng geen genoegen nemen, dan moet de zaak voor den boepatigoenoeng (goenoeng gedé) gebracht worden, en mocht ook deze de zaak niet kunnen afdoen, dan wordt de rechtszaak ter hoofdplaats afgedaan (zie artikel 58, 92 en Rouffaer, Noten p. 153) [3]).

c. hij is belast met het opzicht over en de zorg voor posthuizen, postwagens en brievenpost;

d. het onderhoud van bruggen, de zorg in geval van vervoer van Gouvernementsgoederen, of ingeval militairen op marsch gaan en hulp noodig hebben;

e. hij is belast met de zorg voor ambtenaren en personen die met een opdracht van den vorst op reis zijn;

f. tijdens de garebeg moet hij zorgen voor lieden om de goenoengans (bergen van eterijen, lees hierover uitvoerig Jubileum-

---

[1]) Zie hierboven p. 65.

[2]) Zie ook Mr. I. Cassuto, Dorpsstrafrecht en dorpsstrafrechtspraak, in zijn Het adatstrafrecht in den Nederlandsch-Indischen Archipel, zonder jaartal, hoofdstuk VII.

[3]) Ditzelfde beeld: „eerst trachten zaken in der minne te schikken, mochten de hoofden er niet in slagen den vrede te herstellen, dan moeten partijen zich tot de rechters wenden,'' vinden we terug in Borneo, zie Mallinckrodt, Het adatrecht van Borneo, academisch proefschrift 1928, deel I pp. 203—204.

nummer Narpawandawa pp. 31—35) te dragen en bepaalde werkzaamheden in de stad, zooals opgravingen en dempingen.

Als slot zij medegedeeld dat naar het schijnt — op te maken uit den aanhef, zie Roorda, Javaansche Wetten p. 158 en o.a. artikel 41 — men onder de goenoeng's heeft een groep kadipatèn (kroonprins) en een groep kapatian (Rijksbestuurder).

HOOFDSTUK XIII.

Stuk 1.

De gevolgde werkwijze [1]) bij het samenstellen der Vorstenlandsche wetboeken en de waarde der gegevens voor den raadpleger.

Het toeval wil, dat, nu we aan dit hoofdstuk gekomen zijn, we juist achter ons hebben het wetboek Angger-goenoeng, welk wetboek het sprekendst demonstreert, welke werkwijze door de samenstellers der Javaansche wetboeken schijnt gevolgd. In het vorige hoofdstuk hopen we aangetoond te hebben, dat de Angger-goenoeng opgebouwd is uit artikelen, bijeengeraapt uit ettelijke der oudere wetboeken. Al eerder, in hoofdstuk IX stuk 6 p. 139, hadden we over de Angger-ageng de gissing gewaagd, dat elementen uit de Kartasoeraasch-Mataramsche Nawala-pradata of uit een ander wetboek uit den Kartasoeraasch-Mataramschen tijd gebruikt zijn als bouwstof voor het prototype der Angger-ageng van 1771 en dat hetzij uit dezen tekst hetzij rechtstreeks uit de bron waaraan door de Angger-ageng artikelen waren ontleend elementen zijn gebezigd voor het maken van de Nawala-pradata van 1771. En in hoofdstuk X stuk 3 p. 150 en 151 betreffende de Angger-aroebiroe hadden wij ondersteld, dat men een zelfde werkwijze heeft willen volgen om het jurisdictieverdrag van 1773, de Angger-aroebiroe, samen te stellen; later, in 1818, zijn elementen uit de onofficieele Angger-aroebiroe van 1782 (zie boven p. 153) weer gebezigd om de Angger-aroebiroe van 1818 te helpen ineenvoegen. Ook bij het samenstellen van de Pepakem Tjerbon van 1768 heeft men dezelfde methode gevolgd: de Pepakem Tjerbon is niet veel anders dan een compilatie van artikelreeksen uit verschillende wetboeken. Ook is dit volgens Professor Hazeu

---

[1]) Over de inrichting der Javaansche wetboeken raadplege men Jonker's Javaansch Strafrecht 1882, p. 2.

(zie Pepakem Tjerbon p. 125) het geval met de nauwverwante andere rechtsboeken zooals de Soerja-alam (zie hoofdstuk II, p. 11), de Djaja-lengkara, de Radjaniti. Wanneer wij nu uit het bovenstaande een regel zouden mogen opmaken, dan is het deze: de Javaansche wetboekontwerper schijnt deze begrijpelijke methode te volgen, van eerst te kijken of soms in oudere wetboeken dingen aanwezig zijn die voor het nieuwe doel gebruikt kunnen worden, en, zoo ja, ze ontleenen, al dan niet met wijzigingen en heel vaak met slaafsch copieeren. Hierdoor kunnen in jongere teksten elementen aanwezig zijn, welker geboorte eeuwen vroeger plaats vond en welker geschiedenis terugreikt tot in de Kartasoeraasch-Mataramsche periode of eerder.

Zooals te begrijpen is, kan deze werkwijze haar schaduwzijde hebben, vooral wegens het reeds vermelde feit dat slaafsch copieeren veelvuldiger is dan een critisch overnemen met wijziging overeenkomstig den eisch van het te maken nieuwe wetboek. Gevolgen zijn dan: het niet beantwoorden aan doel en opzet van de nieuw te maken wetboeken; continuïteit van fouten; het niet meer in overeenstemming zijn van den inhoud der gecopieerde artikelen met het sedert gewijzigde levende recht of met de rechtsbehoefte (vergelijk dit met onze mededeeling in hoofdstuk VI, stuk 5 p. 65). Er kan gestorven recht worden gecopieerd of zelfs recht dat nooit geleefd [1]) heeft.

Als voorbeelden van verwaarloozing van doel en opzet kunnen waarschijnlijk dienen de *niet* quasi-internationale artikelen der Angger-ageng (zie hoofdstuk IX, stuk 6 p. 137), of de hutspot-redactie der Angger-aroebiroe (zie hoofdstuk X, stuk 3 p. 154). Als voorbeelden van continuatie van fouten: het stereotiep copieeren, ondanks zijn onduidelijkheid, van artikel 8 der Angger-ageng van 1771, correspondeerend met artikel 11 van den tekst van 1798 en van 1818, of het niet op zijn goede plaats zetten van het laatste stuk van artikel 13 der Angger-ageng van 1771 (zie bij ons op p. 79 noot 2), hetwelk na een achtvoudige hernieuwing nog steeds op zijn verkeerde plaats aanwezig is (zie artikel 16 van den tekst van 1798 en 1818); het steeds copieeren van het

---

[1]) Men vergelijke dit met hetgeen Snouck Hurgronje schrijft (De Atjèhers deel I, 1893 p. 9) over de Atjèhsche Vorstenedicten.

foutieve woord wowongan [1]) (zie artikel 5 van de Angger-ageng van 1771) in plaats van momongan tot en met de zesde hernieuwing (zie artikel 7 van den tekst van 1798, in den tekst van 1804 staat wongwongan en in den tekst van 1818 staat eindelijk het goede woord momongan). Ook hebben wij gewezen op de mogelijkheid van het copieeren van niet meer levend recht in een jonger wetboek. Hierop moeten de raadplegers der Javaansche wetboeken steeds verdacht zijn. Wanneer dus in een tekst van (laten we zeggen) de Angger-ageng van na 1830 gesproken wordt van het bestaan van een loerah (artikel 3 Oudemans deel II p. 42), dan moeten we, steeds terugzoekende, nagaan, of niet in het correspondeerend artikel niet alleen van hetzelfde wetboek, maar ook — na eerst nagegaan te hebben of dit artikel ontleend is aan een ander wetboek — van het wetboek waaraan dit artikel ontleend is, en in het eensluidende zinsdeel precies dezelfde bewoordingen gebezigd worden. Kunnen we dit spoor terugvolgen — zooals in het gegeven geval tot en met den tekst van 1771 —, dan mogen we als resultaat van ons onderzoek onderstellen, dat waarschijnlijk in 1771 of vroeger er een loerah bestond; doch om uit den tekst van na 1830 in het geval van gebleken slaafsch copieeren een onderstelling te wagen over den toestand van 1830 zelf is alsdan gevaarlijk en misleidend. Om deze reden heeft het zijn nut, dat beschikt worde over de wetboeken in hun opeenvolgende redacties, willen we eenigszins betrouwbare gegevens putten uit de Javaansche wetboeken, die nu gelukkig steeds grooter belangstelling gaan ondervinden en meer en meer geraadpleegd zullen worden.

Stuk II.

Volksrecht in de Vorstenlandsche wetboeken.

„Eerst wanneer men het adatrecht van Java erkent als een doodgewoon onderdeel van dat van Indonesië, met dezelfde trekken en dezelfde tekortschietingen als het adatrecht van andere kringen, eerst dan komt het op zijn rechte plaats te staan'' [2]) zegt de man, die het „ontdekte'' adatrecht gepolijst heeft om het na zijn

---

[1]) Zie boven p. 74.

[2]) Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië deel I, p. 504.

herkregen glans een waardige plaats te gunnen in de wetenschappelijke etalages van de wereld en in de harten der westersch geschoolde Indonesiërs.

Het volksrecht van Java is dus in wezen gelijk aan dat van het overige Indonesië; daarom zullen hier, als basis van vergelijking om te onderzoeken of in de Vorstenlandsche wetboeken volksrechtbestanddeelen van Java zijn opgenomen, gebruikt mogen worden de kenmerken van het adatrecht van het overige Indonesië. In dit stuk nu zal een samenvatting worden beproefd van die elementen uit de nieuwere Javaansche wetboeken, die gerekend zouden kunnen worden te behooren tot het volksrecht van geheel Indonesië en dus ook van Java. Van Vollenhoven's Adatrecht van Nederlandsch-Indië en vooral Ter Haars dissertatie over het Procesrecht der inlanders, de opstellen van Wilken over het pandrecht bij de volken van den Indischen Archipel en over het strafrecht bij de volken van het Maleische ras, en Kits van Heyningen's Wraak- en strafrecht in den Indischen Archipel (zie literatuurlijst) vergemakkelijken onze taak in dezen.

Laten wij echter beginnen met een beantwoording van de dikwijls gedane vraag (zie Soepomo, Reorganisatie p. 18 en v.v.) omtrent het bestaan van desa's als rechtsgemeenschappen evenals in de gouvernementslanden. Bevatten de Javaansche wetboeken hierover gegevens?

De bovengestelde vraag meenen we gemakkelijk te kunnen beantwoorden als we het probleem aldus mogen stellen: bevatten de Javaansche wetboeken gegevens omtrent het bestaan van loerahs als desahoofd, wèl te onderscheiden van en niet te verwarren met loerah in den zin van chef of patoeh, òf wordt daarin alleen gesproken van bekel's, rentmeesters, die op zijn hoogst tevens desahoofd kunnen zijn (zie Van Vollenhoven, Adatrecht I p. 660)?

Nemen wij den oudsten tekst van na 1755 ter hand, den tekst der Angger-ageng van 21 April 1771 (boven hoofdstuk VII). In artikel 3 van dezen tekst wordt gesproken van logeeren in het huis van den loerah of in dat van den kamitoewa (na den loerah komt hier dus niet de bekel, wat aanduidt, dat met loerah hier desahoofd moet zijn bedoeld en niet een patoeh), of in dat van den kaoem of godsdienstbeambte. Van een bekel wordt hier niet gerept, zoodat we in het verband waarin het woord loerah hier

voorkomt een aanwijzing mogen vinden voor het bestaan van desa's, met een loerah of desahoofd, dus van een rechtsgemeenschap.

In artikel 4 wordt zoowel van een loerah als van een bekel gesproken. De Nawala-pradata van 15 Mei 1771 spreekt zoowel van een loerah als van een bekel in de artikelen 9, 11, 12, 14, in een verband dat het bestaan doet vermoeden van desa's met een loerah aan het hoofd, dus kaloerahan's, naast desa's met een bekel in haar midden, dus kabekelan's.

Ook de inofficieele Angger-aroebiroe van 1782 spreekt in artikel 3 van een loerah of een bekel.

Als gevolg van de boven uiteengezette werkmethode der samenstellers van Javaansche wetboeken hebben uiteraard de oudere teksten van de nieuwere wetboeken voor ons onderzoek de meeste waarde.

Wanneer we nu uit de bovenstaande gegevens een conclusie zouden mogen trekken, dan luidt deze: dat we niet ver van de waarheid zullen zijn wanneer we zeggen dat men in het begin en wellicht ook nog in het midden van de achttiende eeuw in de Vorstenlanden twee soorten desa's *naast* elkaar heeft gekend, en wel desa's als kaloerahan's, dus rechtsgemeenschappen, en desa's als kabekelan's, dus rentmeesterschappen.

Keeren we thans tot ons punt van uitgang terug. Bij onze behandeling van de Oendang-oendang Mataram, de Nawala-pradata en de Angger-ageng hebben we hier en daar reeds gewezen op punten van algemeen Indonesisch recht. Hetgeen nu volgen gaat zal dus veelal recapitulatie zijn van hetgeen reeds in vroegere hoofdstukken is medegedeeld.

1. *Inzet van een rechtszaak.*

Bij de Oendang-oendang Mataram in hoofdstuk III p. 18, bij de Nawala-pradata in hoofdstuk VI, stuk 3 p. 55 en bij de Angger-ageng van vóór 1818 in hoofdstuk IX, stuk 4 pp. 122, 125 en 129 (zie ook bij ons hoofdstuk IX, stuk 5 bij D p. 133) meenen we voor deze wetboeken evenals voor het overige Indonesië den adatrechtelijken procesregel te mogen onderstellen: „Geen procedure zonder beklag'' [1]).

---

[1]) Ter Haar, Procesrecht p. 45.

2. *Plicht om te beproeven in der minne te schikken.*

Bij onze algemeene opmerkingen over de Nawala-pradata in verband met Winter's mededeeling (Regtpleging p. 482) in hoofdstuk VI, stuk 5 p. 65 hebben we reeds genoemd den hier evenals elders in Indonesië [1]) bestaanden plicht te trachten zaken in der minne te schikken.

3. *Eigenrichting.*

Eigenrichting is in de Javaansche wetboeken reeds vroeg ongeoorloofd verklaard (zie bij hoofdstuk VI stuk 4 p. 59 en hoofdstuk IX, stuk 5 pp. 132 en 133). Overtreding van dit voorschrift wordt gestraft met boete; die bedraagt echter slechts de helft van de boete op gewonen roof. Ter Haar (Procesrecht p. 25) en Wilken (Wilken-Van Ossenbruggen p. 391; vergelijk ook hetgeen staat in noot 20 op p. 391) beschouwen dit als een concessie aan de bestaande volksmeening, volgens welke de eigenrichtingsdaad eigenlijk niet onrechtmatig was; m.a.w. de artikelen over eigenrichting der Javaansche wetboeken wortelen in hetzelfde adatrechtelijke eigenrichtingsrecht als dat van overig Indonesië. Op dit punt zijn de Javanen dus reeds verder dan de andere Indonesiërs (men vergelijke dit ook met de eigenrichting op Borneo, zie Mallinckrodt's Adatrecht van Borneo, deel I, 1928, pp. 176—190).

4. *Procespanden.*

In hoofdstuk VI stuk 4 bij E. pp. 60 en 61 hebben we geschreven over de procespanden. Ter Haar heeft het bestaan van procespanden vastgesteld bij alle volken van Sumatra op de bewoners van den Maleischen rechtskring na, over wie te dezen geen gegevens zijn (Procesrecht pp. 60, 61 en 93).

5. *Bekentenis, eed en bewijs.*

Artikel 3 der Angger-ageng van 1798 houdt o. a. in, dat een volledige bekentenis het proces doet afloopen (de passage over

---

[1]) Ter Haar, Procesrecht, hoofdstuk II p. 26.

de Djokjanees of Solonees, die in het andere Rijk diefstal pleegt en bekent, en die in het Rijk waar hij thuis hoort, zonder verder proces moet worden gevonnist).

Ter Haar heeft dit medegedeeld voor de rest van Indonesië (zie Adatproces p. 64). Artikel 9 der Angger-ageng van 1771 spreekt van een beslissenden zuiveringseed, zie boven p. 77; ook deze zuiveringseed bestaat elders in den Archipel (Ter Haar, Procesrecht p. 68). Artikel 4 der Nawala-pradata van 1771 zegt, dat voor de deugdelijkheid van een bewijs noodig is dat een eed wordt afgelegd. Ter Haar (Procesrecht, p. 68) heeft dit geconstateerd bij de Karo-Bataks en misschien bij de Minangkabauers.

Voor de groote waarde die in de Javaansche wetboeken gehecht wordt aan tjina of tjihna of boekti of tjihna-boekti, waarom we dit laatste ook noemden „het teeken van daderschap", en die Liefrinck [1]) voor Bali vertaald heeft met „stukken van overtuiging" — immers het vinden van tjina of boekti bij den beschuldigde gold als volledig bewijs — vinden we parallel in het overige Indonesië [2]). Men sla hiervoor maar op artikel 3 der Angger-ageng van 1771 en het overeenkomstige artikel 6 der Nawala-pradata van 1771 (zie ook Wilken-Van Ossenbruggen p. 462).

6. *Strafsoorten en aansprakelijkheid.*

In hoofdstuk IX, stuk 5 p. 135 hebben we er op gewezen, dat de belangrijkste straf in de Javaansche wetboeken bedreigd de vermogensstraf is, schadevergoeding en boete spelen een alles overheerschende rol. Bij doorlezing van het opstel van Wilken (zie Wilken-Van Ossenbruggen p. 444 tot slot) moet men tot de meening komen dat de strafsoorten in de Javaansche wetboeken voorkomend Indonesisch zijn. De Javaansche wetboeken zijn zeer rijk aan gegevens omtrent de aansprakelijkheid van een individu, maar vooral omtrent die van een gemeenschap. Zooals wij reeds in hoofdstuk IX, bij II op p. 136 hebben medegedeeld zijn we de meening toegedaan na vergelijking van hetgeen Kits van Heyningen (Het straf- en wraakrecht in den Indischen Archipel 1916, p. 45 e.v.) over dit soort van aansprakelijkheid heeft ge-

---

[1]) Ter Haar, Procesrecht p. 81.

[2]) Ter Haar, Procesrecht, pp. 80, 81, 82.

schreven dat deze materie niets anders is dan een stuk Indonesisch volksrecht.

7. *De Indonesische tweeëenheid bestuurder-rechter.*

In hoofdstuk II paragraaf 3 heeft Ter Haar in zijn meergenoemde dissertatie aangetoond de Indonesische tweeëenheid van den Indonesischen bestuurder en rechter. Ook het Javaansche hoofd in de wetboeken vermeld is bestuurder en rechter tegelijk. Wij vinden dit medegedeeld door Winter in zijn Regtspleging op p. 122 en p. 123 van den regent-goenoeng en den kaliwon-goenoeng; van den panèwoe-goenoeng en van het desahoofd hebben we het onze gezegd (zie bij ons hoofdstuk XII p. 166 in verband met Rouffaer, Noten p. 152). Over den djaksa, dien Ter Haar (zie p. 33) als een voorbeeld noemt van een ambtenaar, niet tevens bestuurder en alleen met rechtspraak belast, hebben we geschreven (zie hoofdstuk VI, stuk 5 pp. 66 en 67), dat het bestaan van dit door Indonesische oogen bekeken on-Indonesisch instituut niet zoo vast staat en dat de djaksa misschien niets anders zou zijn dan uitvoerder van een deel van de taak — de rechtspraak — van den Vorst-bestuurder, zoodat in wezen en oorsprong toch geen ambtenaar, die niet tevens bestuurder is, zou bestaan, en dat dan alle Javaansche hoofden tot en met den Vorst geheel volgens het Indonesische volksrecht hun functie vervullen.

Onze conclusie zou dus moeten luiden:

a. dat in de Javaansche wetboeken elementen zijn aan te wijzen die naar het ons voorkomt gerekend kunnen worden als te behooren tot het algemeene volksrecht van Indonesië;

b. dat speciale bestudeering en systematiseering dezer materies uit de Javaansche wetboeken onze kennis ook aangaande het volksrecht van Java zal kunnen vermeerderen;

c. dat in de toekomst bij opzettelijke exploratie zal blijken, dat in de nieuwere Javaansche wetboeken — in meerdere mate dan in de oudere — en ook in het Rijksadatrecht veel Javaansch volksrecht is opgenomen [1]);

---

[1]) Men leze wat Prof. Hazeu opmerkt over de Hindoe-Javaansche wetten en de adat (Hazeu, Pepakem Tjerbon p. 128) en ook hetgeen Prof. Jonker schreef over het gewoonterecht in de Vorstenlanden (Javaansch strafrecht,

d. dat de Javaansche wetboeken van omstreeks 1677 af uitgesproken Indonesisch van karakter zijn en niet Voorindisch of moslimsch; en

e. dat tegelijkertijd met de Javaniseering te beginnen met 1677 van een Nederlandschen invloed op de Javaansche wetboeken kan worden gesproken en dat deze invloed sedert 1818 aan intensiteit wint.

1882 p. 2) en over het meer op den voorgrond komen van het inlandsche rechtselement in de Hindoesche wetboeken op Java (Jonker, Een Oudjavaansch wetboek, 1885, pp. 20 en 21).

Ook raadplege men hetgeen Prof. Berg schrijft over de verhouding tusschen Hindoerecht en adatrecht in zijn Inleiding tot de studie van het Oudjavaansch, Soerakarta 1928, noot pp. 122—123.

HOOFDSTUK XIV.

SLOTWOORD.

Aan het einde van ons onderzoek gekomen, achten wij, naast de samenvatting in het vorige hoofdstuk gegeven, een samenvatting van een paar andere resultaten niet misplaatst.

Allereerst hebben we gemeend de conclusie te mogen trekken, dat de Javaansche tekst van 13 Mei 1788 (zie onze bijlage nummer 5), waarvan we de vertaling in hoofdstuk VII hebben gegeven, kan worden aangemerkt als de oudste tekst van de tot nu toe teruggevonden Angger-ageng en als dateerende van 21 April 1771. Moge met deze ontdekking Rouffaer's nagedachtenis, die haar afwezigheid (zie bij ons pp. 107 en 108) zoo betreurde, tevreden zijn. Ook hebben we de geboortedata van drie teksten der Nawala-pradata, die van 15 Mei 1771, die van na 1771 en die van omstreeks 1792 (zie hoofdstuk VI stuk 1), opgespoord. Wij hebben verder enkele aanwijzigingen kunnen geven, die de gissing omtrent het bestaan van een grondtekst der Angger-ageng van kort na 1755 (zie hoofdstuk IX stuk 2) schijnen te rechtvaardigen.

Ten tweede gelooven we niet ver van de waarheid te zijn wanneer we onderstellen dat de tekst, dien we in vertaling in hoofdstuk VIII geven (zie voor den Javaanschen tekst onze bijlage nummer 9), dateert van 12 November 1798 en niet van 30 September 1792, zooals in den tekst zelf vermeld staat.

Ten derde hebben we de onderstelling gewaagd (zie p. 139), mede in verband met de bouwwijze der Javaansche wetboeken, dat in de Angger-ageng van 21 April 1771 en ook in de Nawala-pradata van 15 Mei 1771, enkele artikelen zijn bewaard gebleven uit een Kartasoeraasch wetboek of uit de Kartasoeraasch-Mataramsche Nawala-pradata.

Ten vierde meenen we hetzelfde te mogen onderstellen van de inofficieele Angger-aroebiroe, nl. dat in de inofficieele Angger-

aroebiroe van 1782 elementen zijn bewaard gebleven uit een Kartasoeraasch-Mataramsch wetboek of uit een Angger-aroebiroe, beide van vóór 1755.

Bij beschouwing van karakter en verspreiding (lees hierover Cense, Kroniek van Bandjarmasin, 1928 p. 157 en hoofdstuk V) van het wettenrecht der Javaansche vorstendynastieën van de oudheid af, treft ons de gelijkenis van karakter en verspreiding van het wettenrecht met karakter en verspreiding der Javaansche kunst. Was oorspronkelijk de klassieke Javaansche kunst van uitsluitend Hindoesch karakter en zijn misschien de groote bouwwerken nog wel gebouwd door Hindoes of Hindoe-Javanen, na het ophouden van den stroom van leermeesters, die zich onder de Indonesiërs hadden gevestigd en met wie dezen zich hadden vermengd en versmolten, kwam in Oost-Java (te beginnen met omstreeks 1300) het echt Javaansche karakter van de kunst zoowel in opzet als in uitvoering op den voorgrond, om het vreemde element ten slotte te overschaduwen. Evenzoo schijnt het gegaan te zijn met het wettenrecht voor zoover wij nu reeds een gelijkenis vermogen aan te voelen. Was het wettenrecht der Javanen van de oudheid af (778) [1]), zooals voorzeker algemeen werd geloofd (Kern, Javaansche Rechtsbedeeling p. 431), naar Indischen trant geschoeid, van omstreeks 1677 [2]) af schijnt een merkbare Javaniseering van den inhoud van het wettenrecht te hebben plaats gehad.

Dezen indruk krijgen we des te meer bij doorlezing van de jongere rechtsboeken en bij vergelijking van deze met de oudere.

Hoe loopt dus de lijn van ontwikkeling der Javaansche wetboeken? Waarschijnlijk onder den invloed der Compagnie, brak omstreeks 1677 voor het wettenrecht der Javanen een nieuwe levensperiode aan. Met de oude traditie der wetboeken zoowel wat betreft hun vorm ais wat betreft hun inhoud werd gebroken. De ontwikkeling volgde nu nieuwe banen. Waren waarschijnlijk de oudere wetboeken veelal in poëzie opgesteld geweest, zooals

---

[1]) Van een eigenlijk Hindoeschen invloed van beteekenis zou men pas kunnen spreken na 788. De echt-Hindoesche periode zou zijn van ± 800 tot ± 1500 (zie Lekkerkerker, Hindoerecht in Indonesië p. 24).

[2]) De echt-Mohammedaansche periode der wetboeken zou volgens onze onderstelling dan geduurd hebben van ± 1500 tot ± 1677.

nog het geval is met de Soerja-alam en de Djoegoel-moeḍa (eigendommen Professor Hazeu), vol van oude technische rechtstermen aan Sanskṛit-wetboeken ontleend (zie Jonker, Oud-Javaansch wetboek, en Hazeu, Pepakem Tjerbon) en rijk aan verhaaltjes ter verduidelijking van rechtsregels of termen (lees de Soerja-alam, Djoegoel-moeḍa, eigendom Prof. Hazeu, en zie ook Hazeu Pepakem Tjerbon pp. 125 en 126), van dit alles vindt men in de nieuwere weṭboeken zoogoed als niets. Die nieuwere van na omstreeks 1667 zijn in proza opgesteld, zijn op één na (de Nawala-pradata van 1784) alle in artikelen ingedeeld, en bezitten zoogoed als geen Sanskṛt- of aan het Sanskṛt ontleende rechtstermen.

In de plaats van de Sanskṛtsche rechtstermen komen nu veel aan ḥet Arabisch ontleende. De wetboeken geven eenige karaktertrekken te zien van het Indonesische volksrecht en ook sporen van Arabischen en van Europeeschen invloed, doch verliezen het beeldende, dat in de oude voorbeelden en procesmodellen stak.

Na 1677 kan men zeggen dat de wetboeken een nieuwe levensrichting hebben gekozen met oriënteering naar het eigen Indonesische en veel minder naar het Arabische en tot 1818 — behalve wat de indeeling in artikels betreft — een weinig naar het Europeesche. Eerst sedert 1818 (vergelijk dit o. a. met de mededeelingen van Rouffaer in zijn Noten p. 124 e. v.) wordt de Europeaniseering intensiever.

In het voorgaande ligt onzes inziens een vingerwijzing, hoe de Javaansche wetboeken zich zouden hebben ontwikkeld, indien niet ontijdig en wreed, te beginnen met 1847, aan anderhalve eeuw van leven en ontwikkeling een eind ware gemaakt.

Immers in 1847 werd de Salasche balémangoe opgeheven, en werd bepaald dat in het vervolg alleen de Angger-ageng als wetboek zou worden gebruikt (zie Rouffaer, Vorstenlanden p. 645); in 1903 werd haast niets van de rechtspraak van den Soenan overgelaten. In 1917 moest Djocja volgen. Hierdoor werd iedere kans voor ontwikkeling — juist in het begin dezer twintigste eeuw begon een nationaal opleven der Javanen — aan dit Javaansch cultuurbezit ontnomen.

Had men in de lijn der ontwikkeling van de wetboeken niet ruw ingegrepen, had men den wetboeken de gelegenheid gegeven om te zamen met de ups en downs der nationale ontwaking hun

eigen weg te volgen — natuurlijk onder de noodige leiding —, zeker zouden ze zich verder gevormd en gekneed hebben zooals hun geschiedenis in stijgende lijn ons te zien heeft gegeven.

Ze zouden zich hebben ontwikkeld niet alleen overeenkomstig hun eigen Indonesischen aard, maar vooral ook door bevruchting uit het westen, tot een waardevol cultuurbezit. In wezen zouden ze dan in hoofdzaak Indonesisch zijn gebleven, eclectisch verrijkt met gedachten uit het Nederlandsch recht. Hun karakter zou dus wel Indonesisch zijn geweest, maar met eenige Nederlandsche trekken, om later door den tijd (dus historisch) en door de evolutie in het wezen van den Indonesiër zelf te groeien tot een hoogere eenheid. Het heeft echter niet zoo mogen zijn.

BIJLAGE [1]) I.

Passages uit de Oendang-oendang Mataram [2]). (p. 22) [3])

Poenika pamegatan, gangsal welas prakara angsal anjoetat papakem Oendang-oendang Mataram.

1. Akira dèsti sarta goena paranti; tegesé wong kang angroeroeba maring djaksa.
2. Wang ajoeja: tegesé lagi djaksa amiraosi prakawis titijang kang paben toemoet mitjara saétjané manahipoen.
3. Wang abik soeka: tegesé anjawalani djaksa oetawi amoeroek djaksa.
4. Wang anjiroet njara: tegesé amoesoeh djedjeneng ing ngadjenganing karta.
5. Wang amoetoeng rakitan: tegesé ing paliwara amariksa, saksi kang apaben amambrijaken pisah ing paliwara adarbé pakadjengan.
6. Wang ametjat rakitan, tegesé: sasampoening amedalaken soerat kendèl sarta prabéja kang apaben, kondoer pijambek.
7. Wang anamboeng watang boeboeken tegesé: watang salajah pangoeninganipoen, kirang oetawi langkoeng kasamboengan potjapanipoen, déning kang adarbé watang.
8. Wang anamboeng watang tjatad, tegesé: titijang awon padamelanipoen oetawi sankoeling wong, poenika kang kanggé watang titijang bisoe, woeta toeli.

---

[1]) Al deze bijlagen zijn onverbeterde transcripties der handschriften, alleen daar waar we door vergelijking met overeenkomstige aangelegenheden in hetzelfde handschrift of andere handschriften zekerheid hebben met schrijffouten te doen te hebben, hebben we verbeteringen aangebracht en hebben we ook leesteekens aangebracht of ze zooveel mogelijk op de goede plaats gezet.

[2]) Overgenomen uit Hazeu, Pepakem Tjerbon pp. 22—24, 30—31, 37, 49—51, 57—59 en 69.

[3]) Het cijfer tusschen haakjes duidt aan de pagina van het boek of boekdeel, waaruit getranscribeerd is.

9. Wang anamboeng watang poetoeng, tegesé: watangipoen angaken boten oeninga kang adarbé watang amaksa angadegaken pambri kandeling tarkanja.
10. Angoengang kara, tegesé: abot wetoené saking paḍoké djarwané bab wetoe ning pagelaran kari dèning djaksa pipitoe, dadi antènantènan jèn si djaksané sakit, medala sareng paliwaran-ipoen.
11. Angganoek pringga, tegesé: sasampoening kaparéntahan, boten amedalaken soerat toetoer.
12. Amoengpang kara, tegesé: boten anoet salir paréntah ing karta oetawi wedalaken ing soerat kendèl kalajan prabéja poenapa malih ing soerat toetoer kalajan tombok.
13. Andija kalangan, tegesé: titijang apaben ing pagelaran, wonten ing ngadjengan ing djaksa kang apaben kèsa tanpa kantenan.
14. Soedra watjana, tegesé: ing soerat kendèlé lesering soerat toetoeripoen poenika kirang aksara.
15. Amrak kara, tegesé: abot tomboké, tan amedali tombok oetawi kalalèn, adjeng dèn bangsoeli ḍateng grijanipoen.

Poenika potjapan tigang prakara angsal anjoetat saking papakem Oenḍang-oenḍang Mataram.

1. Wonten titijang apaben, kalih jèn sampoen anglebetaken soerat pisaid, sarta jèn sampoen anglebetaken soerat kendèl, moewa prabéja sala satoenggil jèn kondoera katrapena ḍenḍa woloeng réjal, ora kena ora bajar ing dalem patang poeloeh dina, jèn ora metoe ḍenḍané kapandjara, jèn wis metoe ḍenḍané kapa-réntahana anoelèkaken pamitjarané jèn kalah pamitjarané kaḍenḍa malih kawan arta.
2. Sasampoening medalaken pisaid, sarta kendèl, moewah prabéja poenapa malih kang apaben, sampoena sami oeroep lambang tanḍa tangan, lan djaksa pipitoe sampoen asoeng paréntah anangtokaken dintenipoen dipoen kèn amedalaken soerat toetoer sarta tombok, jèn wonten salah satoenggal kang boten medal saking ngadjeng, moendoer kang makaten kawon pabenipoen kalebet ing lelebon ametjat rakitan.
3. Titijang apaben adamel wakil boten santjaja roemoehoen ḍateng djaksa pipitoe kawon pamitjaranipoen.

Poenika potjapan saprakara angsal anjoetat saking papakem Oenḍang-oenḍang Mataram.

Anak anakan maling, tegesé: wong kamalingan ing pakarangan pandjing ing maling saking tatanggané ora na toeliné maling wetoené kang makaten tatanggané kasantekana doedoewé kang ilang sakawit.

Poenika potjapan kalih prakara, angsal anjoetat saking papakem Oendang-oendang Mataram, pisah ing pradata kalajan padoe.

1. Liripoen sawijos wijos kang winatang amamatèni, kang winatang angrarampog, kang winatang aniningar, kang winatang amamaling, kang winatang ananajab, sakalira ning pamatang karaosana ing pradata, jèn wonten wang arebat boemi, asasandan kagoengan dalem karaosana ing pradata oegi.
2. Jèn sijasa ning wong tjilik padoe ikoe arané, soemili wong amatang aningar, wonten boeki geti, ing kerisé oetawi ing goloké, dèn basakaken geti ing sawoeng geti ing mahisa, kawiraosana ing padoe. Kang winatang amamaling, wonten kapanggih boekti ing awakipoen, dèn angken darbéné pawitan kawiroasana ing padoe oegi.
3. Jèn si pamiraos pepedjah kawiraosana ing pradata oegi, sakaliran ing pamiraos, jèn si sandan kagoengan dalem poenika inggih pradata.
4. Jèn wang apaben siti jasaning titijang alit, kalampahan brawasa pedjah salah satoenggal, kawiraosana ing pradata.
5. Kalajan poenika potjapan tigang prakawis kalebet ing padoe krija-wikrija, padoe ning wong adol atoekoe, toewana tan toewawa padoe ning wong titip-tinitipan, wétanja tan wétanja, padoe ning wong oepa-ingoepaan, kang tigang prakawis poenika prawala kang kalah pamitjarané kadenda patang réjal, kang pinadoe sasampoen ing katrimbaga amoetoeng.
6. Jèn si padoe ginawé pradata, pradata ginawé padoe, kang agawé kadenda patang réjal.

Sakatahé kang dados paben jèn sampoen kagantoeng, barang kang pinadoe, kagantoenga ing djaksa, kang amala karta, jèn sampoen dipoenmenangaken déning djaksa, kang menang amoenga welasan, kang reregan sapoeloeh réjal welasané sadjampel.

Poenika prakawis sakatah ing dosa kang dédé oekoem pedjah kang kahoekoem badanipoen kéwala, poenapa malih kang dateng denda pidana kantasa.

Poenika angsal ing anjoetat saking papakem Oendang-oendang Mataram.

1. Poenika oenggoeh ing denda tjatoer djalma. Jèn titijang alit, dendanipoen kawan arta. Jèn bopati dendanipoen gangsal welas arta. Teges ing bopati kang kados pangéran ing talaga. Jèn prapaji ageng kandaga lanté dendanipoen sapoeloeh réjal. Jèn prajaji oemboel-oemboel kang dados wadana désa, dendanipoen woloeng réjal, jèn prajaji loeloerah dendanipoen gangsal arta. Jèn wong winongaken, dendané patang réjal.
2. Oetawi jèn wonten prajaji anglebetaken ing pringga dendané sapoeloeh réjal teges ing pringga kadaton ing ratoe oetawi koebon ing ratoe sarta grijaning wong, jèn malebet tanpa gawé barang kang pakéwoeh, kang makaten dendanipoen sapoeloeh réjal, dendané kang dateng djaksa kawan arta.
3. Oetawi jèn wonten titijang kanin saloehoer ing oetamangga, jèn warni wesi kang ginawé anatoni, dendanja sapoeloeh réjal, Jèn ana tatoe roro pakalihé amoetoeng.
4. Jèn ana wong djinawalan déning samining lanang, sa sor ing oetamangga tan ana warni ning babak aboeh tatapi wonten wong kang oeninga, pakolihana teloeng réjal. Jèn si litjèt, babak aboe, pakolihana limang réjal.
5. Jèn si tatoené dadi tjatjadé aoerip, papak ing mati, dendané sapoeloeh réjal, pakoliné pitoelas tengah réjal.
6. Jèn wonten wong djinawalan saloehoer ing oetamangga, sarta kapisoehan, wonten wong kang oeninga, ora na tilas ing babak aboe pakolihana sapoeloeh réjal.
7. Jèn ana wong lanang somahan, amasamasa wong wadon lijan oetawi tjinekel kéwala, pakolihana patang réjal, dendané sapoeloeh réjal.
8. Jèn parawan tjinekel déning djadjaka pakolihana patang réjal, dendané limang réjal.
9. Jèn parawan tjinekel déning doeda, dendané woloeng réjal, pakolihé patang réjal.
10. Jèn parawan rangda woelandjar tjinekel déning kakoeng somahan pakolihana patang réjal, dendanja sapoeloeh réjal.
11. Poenika lampah ing biksa jèn wonten titijang apatjakara, wonten satoenggal tatoe wesi kang ginawé anatoni dendanja sapoeloeh réjal, pakolihana pitoelas réjal.

12. Wonten tijang atoekar, warni watoe kayoe, kang ginawé anatoni, tatoené taker baloeng, pakolihana pitoelas réjal, ḍenḍané sapoeloeh réjal, jèn si tatoené roro pakolihana amoetoeng sarta asoenga patiban djampi.
13. Wonten sanaké titijang saged aneloeh pagrijanipoen toenggal sapakawisan, ḍenḍanipoen sadasa arta, titijang satoenggil, jèn sanaké tjora ḍenḍanipoen tigang dasa arta.
14. Jèn si wong lijan kang toenggal sapakarangan, weroeh ing alané nanging boten angatoeri oeninga ḍateng goestiné, maka ḍenḍané rong poeloeh réjal.

Poenika saprakara angsal anjoeṭat saking papakem Oenḍang-oenḍang Mataram.

1. Jèn wonten wong kaoetjoelan babandan, kang dosa pati, ing dadalan ḍenḍanipoen satoes arta, réntjangé titijang satoenggal, anggangsal arta.

BIJLAGE [1]) II.

Ratificatie door Pakoe Boewana II (p. 1*a*)

van het verdrag [2]) omtrent jurisdictie tusschen des Soenan's en der Compagnie onderdanen den 7en Maart 1737, gesloten in 't Kasteel Batavia tusschen de Raden ordinair en extra ordinair Johan Paul Schaghen en Pieter Rochus Pasgues de Chavounes, en den 2en secretaris Roelandt Car, uit naam van den Gouverneur Generaal Abraham Patras, en de gemachtigden van den Soenan, den Raden Adipati Nata Koesoema, den Toemenggoeng Tirta Wigoena, den..... Aria Djaja Sentika van Koedoes en den Raden Aria Soeralaja van Brebes.

Voor den Oudhollandschen tekst van het Verdrag van 7 Maart 1737, zie De Jonge no. XLVII in deel XI.

No. 1. (Oud handschrift op Panaraga-papier van Mas Ngahèbi Soerapradata, gewezen Panèwoe Djeksa Siti Ageng).

Poenika angger-anggeraning Koempeni kalijan Kangdjeng Soesoehoenan Amengkoe Boewana, drerapon inggih kongsi dadi padoe doning papabenan, moenggoeh kawoela ning Koempeni, kalih kawoelané Kangdjeng Soesoehoenan, ing béndjing béndjingipoen, ing rembag jèn amitoeroeta saoengeling serat, kala dinamel serat poenika anoedjoe tanggal ping pitoe sasi Maret saking taoen sèwoe pitoeng atoes tigang dasa pipitoe, doek dinamel ana ing Batawiah, wonten déné ing béndjing-béndjingipoen tijang Djawi kang wonten bawah paréntah ing Koempeni, jèn anglampahi adodosan poenika pasti kaoekoem poenapa karsa ning Koempeni, poenapa karsa ning Koempeni tan kena Kangdjeng Soesoenan angoekoehana pesti wong tjili anglampahana, ing dodosané ḍateng sasaminipoen, poenika kalangkoeng kaoekoemanipoen, Koempeni inggih boten poeroen toemoet toemoeta, prakawis

---

[1]) De aanteekeningen in het Nederlandsch boven de bijlagen II, III, V, VI, VII, VIII, IX en X zijn alle van de pen van dr. G. P. Rouffaer.

[2]) Copie te vinden bij Rouffaer, boekdeel C. p. 1a.

ikang kaping tiga nanging menggah titijang Djawi ingkang kaseboet ing dalem prakawis, sadaja saking serat pradjangdjéjan, poenika penad titijang tengahan oetawi titijang pasisir ingkang sami anjepeng parèntah ing Koempeni poenapa malih ingkang sami oeninga enggènipoen sami anglampahi parèntah ing Koempeni, poenapa déné parèntahipoen Kangdjeng Soesoehoenan, kadya saoengalé prakawis kang kaping tiga saking serat pradjangdjéjan, kang dinamel kala tanggal ping sawelas sasi Nopèmber ing taoen sèwoe pitoeng atoes kawan dasa titiga, sami asoeka asoepata saking temen-temenipoen, ḍoemateng ing Koempeni, oetawa marang Kangdjeng Soesoehoenan, inggih mestèkken jèn menggah prajaji bopati oepami anglampahi dosa ḍateng Koempeni oetawi ḍateng kawoela ning Koempeni, poenapa malih Kangdjeng Soesoehoenan pesti poenika Koempeni kaja Kangdjeng Soesoehoenan oetawi ḍateng kawoelanipoen, Kangdjeng Soesoehoenan sareng sami anèngkènan titijang ingkang sami kaṭahipoen, sami dadosa djeksa sami apariksa ta teka ing oekoemanipoen, jèn tijang pasisir dèn oekoema Semawis, jèn tijang tengahan dèn oekoema ing Soerakarta, nanging tijang makaten poenika boten keni oekoema jèn sadèrèngé wonten rembagé toewan Djéndral sarta rampeni drija sadaja.

BIJLAGE III.

Akte van afstand [1]) van 't Mataram'sche Rijk aan de Compagnie door Pakoe Boewana II op 11 December 1749. (p. 25)

De Oudhollandsche tekst afgedrukt bij De Jonge X bldz. 159 en 160.

N. B. Het Javaansche schrift vertoont weer dergelijke eigenaardigheden als bij nummer 1 hiervoor (bedoeld wordt hier het vredestractaat tusschen de Compagnie en Pokoe Boewana II van 11 November 1743) [2]).

No. 4. (Geheim archief van Jogja).

Poenika serat aprakawis dèn angoetjoelaken sarta anrahaken menggah karaton Matawis saking Kangdjeng Soesoehoenan Pakoe Boewana Sénapati ing Alaga Abdoelrachman Sajiddin Panata-Gama, inggih awit sangking ingkang paréntah Kangdjeng Koempeni kang ageng waoe karaton kang kaseboet ing ngadjeng poenika kasrah ḍateng Kangdjeng Toewan Goepernoer sarta ḍirèktoer ing tanah Djawi Djohan Andries, baron van Hohèndoref Kawoela Kangdjeng Soesoehoenan Pakoe Boewana Sénapati ing Alaga Abdoelrachman Sajiddin Panata-Gama angakeni sarta amartélakaken jèn ing mangké kalajan éklas ing manah awit sangking sangeté gerah kawoela, sangking karsa ning Alah kawoela sangsaja saja boten kénging jèn anjakela karaton Matawis kalajan paréntah kang apaned inggih rèhning amrih dadosa kapenedan waoe paparéntahan karaton Matawis poenika sarta sawewengkonipoen sedaja kang ing mangké sampoen kawoela asta, inggih poenika sedaja sami katoeraken ḍoemateng Koempeni kang ageng katampèn ḍateng Kangdjeng Goepernoer sarta ḍirèktoer kang kaseboet waoe poenika, kang ing mangkin wonten ing Soerakarta, sangking nama Koempeni inggih sawab padamelan poenika, mila kalampahan kaoetjoelaken

---

[1]) Copie te vinden bij Rouffaer, boekdeel D. pp. 25—28.

[2]) De woorden tusschen haakjes zijn niet van Rouffaer, maar van onszelf.

sedaja, kali déning kawoela boten pisan, jèn aderbéa karsa agaḍaha malih nanging ta karaton kang kaseboet waoe poenika inggih amitoeroet kadi kang kaseboet waoe poenika, ing mangké inggih awit sangking soekané manah kawoela boten ta jèn paripaksaha, kahatoeraken ḍateng Koempeni kang ageng, inggih soepados kénginga kaparéntahan, amrih dadosa kapenedan. ing boemi boemi sarta titijangipoen, amrih saking kawitjaksané kang paréntah Kangdjeng Goernadoer Djéndral Goestaf Wilem Baron van Imhof sarta toewan toewan Rat van India sedaja, kang poenika sami kinawasakaken apaparéntah déning Kangdjeng prajaji Koempeni kang ageng ageng, inggih ing mangké kawoela angkeni sarta amartélakaken jèn kawoela menggah waoe salwir ing prakawis ageng poenika ing mangké boten pisan jèn kawoela adjeng amoenasika asenadyan kawoela saoepami sangking sih pitoeloenging Alah kalampahan waloeja malih kadi wingi oeni poenapa déning jèn pinaosena joeswa kawoela nanging ta soeka ning manah kawoela sa oepami wontena pandjangé joeswa kawoela, inggih kalampahana santosa kèndel kéwala boten pisan jèn kawoela akarsaha amiarsa, toewin jèn moenasikaha, menggah menggah saliring prakawis kang ing mangké sampoen kawoela oetjoelaken kawoela atoeraken, inggih sakalangkoeng gèn kawoela anitipaken poetra-poetra kawoela, kang kantoen kantoen poenapa déning Pangéran Adipati Anom kawoela linḍoengaken, ḍoemateng ahoeb ing Koempeni, inggih darapon dadosa pratanḍa jèn kawoela temen temen asedya anglampahi saoengel ing serat poenika mila kawoela asoeka tanḍa tapak asta etjap kawoela kang ageng.

Soerakarta ing tanggal: 11 sèmber ing taoen 1749.

(: onder het Javaans stont:) het merk en zegúl van zijn hoogheijt in rode Lake, daer nevens gest: dese Characters zijn door den zieken Soesoehoenang Pacoeboeana bijgen ter neder gesteld en dese acte bezegúld ter presentie van ons (: was getek:) B: Toútlemonde en Ps: Schik.

Saanḍap ing aksara Djawi poenika dipoen tjapi kalawan tjaping Soesoehoenan lak abrit saha mawi tetenger kang dipoentetengeri piambek nalikanipoen agerah menggah ing ngiringanipoen.

Kala kaetjapan wonten kadjenengan déning kang asoeka banḍa ing nganḍap poeniki Baltasar Toet Limoendri kalih toewan Pingtoerhik.

BIJLAGE IV.

De Soerja-alam [1]).

Tateḍakan saking karaton dalem praniti dyaksa. (p. 1)

Poenika serat Soerja-alam, anoekil saking soeraos ing kitab-kitab, anjarijosaken wawatonipoen amengkoe pangadilan, mawi ondé-ondé tjarijosipoen ing djaman kina, kalampahaken ing nagari Demak, Padjang, Mataram, kanggé pipiridan Karaton Kartasoera, toewin Karaton ing Soerakarta, saking pangriptanipoen Kijahi Ngabèhi Jasadipoera, atas karsa dalem Ingkang Sinoehoen Kandjeng Soesoehoenan Pakoe Boewana ingkang kaping III ing noeswa Djawi.

Zang: ḍangḍang-goela.

1. *Karahatan* [2]) ripta ning artati, sinilasah talesih ing (p.1*a*)[3]) basa, kang kaloenta loekitané, pinoerih rèh raras roem, pinandarwa resmi ning kawin, ngémba sang kawiradja, pamardi ning kidoeng, kadoeng kadereng parasja, noedarsana mèt senen sasana ning sih, sinijan parotama.
2. Toemama ning manah manaheni, kasamadan ing tyas paripoerna, ngajoe bagya sajogyané, ring sang marsoedi kawroeh, satrija di ing noeswa Djawi, winantoe kawirjawan, pratistèng dibya noeng, nenggih Goesti Djeng Pangéran Arija Adikoesoema, karsa ngimpoeni, pralampita ning kina.
3. Tinalesih sah ing sila stoeti, mangka damar kadarman ing drija, mèt pranawa wasanané, dènira mong amengkoe, paratmadja santana dasih, amrih karta *kretarta*, (p. 2) tar tamtoe ning toedoeh, kang akarja rèh rahardja, sinardjon ing dasih kang loemebet ing sih, kasih Jasa Warsita.

---

[1]) Handschrift, eigendom van Prof. Dr. G. A. J. Hazeu.

[2]) Het cursief gedrukte woord duidt aan dat bij dit woord een nieuwe pagina begint van het handschrift.

[3]) De cijfers tusschen haakjes geven de pagina's aan van het handschrift.

4. Anastoeti pakirtya ning kaki, Kyahi Ngabèhi Jasadipoera, kapisan kang anawoeng rèh, roewijanirèng dangoe, wewaton ing amengkoe ngadil, salwir ingkang drigama, agem ing wong agoeng, pambéngkas ing doertjanḍala, paning ngoeger angger-angger ing nagari, amengkoe wadya wadya.
5. Moenḍi ḍawoeh dalem Sri Boepati, Pakoe Boewana kang kaping tiga, manḍirèng Soerakartané, soembagèng tyas linoehoeng, amaléla ngoemala manik, ambek andarmahita, rinèhrèh rahajoe, rahardja ning pradja Nata, mèt wewaton tepa paloepi ning ngoeni, Koekoem oedanagara.
6. Weḍar ing rèh mangkya kang dadya wit, wonten Naréndra paramartèng rat, ing atas angin *pradjané,* (p. 3) moetamat kodjahipoen, Kandjeng Soeltan Tadjoel Ngaripin, Djajanodin Soelaka, ngrèh pradja dibya noeng, kang woes sah ing tanah Djawa, pan tinoelat tinepa tigang negari, Demak Padjang Mataram.
7. Poerwa ning rèh kodjah angadjawi, nenggih Panembahan ing Bintara, angalapmika milané, moepakat para djamhoer, ardja ning kang pinrih sasiki, sawengkon noeswa Djawa, salwir para padoe, pinardata djro ning kiṫa, binarsijan Sang Nata akarja wakil, dyaksa mantri dibyasa.
8. Babeneran doek ing Maospait, 'pineṫikan kang samya prajoga, lestari pan misih kanggé, boesananirèng oekoem, rèh ing Demak Padjang Matawis, patih pangoeloe dyaksa, boesana ning ratoe, oeger oeger roemeksèng rat, nihan pamegat ing pradata winarni, tigang dasa *prakara.* (p. 4)
9. Djamhoer amèt kadang kang roemijin, ngoeḍoeng tjiri ngamoek poenggoeng mapan, ingkang poetoeng pamatangé, lawan saraden tèkoe, lan angréka patra winarni, nir damar prang misoena, lawan malihipoen, masang damar ngantariksa, lan angréka warana pamegat sami, lan anirna sambaja.
10. Santasa noek pramina anenggih, ina pralésa anginté wantah, kalawan seksi roemembé, angemban patranipoen, aprang paja atjakra pati, pralaja likoer radja,

ina pralajékoe, kelawan moetoeng rakitan, namboeng watang boeboek pantja pratopèki, lan anoekma wetjana.

11. Andijoe reksa atjaja reksi, Soerja Tjandra miroeda watjana, lan trireksa oepajané, sabda malétja ikoe, pramana ring pisèrèn sahid, ing *saseregan* ika, ing pangasinipoen, tarka lan seksiné ika, ing toetoeré anoeli papendèlnèki, kawalé lan sasandan. (p. 5)

12. Nenggih kang woes lampak ngoenioeni, Demak Padjang lestarèng Mataram, salir ing oendang-oendangé, sidem wong meteng ikoe, kang kanggénan lan kang ngawaki miwah angroentoehena, kétoeng dendanipoen, pitjis saketi kalawan, limang leksa, tategalan kang dèn goni, njaketi kenèng denda.

13. Parapat kang bandjar dawa sami, tatrap ing denda anglimang leksa, kang let loeloeroeng dendané, rong leksa limang èwoe, kang let kebon lan kang let sabin, ngrolas èwoe poenika, lawan malihipoen, sanadyan adoh let alas, lamoen toenggal aloeran babekel sidji, kena denda pangrasak.

14. Patang èwie pitjis denda nèki, *déné* sidem papati poenika, jèn liwat teloeng didané, kaleboe sidem ikoe, dendanipoen pinantji ngadil, sajoeta pinartiga, nadyan wismanipoen, kawasa tengah ing wana, nanging tapel watesé dèn goerajangi, dinedega ing karta. (p. 6)

15. Koeneng patrapé anjidem singgih, sidem agagar jèn tan kawroehan, nadyan kari babaloengé, wong boemi nora weroeh, lijan ing wong kang ngoedanèni, dendané noedjah welah, wong sadésa ikoe, anglimang leksa sadaja, ana déné sidem pramanem poeniki, tan ana kang wroeh pisan.

16. Kaoeningan paréntah woes lami, katrapan wong sadésa kadenda, anjaketi wong sidjiné, kalawan malihipoen, sidem warah gedong atiti, pisahid noelya dadya, papariksan ikoe, *djedjeneng* lan sarajoeda, jèn salaja lir waoe ni ning pisahid, kang papati poenika. (p. 7)

17. Mati ping nem woelan dèn soedoeki, kang pisahid salawé didenda, jèn matiné tatanggané, kang doewé omah ikoe, limang leksa dendanirèki, sarta sinarajoeda,

lan djedjenengipoen, dèning seksi niga-welas, lir ing sastra sami roepa wredajèki, tjandrarkaragni jama.

18. Anila rat ri wigana nenggih, dadi darma mjang astiwratagnja, sawa ing karta bjoehané, kalawan akasa boemi pratiwi rampah tojèki, tegesing tjandra woelan, arkara soerjèkoe, agni ngarani poenika, jama oedjar darma ikoe kang abetjik, anawang karja wanta.

19. Ing tegesé poenikoe natoni, miwah tinaton ing maling ika, noeli moeni *goeṇḍalané*, prapta matjapatipoen, (p. 8) siniratken noelja ngatitir, sisirat kamalingan, malingé sinoedoek, tjihna boekti larihana, kasahidan kang dingin woes dadi maling, tekèk mati ngoelonja.

20. Kang atitir ḍingin dadi maling, miwah lamoen ana katoembakan, nèng sabet sapon lijané, ija kala ning daloe, tanpa tjihna tan dadi maling, tan wenang pinaraḍah, lamoen ana ikoe, goegaté djoemeneng anggas, akawara linampahken noelat lir ing, tatoené winatara.

21. Tjètjèl ngoelit ḍaḍané poeniki, belah daging toegel ototira, nenggih poeniki ḍenḍané, 48000 pitjis, anoengelaken baloeng, pan samanten ḍenḍanirèki, jèn mati kasoepana, pangili sawékoe, adji ning majid *poenika*, (p. 9) ḍenḍanipoen samanten pinantji ngadil 400.000 pitjis, wonten malih winarna.

22. Lamoen ana wong anoembak maling, kala ning wengi sadjroning loknja, ana titir parapaté, sisir atira lamoen, sasambaté anoedoek maling, kari-kari kang noembak, titir sarta anoet, selasah sarta parapat, panitiké wismané dipoenalingi, amoeng wisma wong lija.

23. Jékoe lariné katjihna boekti, pramana lamoen roepa ning ḍoesṭa, nenggih pager aḍangané, roepa ning doerdjanèkoe, nanging doedoe doerdjana jekti, karané déné nora, mandjing kijasipoen, panḍita apangoeloewa, ja mantria lamoen ana kang ngawroehi, ja mèta sarta tanḍa.

24. Gawa beradjag goenting pangikis, gawa ḍaḍoeng liwat palégoengan, ija ikoe *doerdjanané*, jèn tinarka poe- (p. 10) nikoe, ginoerajang kalihé sami, kang narka kang tinarka,

ing pratingkahipoen, nadyan panḍita mantria, jèn awaké sok saba pasar anenggih, angasé titènana.

25. Karokaroné pratingkah nèki, ingkang akèh labeté anista, ikoe kalahna padoené, jèn ana wong poenikoe, ngajawara amonjar manjir, nora sreng barang karja, widjil ing pamoewoes, datan wenang rasanana, jèn mardata ja adja dadèken oegi, bakal sinom ing oedjar.

Zang: sinom.

1. Koeneng wonten wilet kara, aprang paja ing lirnèki, nora metoni oebaja, kalawan anjalawadi, ngowahi oedjar nenggih, kalahena padoenipoen. ikoe tan *ngédja* wekas, (p. 11) jèn ana wong antoek maling, olih enḍas ider-iderna ing bandjar.
2. Kang antoek noeli ginandjar, jékoe papantjèn ing adil, semanten gandjaran ira, 4000 pitjis, kang darbé wong kang mamaling, ḍenḍané sapoeniki, 4000 pitjis, lawan malih ta kalamoen ana manoesa liwat, ing wengi doedoe mansèki, ja sapanen pisan pinḍa kaping tiga.
3. Jèn tan soemaoer amoelja, tjenekel oekoemé maling, sami wong ḍepès ing lawang, gotjèki pager goemrisik, ijèkoe oekoem maling, koeneng malih kang winoewoes, enḍikenḍihan terka, pan terka ikoe kalinḍih, déning patra, patra kanḍih ing boektinja.
4. Boekti kanḍih ing satmata, satmata ingkang angendih, pan ikoe ta déning tjihna, *tjihna* pramana angenḍih, (p. 12) pramana ikoe kanḍih, ija ingoebaja nipoen, oebaja kanḍih ika, déning oetara kang ngenḍih, pan oetara kanḍih dènira sanyata.
5. Poenika tatrap ing ḍenḍa, marang mantri pra dipati, nenggih kang ḍenḍa oetara, mjang oemboel bekel patinggi, jèn ana darbé maling, sinirep salokanipoen, noja resmi poenika, lawan ambahoe sawiwi, kirowi satrap ing ḍenḍa triprakara.
6. Nista madya lan oetama, lamoen tiba ing boepati, samanten adji ning ḍenḍa 14000000 pitjis, jèn tiba mantri poeniki, 10400 pitjis, mantri désa anenggih,

semanten ing ḍenḍanipoen 80000 pitjis, jèn patinggi loeloerah, sapoenika ḍenḍanèki, 40000 pitjis, kang ngalingi ḍoesṭa semanten ḍenḍanja, 4000 pitjis.

7. Koeneng malih winoersita, *Narpati* ing atas angin, bisikan Sri Soerja-alam, kang dadi tepa paloepi, djoemeneng lawan adil, tan ginggang lawan ing oekoem, marna lakoe ning sastra, Soeltan Sah Tadjoel Ngaripin, grah bismilah wardiné kang pinèngetan. (p. 13)
8. Papakemé kang aksara, tjinaritaken sang Adji, paḍangé ingkang aksara, rineksa kalawan malih, lawan padoe winarni, kang limang atoes pipitoe, papakem ing pradata, pamegat ing padoe malih, kang winarni satoes patang poeloeh papat.
9. Kalawan sèwoe poenika, goeng-goeng ing padoe anenggih, dèné pamegaté ika, teloeng poeloeh kang roemijin, ginoenggoeng lan kang kari, dadya satoes pitoeng poeloeh, papat ikoe pamegat, amrih paḍang ing pradjèki, lan ameḍar boedi ning kang wadya-wadya.
10. Pamèngeté marang *wadya*, kang kinèn amangkoe ngadil, dèn bekoeh rèh ing pradata, dèn mantep maring hyang widi, jwa tolèh koelit daging, jèn katrap trapena goepoeh, bahoe tengen doersila, bahoe kiwa kang ngoekoemi, tangan kiwa ala tengen anrapena. (p. 14)
11. Tan asih marang soedara, tan sengit mring satroenèki, asoeng adil kang sinijan, kaprabon ing dyaksa nenggih, dèn tjroeh aksara kang tri, poenika aksaranipoen, wroeh doeroeng ing angoetjap, jèn dyaksa giwang ing adil, nora toehoe ngalahena menangena.
12. Dyaksané kang tinatrapan, pineḍot ilaté nenggih, jèn djedjeneng tinatrapan, tjangkemé sinoepit noeli, wesi abang kinardi, koepingé kalih pineroeng, dèné ta sarajoeda, jèn loepoet goné noelisi, *daridjiné* kang teteloe toegelana. (p. 15)
13. Kalawan karo nétranja, tjoloken kalam dèn mandjing, lamoen ora tinrapena, boewangen saking negari, wates sadasa warsi, dadia pakan ing lemoet, jèn woes praptèng sawarsa, ingapoera dèn timbali, wong amoerang ing oekoem paréntah ing hyang.

14. Ing agama ing dirgama, paḍa tinitahken kalih, poenika ingkang winarna, gemi ning dyaksa nastiti, pangriringa dèn boti, prabéjané wong apadoe, samanten pangriringa 1200 pitjis, prabéja toetoer poeniki, 1100 pitjis, prabéjané pedjedjentoeng sapoenika, 3000 pitjis.
15. Dadi saksi sapoenika 90000 pitjis, padidinan sapoeniki, 10000 pitjis, pamboeka boemi pangrasak 8000 pitjis, pangoeloe toja poeniki, 1000 pitjis, sawelasan anenggih, lan rolasan *panganipoen*, panglakoe sarajoeda, karo jèn loepoet ing adil, lérongan angoes djet getih awar-awar. (p. 16)
16. Ider-iderna ing pasar, toengtoenen ing arep boeri, poenika malih winarna, wong padoe anjanjampahi, jèn ana wong mantjèni, maring dyaksa beneripoen, woes bener ngadilira, teka dèn arani sisip, pan kaḍenḍa samanten adji ning dyaksa, 140000 pitjis.
17. Apan ta nama ning dyaksa, poenikoe sirah ing mantri, mantri kabajan poenika, pariwara ning papatih, ana déné papatih, pariwara ning dyaksèkoe, déné pangoeloe ika, pariwara ning narpati, pra dipati sawoedjoed lan patih oega.
18. Dadya djoemeneng poenika, oeger-oegering pradjadi, ratoe pangoeloe lan dyaksa, papatih kapatirèki, sagoeng najaka sami, lan patih toenggal sawoedjoed, *paḍa* oelah ing soeksma, naja gatra ning soedjalmi, ilat ikoe pan panggawé ning pangoetjap. (p. 17)
19. Pangoetjap karja ning tingal, tingal panggawé ning ati, ati panggawé ning gesang, oerip pakarja ning wiḍi, déné soeksma anenggih, tanpa toedoehan gènipoen, ikoe ta kawroehana, teges ing swara sajekti, oelihena marang kang adarbé swara.
20. Roepa ikoe oelihena, mring kang doewé roepa nenggih, pan roepa toenggil ing swara, njatakna toenggal ing sepi, dén pratjitani rèki, paréréka wasitèkoe, koeneng ikang winarna, tjinaritakaken malih, titi djagad déning sang praboe Soerj-alam.
21. Loenggoeh trirasa oepaja, tan antoek pinisah nenggih, tri lwiré ingkang titiga, pan rasa ingkang sawidji,

oepaja nenem jekti, parèntah kaping ḍo oekoem, ƙaping tiga *drigama*, trirasa oepaja iki, pan doenoengé paèsan roro poenika. (p. 18)

22. Kang ngilo lwir ing parèntah, oekoem olah kang sajekti, pangilon ikoe drigama, pan oekoem olah sajekti, pangilon kang sajekti, tri rasa oepaja ngoempoel, pisahé ing panoenggal, tri rasa oepaja nenggih, moeng pradata kang datan kena winoran.
23. Awasenadipoen awas, pisah toenggal ing prakawis, jwa tinggal karep ing sastra, adja anggagampang boedi, jèn kaleboe prakawis, ingkang sangang prakarèkoe, kang doewé paparéntah, kakandangané sajekti, jèn kaleboe ija ing dasawigoena.
24. Pan ikoe padoe pradata, kakaṇdangan kang darbéni, poenika malih winarna, sirah ing paréntah jekti, kang kak sami winoeni, pan kasanga goentoer goenoeng, kabenan *kapraharan*, kang loemrah ing sanegari, lan kalodjok ing moengsoeh lawan kalingga. (p. 19)
25. Salin Ratoe nora kena, panggoegaté dèn rasani, lawan padoené wong sabrang, pélo dompo dén ira ngling, koepoer tan bisa djawi, sajekti padoené oewoek, lan malih kaja emal, dèn tétéla amarintji, basa emal njata pamidjil ing roepa.

Zang: midjil.

1. Tegesé mal patang prakarèki, sinèrèn ing katong, tigang prakara nenggih wenangé, kang dèn oetjap pradatanirèki, boemi lawan langit, oewong lawan banjoe.
2. Mila banjoe emal dèn arani, déné ta hyang Manon, njoekoelaken widji sakaṯahé, sarta banjoe anoetjèkken adjil, boemi dèn arani, emal wit ing toewoeh.
3. Nadyan manoesa asal ing boemi, lan *milané* oewong, ija ikoe emal ing aranė́, hyang Soeksma pan njatakken doemadi, manoesa mal oewit, ing sajektinipoen. (p. 20)
4. Mila ingaran emal kang langit, déné ta hyang Manon, nitahaken woelan lan srengéngé, miwah lintang tédja kilat ṯaṯit, lawan obar abir, wangkawa koekoewoeng.

5. Sabangsané isèn-isèn langit, sagoengé kang katon, rina miwah ing wengi ta déné, ingkang koemerboet kang koemarintjing, karang kirna prati, ma, mas woes sineboet.
6. Koeneng ingkang winoersita malih, poerwa kang rinaos, kang tri dasa padoe pamegaté, iki tégesé sawidji widji, raosé winardi, nenggih kang roemoehoen,
7. djamoer amèt kadang ikoe malih, tinarka angajoh, wong *apadoe ija* kang dèn èmbèt, pangèmbètè ikoe nora (p. 21) dadi, tetep doerdjanèki, kaping kalihipoen.
8. Ija ingaran koekoeḍoeng tjiri, tinoelisan woewoh, sadjabané ing titi woewoehé, kaping tiga mamoek poenggoeng nenggih, lwiré wong babadi, tetandoeranipoen.
9. Kaping sakawan ingkang winarni, goegat tanpa dados, kang ingaran poetoeng pamatangé, ing tegesé sereg doeroeng mandjing, noeli tinggal goesti, ngalih lijanipoen.
10. Amrih ingkang rosa dèn kèringi, menanga papadon, mila ngoengsi bandara lijané, nora weroeh jèn dosa ing boemi, kaping lima nenggih, sasaradentèkoe.
11. Saradenta tegesé winardi, apan soeda woewoh, salinsalin ija pangoetjapé, kang kaping nem *angréka* (p. 22) patrèki, tegesé ing toelis, gawé wowor samboet.
12. Toer ta ikoe toelisé pribadi, prandéné linakon, pangakoené doedoe toelisané, kaping pitoe nirda pramanèki, lwiré rep maténi, mring damar ing moengsoeh.
13. Kaping woloe masang damar nenggih, ing ngawijat mangko, saksiné moenggoeh kening toetoeré, kaping sanga réka weranèki, lwiré woewoes nèki, ija nora metoe.
14. Ija saking Goestiné pribadi, sagoeng ing wiraos, metoe saking wong agoeng lijané, kaping sapoeloeh ingkang winoem, wirna sebdajèki, jèkoe tegesipoen.
15. Wong angarah ija tanpa sahid, anggepé angosog, tanpa sereg ija tanpa sèrèn, ping sawelas ina pralagèki, *tjandak* tjekel liring, ana dalan leboeh. (p. 23)
16. Nora toetoer mring kang doewé boemi, nora ndjaloek gendong, kaping rolas wang wantah anginté, lwiré

seksiné dèn gawa sami, mring ngarsanirèki, ing bandaranipoen.

17. Kaping teloelas wilanganéki, kang samja kaloron, santora anoeksa pramanané, lwiré wong woes menang padoenèki, pramana woes pinrih, ing piagem antoek.
18. Pamenangé mélik tan kaèksi, ing ngarsa tan katon. tan kawroehan ngarsané wong akèh, woes ing tinampan dèn gawa moelih, doeroeng dèn jektèni, pasamoehan agoeng.
19. Donja poendoeten balèkna malih, marang ingkang kawon, dadi paréntah donja kang doewé, wong mengkono tan miloe darbéni, doewèk ing nagari, nora soesah *katoer*. (p. 24)
20. Maring Ratoe wis ana ing djawi, ing dangdanan oewot, mjang kareteg dosèkoe kang doewé, ping pat belas seksi roemembèki, seksiné moeng sidji, pinariksa ngakoe.
21. Jèn wong nenem kang samja oedani, metjitjil asatoh, apan ikoe ja seksi roemembé, kaping limalas ngemban patrèki, patra prila jèki, nenggih tegesipoen.
22. Lajangé tan nganggo masa titi, toenggil tanpa dados, ping nembelas anglikoer pradjané, ngoengsèkaken pangoetjap irèki, saprakawis néki, katoer ing wong agoeng.
23. Kaping pitoe las atjadra pati, tegesé rinaos, angoekoehi sanak wong lijané, ping woloelas anggapralajèki, tegesé wong mati, ping sangalasipoen.
24. Aprang paja tegesé gingsiri, oebajaning weton, ping rongpoeloeh nilat kararané, ing prabéja abot anger obi, gagadèné loewih, dèné ping salikoer.
25. Moetoeng rakitan tegesé saksi, roro sidji tjowok, loenga sidji tan toetoer loengané, ping rolikoeri ingkang winarni, kaleboe siréki, namboeng watang boeboek.
26. Ing tegesé tan adjeg dènjangling, oega koerang woewoh, kaping tigalikoer ing wijosé, tinggal poegeran tegesé nenggih, kinangsi metoni, ping pat nora metoe.
27. Ping patlikoer pantja prakopèki, wong bedan lakanon, lwiré nora patoet sapolahé, saroe tindak saroe dénira ngling, malih kang winarni, kaping lima likoer.

26. Noekmawatjana tegesé resmi, wong wanter asongol, *sok* (p. 26)

anjaroe dyaksa potjapané, ping nemlikoer liring pantja resi, apan ora pasti, barang kang tinoetoer.

29. Toelis ing woelan sanggoep ngarani, sanggoepé wong linjok, nora pantes dèn roengoe wong akèh, ping pitoelikoer nenggih winarni, andijoe reksèki, wong maloni woewoes.
30. Lamoen djaksa anibakaken adil, ikoe kang winalon, woloelikoer Soerja tjandra rané, marna wetjana tegesé nenggih, lwiré Soerja sasi, sami toelisipoen.
31. Nanging pangoetjap ingkang goemingsir, anglès ing pasemon, kaping sangalikoer ing artiné, tri paja sadjroning padoe asri, dyaksa dèn wèwèhi, kaping teloeng poeloeh.
32. Sabda malètja warna lwirnèki, wong padoe sok goroh, *sasanggoepé* tan ana djeboelé, anggoeng njelet oedjar woes kawidjil, tamat kang dasa tri, pamegat kang dasa tri, pamegat ing pangkoer. (p. 27)

Zang: pangkoer.

1. Sagoeng kang padoe pradata, jèn kaleboe ing tridasa prakawis, kotjap pamegat ing padoe, loroden oewoekna, nora patoet rinasanan padoenipoen, sakéhé kang amardata, dèn éling pamegat iki.
2. Poenika malih winarna, ingkang kotjap pamegat padoe sami, woloeng prakara winoewoes, kang roemijin goepita, sabda noekma pramana ing artinipoen, wong sidji ginawé kawal, dènira nanarka nenggih.
3. Mangka poepoetjoek prakara, teka ing don salin doedoe kang ḍingin, kang ngoeni waoe kang metoe, sédjé roepaning goegat, nanging sami kakélan prakaranipoen, éwa mangkana *tan* dadya, déné ta kang kaping kalih. (p. 28)
4. Ingaran bahni prakoda, noeksi lampah artiné ika nenggih, kang seksi sampoen toemandoek, sesanḍan kalampahan, pinariksa djedjeneng lawan panglakoe, kari kari kang toemandang, kang doewé tarka ing woeri.
5. Sirnaning pangoetjapira, sédjé lawan pangoetjap kang kinardi, seksiné ingkang roemoehoen, owah sasanḍanira,

ija ikoe dyaksa neloeh wong apadoe, endi kang kinantil ika, kalahna padoené noeli.

6. Déné ta kang kaping tiga, pang wong loetrah goegat béda lan seksi, ping pat bahni anḍastèkoe, anoe patèni ika, ing artiné bahni gesengi poenikoe, ḍesti ikoe pan pangoetjap, ingkang dadi oepas nenggih.
7. Kang padoe nora patia, moeng *batoeré* kang ngiring kang anjanḍing, koemresek pandjawilipoen, tan kober naoerana, ingkang dadi oepas angiloni padoe, noem patèni tegesira, kawroehan kang dèn iloni. (p. 29)
8. Ija ikoe kalahna, kaping lima ngenḍong tarka lwirnèki, apan ija terkanipoen, ikoe ngombang sataman, daladjahi kalahna padoenipoen, kaping nem ngliga pandaja, artiné agawé nenggih.
9. Sesandan wong tan pramana, kaping pitoe ija angala wadi, déné artiné poenikoe, njalini lajang papag, apa déné njoenjoewèka lajangipoen, goepita sebda pralaja, noenika ping woloe nèki.
10. Artiné anggoegat rampas, lan beraḍat nanging kang doewé mélik, tan wroeh déwé ilangipoen, goegoe toetoer kéwala, kalahna padoe kang *mengkono* ikoe, poetoes kang woloeng prakara, wonten ta winoewoes malih. (p. 30)
11. Apan ta sami pamegat, ing apadoe nenggih limang prakawis, déné ta ingkang roemoehoen, pinegat ing pratéla, kaping kalih ija pinegat ing toetoer, pinegat seksi ping tiga, déné kaping paté nenggih.
12. Ija pinegat ing kawal, kaping lima paliwara poeniki, ginoerajangan poenikoe, ija limang prakara, ḍihin tata kapinḍo titi ping teloe, karta ping pat andopara, pinglima sengara iki.
13. Teges ing tata poenika, loenggoeh ing wong lawan pangoetjap nèki, saketjap panengeripoen, teges ing titi paḍang, ing lakoené satindak lan tandoekipoen, teges ing karta poenika, pandjing ing terka nirèki.
14. Adadamar paḍangboelan, soeloeh *lingtang* tegesipoen winarni, kang goegat ikoe angakoe, antoek toelis parapat, lawan antoek toelis ing djaksa panglakoe, praptèng don tarka poenika, siningidaken tan midjil. (p. 31)

15. Jékoe padoené kalahna, lawan kena ḍenḍa samanten nenggih, 24000 pitjis, malih tatrapaning padoe, pradata lwiré terka, lamoen sisip terkané ḍenḍané ikoe, sapengarahé kang terka samanten katoer Sang Adji, 24000 pitjis.
16. Jèn mandjing panerkanira, kalahna ingkang tinarka noeli, trapna ḍenḍa pangeloed, samanten kang tinarka, 4000 pitjis, koeneng malih woewoesen seksi kang patoet, pinilala pinonḍongan, ingkang kotjap seksi mandi.
17. Anenggih pitoeng prakara, dèn waspada ingkang ngrasani ngadil, sang maha *tjiri* roemoehoen, kotjap saksi (p. 32) oetama, maha tjiri tegesé mantri kaloengsoer, lawan seksi maha tédja, jékoe lebé ketib modin.
18. Seksi darsa soeleksana, lwiré mantri wignja moerti loeloengid, paréntah witjaksana roem, ingkang kaping sakawan, dranta malembanem negih tegesipoen, mantri kinatik ing radja, ingkang kaping lima malih.
19. Pan ija saksi widarga, lwiré nora doewé ḍemen sakalir, tan ana karemenipoen, kaping nemé poenika, saksi tjaksoeh boedjang gempan tegesipoen, panḍita goeroening Radja, taté glar rarasan betjik.
20. Wama rekara deradjah, ping pitoené lwiré saksi wong soegih, kareksa djekat malipoen, lan asring adadana, ikoe kwaroehana seksi kang pinoendjoel, adja wor lan saksi kaṭah, sana dyan ta pada *seksi.* (p. 33)
21. Poenika lwir ing oelaran, ing soeroepé doenoeng ing tjihna boekti, kang tan ana roepinipoen, dadi kinira kira, panitiké pangoetjapé kalihipoen, terka lawan kang tinerka, pan tegesé angon angin.
22. Ngadoe poetjoek ri poenika, déné angon angin pangalap nèki, ing kajon goḍonganipoen, keroḍagé ketara, saking angin obahing goḍong poenikoe, aloen-aloen lalabetan, solah moena nggoné ngambil.
23. Ngadoe poetjoek ing ri mapan, sesemoné ing rarasan kakalih, sinawang sinambang temboeng, lwir ing dora sembada, pangoetjapé karo karoné kadoeloe, keḍap gagapi noepita, katon asmara dènjangling.

Zang: smaradana.

1. Koeneng poenika winarni, kang boten mandjing ing goegat, tigang prakawis loenggoehé, *nonora* sah (p. 34) panggoegatira, kawroehana dèn awas, wong nijak-nijaken koekoem, sabarang pakarjanira.
2. Woes tan kena dèn rasani, teka kalahna adegan, déné ta ingkang kapindo, ambanakaken parèntah, ping tiga maring dyaksa, mopo pradata poenikoe, maido mring babeneran.
3. Rèh katiga kang tinampik, tan kaleboe ing pradata, nenggih malih winiraos, kotjap sirah padoe ika, akarja winikarja, toewawa tan toewawèkoe, kalawan witan-witana.
4. Karja winikarja nenggih, padoené wong ngalap opah, wis gawé doeroeng opahé, kang toewawa tan toewawa, padoe titip-titipan, wita-witana poenikoe, padoe dol atoekoe ika.
5. Pradongdi tampa ning pitjis, wonten malih kang winarna, *pan* ing pradata sirahé, tjihna boekti lan sat- (p. 35) mata, lari lawan pramana, los ikralé, dèwèk ikoe, wetoené tan sinangsara.
6. Dèn pratéla widji widji, dadi djoemeneng pradata, embanan lan sosotyané, kang mangka sotyaning djagad, Ratoe adjeg adilnja, embanan djeksa pangoeloe, papatih rangkepanira.
7. Lawan kang minangka kanti, ambetjikaken nagara, djedjeneng kang toehoe tyasé, lan kebajan witjaksana, tanda lan kadjineman, régol kang pada rahajoe, boedi darma witjaksana.
8. Wonten kang winoewoes malih, anenggih walat oepaja, tigang prakara oenggoehé, dingin reboet boemi ika, lan njorok wawatesan, wong babad miwah mamatjoel, gaga-mané *rinampasan.* (p. 36)
9. Keris patjoel miwah koedi, déné ping kalihé ika, walat oepaja artiné, boekti gawa wong akatah, agendong tini-tiran, dinedeg parapatipoen, miwah taton tinatonan.
10. Tjoba ta beranang sami, kang marani kalahna, pada

tepena ḍenḍané, nista madya lan oetama, lwiré sarta watara, loerah patinggi pangindoeng, jèn loerah semanten ḍenḍa 110000 pitjis.

11. Déné sosoran patinggi, kang patinggi alit moewah, inggih samanten ḍenḍané 10000 pitjis, jèn wong geḍé sapoenika 20000 pitjis, wor djadjar moeng poenika 10000 pitjis, poenika malih wincewoes, saloka rong poeloeh warna.
12. Kang roemijin njalawadi, artiné sèdjèn pendèlnja, soewala lawan toetoeré, akarja dèsi *artinja*, sanggoep (p. 37) weroeh tan njata, tan waspada wowor samboe, anir peksi artinira.
13. Weroeh ngakoe tan oedani, anir joekti artinira, apeteng sapangarahé, angajawara lwririira, tan toemantjep ing tarka, nojamerta tegesipoen, ningidaken djroning tarka.
14. Lan boewaja sabda neggih, artiné seksiné ika, winoeroek oedjaré kamot, tan ana ingkang oeninga, kawoloe trah lwirira, seksiné soewalèng toetoer, tan rempeg oenining goegat.
15. Angréka pandaja nenggih, wismané kang salawanan, goegoenem anèng enggoné, sarajoedané anglila, seksiné wong tjanḍakan, tan karoean wismanipoen, kalawan anpontja bakah.
16. Tegesé koewoer dènja ngling, reboet soewala djro tarka, *lan* réwang lawan seksiné, anggenḍong seksi (p. 38) lwirira, sanggoep ana seksinga, kari woeri nora patoet, seksi tan bisa mitjara.
17. Noekma watjana lwirnèki, asaba omah ing dyaksa, akryantaka tegesé, amatèni, satroenira, atjandra wadi lwirnja, anjoewèk miwah anoenoe, njirnakaken lajang papag.
18. Kalawan akarja drasti, artiné padoe woes pasang, kinembar kari taroengé, woesana angalih lawang, amangoen pradangdanan, anglingga pralina ikoe, artiné kalah kélangan.
19. Nora awas ing pawarti, maring kang atoenggoe ika, miwah kang doewé boeminé, kawalan toga pralaja,

lwiré ing weton tjidra, oebajané nora metoe, toer toelisé ḍèwèk *ika*. (p. 39)

20. Koeneng wonten kang winarni, wadjib ing Ratoe parèntah, maring dyaksa pangoeloené, ija paḍa ngélingena, kalawan pitoetoera, mring saroepané wong padoe, pan antoek panggawé aram.
21. Lan abot pakéwoeh malih, obak osik sarta béja, lair batin doerakané, jèn kang padoe koedoe meksa, esahé pamètira, sagoenging prabéjanipoen, ikoe nijata andjarah.
22. Dèné sira woes apéling, aboté wong amardata, pakéwoehé doerakané, marmané dyaksa winenang, angeboti prabéja, kang kalah ija pinangloeh, kang kari paḍa arisa.
23. Kang menang pinangan malih, pan djeksa kang adil wenang, kang toehoe bebenerané, kalawan oedjar ing sastra, miwah papatih wenang, mangan *prabéjaning* padoe, miwah pangoeloe mangkana. (p. 40)
24. Nanging pangoeloe papatih, kang pada adil kalihnja, lempeng tibané oekoemé, patih tibaning parèntah, kang nora ngéman darah, nora sengit maring satroe, mangan amal ing pradata.
25. Lawan poenika winarni, wong amoetoeng ing pradata, lwiré woes mandjing goegaté, anoeli tan wonten medal, djangkep patang paséban, nora lara nora éwoeh, kaḍenḍa adji ning goegat.
26. Katoer ing parèntah noeli, noeli wenang ingapoera, jèn nelangsa patobaté, doewèké ingoelihna, ikoe wong asembrana, gogondjak pradata oekoem, wong mandjing kinanti samya.

Zang: kinanṭi.

1. Koeneng ta ingkang winoewoes, salokaning dyaksa *nenggih*, apan ta patang prakara, poenika ingkang roemijin, ija dyaksa wiropaksa, déné ta kang kaping kalih. (p. 41)
2. Dyaksa patra kilasèkoe, kaping tigané namèki, neng-

gih kang djeksa pramana, kaping sakawan winarni, ikoe djeksa amidjaja, tegesé sawidji widji.

3. Kang wirapeksa poenikoe, djeksa sok awèh piranti, amoemoeroek wong anggoegat, kang roeroeka dèn iloni, djeksa kang matra kélasa, toenggal solah tingkah nèki.
4. Bijantoe lawan kang padoe, djeksa pramana lirnèki, apa saoedjar ing sastra, nora moewoehi ngoerangi, liring djeksa sramidjaja, sasolahé ngatiati.
5. Jèn tan patoet tibanipoen lawan oedjar ing sastrèki, pan ora agéa tamban, dènira nibaken *adil,* roemek- (p. 42)
sèng donja ngakérat, adjrih dinosan ing akir.
6. Kakandangan kang winoewoes, pangroesak soeker ing boemi, angroesak ing sama-sama, nora ngétoeng ala betjik, oepama ing wong loeloengan, mandjing désa ngroesak kitri.
7. Angrampasi tjangkem karoet, wasa-wasa tanpa krami, jèn ana doewèké kang ilang, tinempoehken sapangadji, kalawan katiban denda, samanten dendà nirèki, 80000.
8. Jèn loeloerah tamboeng lakoe, apa déné lamoen mantri, kang dadi pangarep lampah, sapoenika dendà nèki, 80000 pitjis, ikoe nora winisaja, tan pantes loenggoeh prijaji.
9. Jèn djadjahan lijan ngrikoe, jèn mangkona tingkah nèki, kadendà ing sabaraja, ing sabatoeré loemaris, wong sawidjiné metokna, samanten dendàné nenggih, 100000 *pitjis.* (p. 43).
10. Jèn kélangan darbèkipoen, trigoena dènja nempoehi, jèn boepati kang ajasa, kitri kang rinoesak nenggih, kadendà amoet ing nama, tjatjah loenggoeh ing boepati.
11. Jèn loenga boepatinipoen, pan ija nora menangi, kala kitriné rinoesak, ana mantri kang meningi, tekané boepatinira, ki mantri kang anoetoeri.
12. Datan rinasan ing padoe, boepati kang doewé kitri, kang ngroesak sèwoe asoka, ija anoet ing lilinggih.
13. Déné mantri kang wawadoel, kena ing dendà poeniki,

1000000 pitjis, wonten malih ginoepita, wong reboet wates ing boemi, kang toetoewoehané ana, rinasan ing bener adil.

14. Saloka oepaminipoen, kang reboet wates ing siti, lah *ïja* ki banja rata, reboet wates moengsoeh nèki, lawan ki silem poenika, lawan malih ki naroewil. (p. 44)
15. Reboet padoe watesipoen, lan ki adreng moengsoeh nèki, ki pramana arebatan, ki koewasa anglawani, mangka rinasan ing djeksa, sinar ing tjeŧa ning adil.
16. Djeksané nama ki Toegoe, lan ki Kajoewajang sidji, sarajoedané kang nama, ki Wates ingkang satoenggil, ingkang satoenggil ki Kentja, ki Waler katiganèki.
17. Kang pinriksa boemi sepoeh boemi sesanḍan pan isi, kajoe milar rinaosan, ing panggoerajangan adil, miwah ki koentara gama, pakem sastra sinalisik.
18. Nenggih sangang prakarèkoe, ing tjihna boekti lan lari, pramana lawan oebaja, satmata oetara nenggih, kaping sangané boewana, poenikoe ingkang *pinikir*. (p. 45)
19. Misih terka djenengipoen, déné maksih angoelati, njata kalawan pramana, jèn ing djro kiŧa kang dadi, witjara loeloeroeng miwah, pinggir rinoesak oepami.
20. Karang kirna pageripoen, oetara tinanggoeng sami, salwiring padoe witjara, kasor déning agamèki, agama ikoe kasoran, kalah déning pramanèki.
21. Pramanané kang anandoer, maksih oerip maksih éling, wani jèn dèn resikana, ikoe menangé sajekti, pramana ikoe kang koewat, moeng paroesa kang ngoengkoeli.
22. Teges ing djijad ing Ratoe, kalah ing pramana nenggih, nanging pininḍa tan kena, jekti peteng kang nagari, wenang ing ratoe misésa, adja minḍa anggamboehi.

Zang : gamboeh.

1. Kang panggrajangan ikoe, ingkang sangang prakara *goengipoen*, misih terka déné ta misih ngoelati, (p. 46) pramana ing tarkanipoen, jèn ta pramana tan ḍdados.
2. Jèn woes pramanèng padoe, ija dadi barang terkan-

ipoen, pan dèn awas djeksa dènira ngawroehi, sajekti padoené oenggoel, loenggoeh ing pramana bakoh.

3. Déné tarka soripoen, déné norana pramananipoen, ing pramana loenggoehé terka kang mandjing, ing sapoeloeh prakarèkoe, ing doenoeng dipoen waspaos.
4. Dingin pisérènipoen, kaping pindoné pisaidipoen, kaping tiga ija ing paseregnèki, kaping pat pangaksinipoen, ping lima terkaning kono.
6. Kaping nem saksinipoen, lawan toetoeré kang kaping pitoe, kaping woloe pendèl nèka sanga nenggih, sasandan *kaping* sapoeloeh, dèn astiti ing pirantos. (p. 47)
7. Lan adja tinggal ikoe, ija karepé sastra nirèkoe, ana déné loenggoeh ing terka poeniki, teroes lan seregan-ipoen, kalawan seksiné roro.
8. Pandjing ing terka ikoe, ija na déné goegoeripoen, jèn sawala sereg lan pisaid nèki, nora dadi padoe ikoe, barang soewala ing ngendon.
9. Apan salwir ing padoe, miwah soewala ning patran-ipoen, gèsèh lajang kalawan oeni ning seksi, jogya trapana dendèkoe, semanten dènira asok, 20000 pitjis.
10. Wonten malih tjinatoer, kang pantja bakah ing tegesipoen, seksi goegat nora pada oeninèki, wonten ta djaman karoehoen, tjaritanira wong wadon.
11. Randa warnané ajoe, singangrasani pan datan ajoen, sami sakit *manahé* kang angrasani, wong sakawan (p. 48) sami remboek, anggoegat maring mbok wadon.
12. Nibokning namanipoen, alamipoen Kangdjeng Nabi Dawoed, wong sakawan kang anggoegat mring, bok ening, tinarka bandrèk lan asoe, katoer ing Nabi Sang Katong.
13. Wong wadon kinèn ngoekoem, karoeboehan ing bainatikoe, ingkang goegat wong papat toer lanang sami, mbok ening sariranipoen, pinendem moeng djangga katon.
14. Arsa rinandjam watoe, kawenangan kala timoer-ipoen, Kangdjeng Nabi Soeléman, bok ening nangis, dinangoe poerwané katoer, bandrèk kalawan segawon.

15. Sakawan goegatipoen, noelja Djeng Nabi akèn anḍoeḍoek, mengko-mengko pan ingsoen arsa oedani, roepané goegaté ikoe, pan arsa angroengoe ingong.
26. Sigra *binekta* wangsoel, prapta ngarsané Djeng Nabi Dawoed, ingkang poetra oematoer arsa ngjakténi, goegat papat oeninipoen, pinisah dènira loenggoh. (p. 49)
27. Gatya sidji dinangoe, dira ngarani bandrèk lan asoe, asoe apa oelesé kang angréwangi, asoe ireng atoer-, ipoen, kang woes matoer kinèn ngadoh.
28. Noelja satoenggilipoen, pandangoenira kadi doek waoe, atoeripoen bandrèk lawan asoe poerih, kakalih kang woes dinangoe, nenggih kantoen ingkang roro.
30. Dinangoe atoeripoen, pinisah inggih panggènanipoen, asoe abang atoeré, ingkang sawidji, kang satoenggil atoeripoen, asoe belang anèng pawon.
31. Nora wor atoeripoen, goegat seksi pantja bakah ikoe, ni bok ening tinarka, woes tanpa dadi, woes loewar woeroeng dèn oekoem, kang goegat kapat *binelok*. (p. 50)
32. Djenger Djeng Nabi Dawoed, moelat grahitané poetranipoen, mila timoer-timoer ingangkat Narpati, dé woes lepas boedinipoen, kang poetra mangkoe kaprabon.
33. Mila samangké tamtoe, seksi pinisah papriksanipoen, nora kena seksi pinariksa toenggil, wong sakawan ika waoe, samja kènging oekoem lajon.
34. Jèn ingapoerèng Ratoe, ḍenḍa wada adjiné wong lampoes, ija ikoe wong arep karja bilahi, mangkana malih winoewoes, kang pinoerwèng tembang sinom.

Zang: sinom.

1. Nenggih liré paparèntah, pangroesak tigang prakawis, poenika ingkang winenang, pangroesak ngowahken boemi, ngroesak kitri wong tjilik, soeda oepadjiwani-poen, angroesak karang kirna, miwah sawah lawan kali, ngowahaken kang nora *kena* ginoegat. (p. 51)
2. Kang ḍhin Ratoe poenika, kaping kalihé papatih, kang wenang angroesak emal, kaping tiga moengsoeh nenggih tan kena dèn sreg ngadil, Ratoe patih lawan

moengsoeh, jèn boebrah abendoengan, lan metjah-metjahken boemi, kang sinawah miwah ta enggoning gaga.

3. Rinoesak kinarja marga, miwah ta kali dèn elih, kang paḍa angroesak emal, jèn lijan tigang prakawis, papatih jèn noedjoni, ngemban parèntah ing ratoe, wenang boebrah amboewang, sandang pangané wong tjilik, jèn lijané nglakoni wenang kadenda.
4. Nadyan satrija poenggawa, ngroesoek mal katrap ḍenḍa glis, semanten asosokanja 1000000 pitjis, koeneng malih kang winarwi, wong kamalingan bengi, kasajaban rinanipoen, nora sasaid wara, mring djeksa noeli kapanggih, sapadoené *nora* dadi rasanana. (p. 52)
5. Jèn ana wong kasoedoekan, kang nora wawarah said, sajekti katrap ing ḍenḍa, lamoen sinoedoek ing maling, adja diḍenḍa singgih, lamoen tanpa dosèng lakoe, amoeng batin ing koena, dosa adjal ing Hyang Widi, lamoen ana wong maling kaleboe nisab.
6. Antoeké mamaling ira, kinisas toegel astèki, kang tengen jèn kapin ḍoa, toegelen astané kéring, jèn kaping teloe malih, toegelen ing soekoenipoen, kang tengen jèn kaping pat, toegelen soekoené kéring, boja kapok kari gemboeng galoenḍoengan.
7. Sanadyan lanang wadona, pan toenggal oekoem ing maling, jèn wong wadon daloe mèmba, djabaning loeroeng kapanggih, noeli tjekelen aglis, maling lamat aranipoen, noeli *belodjodana*, oerip ing loe- (p. 53) makoe bengi, damar obor nadyan mantri pangoeloea.
8. Sajekti oekoemé paḍa, ija kalawan wong maling, serakit wong alelampah, daloe oboré ngemasi, ngoera-oera lan moedji, nèng loeloeroeng dèn karoengoe, jèn ora mangkonoa, tinoembak oekemé maling, nora kena soeminggah katrap parèntah.
9. Apan djeksa woes kawasa, ija wakilé Sang Adji, adja ta awèh tatrapan, kang nerak wawaler sami, djeksa saloka nèki, radja pradata poenikoe, tanpaélan Naréndra, pangwasa moenggèng djeksèki, titi swara titi joeda titi raga.

10. Wadjib pratingkah ing djaksa, lamoen nibakaken adil, saraté akoelambia, djadjané ajwa kaèksi, miwah boeraté sami, adja mèntjèng *kopijahipoen*, lan adja noedjoe oedan, prahara nibakaken adil, lawan adja noedjoe ngelih doeroeng mangan. (p. 54)
11. Dèn apadjeg linggihira, lawan adja kerep nolih, lawan adja bari nginang, gigit sadak angendjeti, miwah adja sinambi, oedoed lawan koekoer-koekoer, sosogok oentoe adja, pratingkah nibaken adil, dipoenanteng adja rongèh loenggoehira.
12. Apan ana koena-koena, Ratoe kang winoeri-woeri, kang paḍa sih ing pradata, apengkoeh koewat ing adil, kang woes kanggé tan gingsir, kang mènget pratikel-ipoen, kang woes adadi polah, tinoelat tan lyan ing mangkin, Ratoe ing Béboewana Radja Koentara.
13. Lawan Sang Natèng Boemisah, Radja Solokanta rèki, lan Sang Praboe Diwangkara, Ratoe ing Tèdjawijati, Sang Natèng Ngisankamil, Radja Paniti *Sastrèkoe*, Sang Radja Kapakapa, Narèndra Ngambarwijati, Sri Koentarasandi Sang Natèng Tambangan. (p. 55)
14. Moeridé Sri Soerja-alam, Djeng Soeltan Tadjoel Ngaripin, nalika kang para radja, samja ngatoeri prakawis, ginebag padoe nenggih, sadaja pan dadi sèwoe, limangatoes lilima, para Ratoe kang ngoegeri, kang kadjaba sèwoe limangatoes lima.
15 Kalawan ingkang kadjaba, kang sampoen winisijati, moepakat kang para Nata, pipitoe samja ngenasi, jèn ana kang kadjawi, padoe sèwoe limagatoes, lilima nora kena, ija rinasan ing adil, Nata sapta soembaga samja ngoelama.
16. Sang Ratoe ing Béboewana, Sang Radja Koentara Wiḍi, Sri Nara Nata Boemisah Radja Solokanta, rèki, Sang Praboe Atas-angin, Sang Radja Nir Damateloek, mjang Radja *Diwangkara*, ratoe ing Tédjawijati, Ngisankamil sang Radja Panitisastra. (p. 56)
17. Maharadja Kapakapa, Sang Natèng Ngambarwijati, Sri Nara Natèng Tambangan, Sang Praboe Tjatakasandi, Soeltan Tadjoel Ngaripin, Soerjalam kawaloenipoen, gegeḍoeg Ngadiloelah, minangka sirah ing adil, lan amarna ing aksara agaméslam.

18. Lan ingkang temah misoena, ing pradja tigang prakawis, kang dingin pangoeloe adja, jèn woes betjik dèn owahi, binoewang dèn salini, déning djenenging pangoeloe, ingkang pantes binoewang, boḍo tan adil tan alim, lawan doewé lara woeḍoeg lara djawal.
19. Lara pélo lara woeta, akaloren miwah toeli, lamoen ora mengkonoa, tan pantes dipoensalini, kapindo ngalih masdjid, ping tiga angroesak koeboer, ija ikoe *élinga,* (p. 57) oeger wisoena pradjèki, jèn tinerak pratonḍarsa karoesakan.
20. Moenggoeh ing saksi kang wenang, kang woes kaseboet ing moersid, tegesé sah agamanja, ing dosa geḍé soemingkir, lawan ing dosa tjilik, tan linanggengaken ikoe, ngalim ingkang oetama, weroeh ing oekoem sajekti, jèkoe saksi tan karja rengka ning pradja.
21. Ngadil anglakoni salat, ikoe prajoganing saksi, nadyan bapakné kapira, pasti wenang dadi seksi, ratoe pipitoe sami, ing poenika sami matoer, santosa lan bajinat moenggoeh anak ing wong kapir, kapir kitab oetawa kapir brahala.
22. Sri Ma Praboe Soerja-alam, anjatakaken ing kadis, sanak-sanak para Radja, inggih sampoen moetawatir, malah ana wong kapir, jèn *mandjing* Islam satoehoe, (p. 58) toeroen pitoe tinekan, loehoeré kang mati kapir, bisa narik ngentasa saking naraka.
23. Kaja mengkono wong djadah, toeroen pitoe soektji nèki, paran déné jèn moenggaha, kadji sapisan woes soetji, kena ginawé saksi, dadya sagoeng para Ratoe, sami étja tyasira, mijarsa wartaning adil, timbalané Sri Maharadja Praboe Soerjalam.
24. Soeltan sèh malih ngandika, pamasoeh ing dosa tjilik, angekèhna istipar, pamasoeh dosa geng nenggih, tobata rina wengi, wong djadah pamasoehipoen, moenggah kadji poenika, pamasoeh wong saking kapir, samangsané mandjing Islam dosa sirna.
25. Marmané dèn paḍa awas, sanak-sanak kang pra Adji, kang aksara tigang dasa, tan béda *Arab* lan Djawi, (p. 39) babon ing aksara lip, kabèh midjil saking ngrikoe,

marmané ana djabar, djèr pès lan emad anenggih, nora nana oerip roro tegesira.

26. Kabèh saking Rasoeloelah, anggepen ingkang sajekti, ija ikoe pangleboeran, woedjoed kang anjar poeniki, sirna djadah lan kapir, jèn moeḍeng kawroeh irèkoe, bésoek poetoe manira, doedoe Nabi kadya wali, karsaning Hyang menangi ari kyamad.

27. Kalawan malih jèn ana, mantri kalawan boepati, amangkoe padoening sanak, doedoe loerah bekel nèki, moektèné koelit daging, jèn kalah apadoenipoen, jèn atrapna ḍenḍa, ḍenḍa dadahan poeniki, kasṭa wabah nenggih kalawan wiwara.

28. Teboe toewoeh sosotjanja, ing salokané winarni, kalawan amoempang kara, *nerak* waler ing pradjèki, jèn ana (p. 60) ḍenḍa pati, saadjining pati ikoe, pan ḍenḍa ginotama, jèn nerak waler kang mantri, tatrapané ing ḍenḍa dwidasa goena.

29. Mantri kang nerak larangan, kang misoewoer sanegari, oegem boegem salokanja, ḍenḍa wara kang ginitik, lamoen loerah nglakoni, toewin kang mantri kaloengsoer, kena ḍenḍa wisoena, wong ngambah larangan nenggih, ngadoe adoe wong geḍé pinrih tjongkraha.

30. Déné wong ngambah larangan, jèn ora dipoenrampasi, ḍinenḍa lajoe poenika, tegesé kinèn ngoelati, wong dalem minggat sami, jèn loeloerah para oemboel, ingkang nerak larangan, maha ing rèh djro nagari, ḍenḍa pitjis pan saketi limang leksa.

31. Wong mereḍah pineraḍah, wong matèni dèn *patèni,* (p. 61) wong natoni tinatonan, mimirang winirang sami, jèn ana wong ngrat gaḍi, tjinekel nak rabinipoen, ing wong lija trapna, tinandjir oekoemé pasti, sasampoené pan tjinoekoer pinarapat.

32. Ider-iderna ing pasar, lan sanak-sanaké sami, paḍa angingel-ingela, enḍasé sarwi djotosi, ramboeté ingkang kari, sinendal angalor ngidoel, jèn ora mengkonoa, limang leksa ḍenḍanèki, jèn tarima sakèh ing wiwirang sirna.

33. Koeneng wawoengkoening pradja, pangoeloe djeksa

papatih, wroeha gatraning manoesa, kang ala miwah kang betjik, tegesé wong abetjik, kang ngraksa agaminipoen, patih wadjib weroehna, prajogané wong saboemi, djeneng ing kang patih dadi *panoetan*. (p. 62)

34. Wroehen nalika boewana, jékoe pakartining patih, patra toenggal tiga witnja, witė ḍapoer mantja warni, ḍapoer amiwarani, lan amilang-milang ikoe, sadaja agaméslam, drigama agama nèki, wong sadjagad jekti patih kang meroehna.
35. Ing nalikanira dina, pinaladjengaken nenggih, déning rasa diwangkara, sekar toenggal sakawan wit, poenika kang ngoedani, ing tingal sakeḍèp ikoe, lawan lakoe satindak, meneng sa enggon poeniki, dèn waspada kedjot pangoetjap saketjap.
36. Roemeksa ing gama Islam, lawan drigamanirèki, roemeksèng bala sadaja, roemeksèng bata koetèki, saisining nagari, dèn kareksa sadajèkoe, dèn lepas ing doedoega, miwah grahita dèn aris, *kang* pawana ija (p. 63) gelap tanpa oedan.
37. Samodra nèng awang-awang, ana moeroep djroning warih, papatih pasti awasa, ing rarasan sanegari, drigama lan agami, miwah adigamanipoen, ingkang dadi las-oelas, kang wadi anjalawadi, witjaksanèng agama angadoe aprang.
38. Sadaja datan kèwoehan, moenggoeh paékaning djoerit, kareksané kang toemandang, kabèh abdiné Sang Adji, salokaning papatih, soerja piné banjoe kinoem, lawan siti pinetak, atapa sadjroning moekti, awasna tanggal tilem karsaning rat.
39. Koeneng malih kang winarna, wong kabégalan ing boemi, sabet sapon ing abandar, jèn ilang kang amèt kardi, wong boemi kang ngilèni, tri baga tetempoehipoen, jèn bengi *kabégalan*, nora dadi oedjar nèki, (p. 64) jèn andjaloek babeneran oendoeran.

Zang: doerma.

1. Jèn ameksa ija tatrapana ḍenḍa, wiwara ḍenḍanèki, déné tanpa krama, nora wroeh tandoek tindak, mila

wadjib ing Narpati, angoendangana, ing wadya sanegari.

2. Oendangana koesoes ing ngèlmoe saréngat, dimèn wroeh ala betjik, lawan asalata, limang wektoe poenika, miwah djoemoengah ing masdjid, darapon wroeha, ing bener lawan sisip.
3. Lan tetepa poeasaa hing Ramelan, wroeha batalé sami, pada nglakonana, jèn ora mengkonoa, ing wadjib dipoenastiti, pasa Ramelan, wroeha batalé sami.
4. Pan batalé sijam kang nora anijat, ing kalanirèng wengi, *lan* kalebon toja, doeboer miwah ing karna, (p. 65) lan adji mak tan dèn woesi, nanggoeng djinabad, jèn kongsi wengi malih.
5. Poeasané batalé sawoelan pisan, jèn djimak rina noeli, bandjoer does djinabad, éling woelan poeasa, moeng sadina batal nèki, lawan malihnja, karinan sahoer nèki.
6. Lawan malih batalé ingkang poeasa, kalebon daging lawan toetoekaran, kongsi pala-pinala, amèt toja woeloe nenggih, iroengé pengar, ija kalebon warih.
7. Noeli batal jèn kemoe noeli toemenga, toja tabeté mandjing, kongsi maring tjetak, poenikoe ija batal, kalawan anjolong nenggih, najab kangèlan, karinget akèh midjil.
8. Lan angoempet-oempet ija ikoe batal, koeneng malih winarni, *lan* pada weroeha, nadjis kang saking badan, (p. 66) sabangsané lan kang soetji, kang saking badan, pan papat kang anadjis
9. Dingin oejoeh kaping kalih ija tindja, kaping tigané mani, wadi ping sakawan, jèn ora kinawroehan, batal salat siam nèki, kang soetji ika, rijak oembel lan mani.
10. Mani ikoe ija kang dingini medal, sadoeroeng metoe mani, wadi ingkang medal, sawoesé mani ika, idoe lan mani kang soetji, jèn ana ngoetjap, mani ingaran nadjis.
11. Jekti koepoer mani ikoe lamoen medal, djimak dèn djinabadi, lamoen ija medal, nora kalawan djimak, miwah jèn metoea ngimpi, wadjib dinoesan ,adoes oeroedjoel mani.
12. Koeneng malih kang tan étja ing nagara, ing saloka

winarni, kang *kandem* pradata, moestika lan bramara, (p. 67)
tjorah ta ingkang kapyarsi, soerak ngampoehan, pinadjaraken titir. Mati déning aloen-aloené wong ika, marmané dèn patèni, kang bramara kombang, kang wadjib pinatènan, ija ingkang amatèni, kang doewé omah, ikoe kang amatèni.

13. Tikoes kombang ngroesak dangdanan ing omah, marmané dèn patèni, kajata doerdjana, ija kang doewé pradja, ingkang wenang amatèni, sanadyan kombang, jèn kang sabèng wana dri.
14. Saba taman ora pantes pinatènan, moeng kang saba wismèki, angelèng balandar, pangeret ing elèngan, tikoes tan woeroeng ngroesaki, isining wisma, mengno doerdjanèki.
15. Ija ikoe kang dadi teloeh ing pradja, ija wenang *tinapis*, sanadyan koembia, jèn tabeté woes ana, titir (p. 68)
pinadjarken nenggih, soerak ampoehan, ikoe kang amatèni.
16. Koeneng malih karepé padoe sanggraha, lanang kalawan èstri, patemon nggon kiwa, emèh arep akirda, jèn ḍoeḍa rara pimasṭi ḍoeḍané ija, kang wenang dèn patèni.
17. Parawané oekoem djinilit kéwala, jèn djaka rara nenggih, tinandjir kéwala, sawoesé pinanggihna, amoeng wong toewané kalih, ingkang kaḍenḍa asṭa wara poeniki.
18. Salokané wong toewa inadimasa, lawan jèn ana malih, wong angangsa-angsa, darbèking wong dèn alap, tjatoer wara ḍenḍanèki, basa paroesa, tetoekar tan nekani.
19. Manḍeg soembar-soembaran pisoeh-pisoehan, oedjar ala *kèh* midjil, karoné ḍinenḍa, wiwara soksokanja, we asṭa (p. 69)
tjaṇḍala nenggih, wong kekerengan, kongsi gitik ginitik.
20. Asṭa wara jékoe pinantji ing ḍenḍa nisṭa pradana nenggih, wong oetang pepotang, moenkir nora angrasa, jèn kalah salah sawidji, kaḍenḍa ija, tjatoer wara ḍenḍa glis.
21. Lawan malih loenggoeh ing sabda karana, ingkang amamatèni, ija tapa dosa, kang pasṭi pinatènan, sarta wong sadésa, kena ing ḍenḍa, saadjining papati.

22. Moeng kaoemé lawan kang adil loepoetna, kalamoen ana malih, wong matèni ija, ing wong lemah kanjoenja, oepama wong ngorak-arik, bedah bendoengan, oekoemé dèn patèni.
23. Lan sanaké sadaja katrap ing *dendà*, tjatoer wara pi- (p. 70)
nantji, ikoe salokanja ,nenggih karadja wangsa, lan amada mata jèki, wong gedé ika, ingkang matèni tjèti.
24. Ija kokoem sarta sawewengkonira, katrap dendà wara-
din, asok asta wara, moeng kaoemira lawan, wong toewa mitjara ngadil, nora dinendà, kalamoen wonten malih.
25. Wong amati wianat tegesé ika, ikoe wong boeboewangi, batang sato miwah, majit ikoe kadendà, jèn sato pantja warèki, lan kailèna, adjiné ingkang mati.
26. Lamoen majit ikoe saadjining dijat, mangka goemlan kang adil, kang nora kadendà, ing kono patining kang, padoe kang datan pasaid, miwah oeripnja, sabalikipoen malih.
27. Lamoen ana *kang* amenangaken ija, padoe kang tanpa (p. 71)
said djeksa ingkang katrap, lambéné ginoentingan, lan binetat ilatnèki, wenang kadjarah, minarèn lenggah lampit.
28. Nanging ikoe wewenangé kang nagara, jèn oekoem kang sajekti, ija doeroeng wenang, kerana ikoe ija, kena panigihan wadjib, pan naoeria, oekoem olah pribadi.
29. Moela wadjib seksi ikoe binetjikan, sadoeloer nora dadi, lawan wong atoewa, miwah djeksa tan dadya, oetawa mantri beneri, tanpa parèntah, ing Ratoe nora keni.
30. Lamoen ana djeksa sinambat poenika, ing mantri kang beneri, mantriné kadendà, ija sa asta wara, lawan ta wiwara nenggih, djeksané ika, kang miloe ngoengoe-
doengi.
31. Ikoe djeksa ngoetil bener ija katrap, ingalasaken noeli, ing *sapatoel* kasar, jèn ora mengkonoa, pinarèsi nèng (p. 72)
djro masdjid, dja wèhi mangan, djangkep kawan dasa ri.
32. Jèn woes patang poeloeh dina linoewaran, tinobataken noeli, malih kang winarna, doenoengé maling kenja, wong wadon ingkang malingi, maring kang lanang, maling genah poeniki.

33. Wong lanang kang malingi, wring wadon ika, wonten malih kawarni, randa meteng ika, jèn kongsi kawan woelan, tan ana matoer, wèh oening, kabèh kadenda, tatangganira sami.
34. Wong sadésa senadyan ija matjapat, toenggal pengangson keni, toenggal sendang toenggal kali, padoesanira, kena ing denda sami.
35. Jèn sadjroning teloeng sasi kawenangan, ing oendang ngarik-arik, nora kena denda, wonten malih *winarna* (p. 73) jèn wong wadon doewé laki, noedjoe loeloengan, bodjoné meteng woeri.
36. Tatanggané sadaja kena ing denda, tjatoer wara poeniki, lawan doewi wara, ikoe kasandang baja, tatangga salokanèki, kabèh sanggraha, padoening djaloe èstri.
37. Lamoen ana nenggih kang wong toetoekaran, wadon loemajoe ngoengsi, mring bandjar abandjar, ingesoek dipoenpala, tan soekané kang dèn oengsi, kena ing denda, wiwara lawan malih.
38. Tjatoer wara miwah lamoen ngoenoes pedang, oetawi ngoenoes keris, lija dendanira, pasoemenger rong leksa, lawan limang èwoe nenggih, jèn tan pasokan, tjinekel ing mamanis.

Zang: dangdang-goela.

1. Lamoen ana ija kang noeloengi, kang anjapih pangoenoes ing pedang, ikoe kadoeman dendané, panantoek limang èwoe, koeneng Soeltan Tadjoel Ngaripin, *wasijat* (p. 74) maring ija, para Ratoe sèwoe, jèn ana gepok larangan, wawaler negara dinenda noeli, wiwara asta wara.
2. Lamoen ana wong awèh piranti, maring maling nadyan sawidjia, pada lan maling oekoemé, lamoen ana wong ikoe, sinambat ing maling wèh pikir, ikoe kasara prija, ing salokanipoen, ana déné saroe prana, ing saloka ija bibisik lan maling, déné saroepa wastra.
3. Awèh loengsoeran djarit ing maling, saroepanglingga wong awèh wisma, nirnalingga ngoempetaké, nirna sasana ikoe, angalingi wisma ning maling, ingkang sraja sa-

dama wèh gaman ing pandoeng, sanadyan silih pandita, lamoen awèh sarat marang doerdjanèki, ija oekoem doerdjana.

4. Wonten tjarita pandita moengsid, ija kamalingan sandjatanja, tanpa seksi mring djeksané, tan *said* wewarèkoe, noeli ana maling katitik, mamaling maring lija, doedoe Pandìtèkoe, doerdjana ika djinarah, sendjatané pandita ika kapanggih, pandita pinariksa. (p. 75)
5. Jèn darbèké nèng wismaning maling, pangakoené inggih kamalingan, nanging tan wara ilangé, sigra pandìtanipoen, djinarahan salokanèki, adigoeng adigoena, nenggih dosanipoen, ngroesak waler ing nagara, lamoen ana naréndra angingoe maling, pasti ngroesak ing pradja.
6. Wonten ginoegat tinarka maling, nanging doeroeng pramana jomana, kinèn amikir ing akèh, sagoeng pradata ngoempoel, lawan radja pradata prapti, ki djeneng adikara, mangkana winoewoes, sinoedoek sarta prajoga, wawangoenan ginapap ingoelat liring, pratingkah sinambangan.

Midjilaken *saloka* nirèki, djeksa radja pradata kalawan. Radikara djedjenengé, koesoema nir ditèkoe, saringana goenaning angin, madya rawi poenika, tjitak ing sitèngsoe, katon soewarnaning tjandra, pan mangkana roepaning doerdjana nenggih, dèn awas ing doerdjana. (p. 76)

8. Ana doerjana kaja langit, ana doerdjana kang kaja toja, kang kaja mati ragané, ana kang kaja koekoes, aling-aling ing doerdjanèki, doerdjana mati raga, pandìtoe liripoen, kang sok ngoeboengi doerdjana, kang kadya ngina Pandita ingkang ngamini, sasolah ing doerdjana.
9. Déné doerdjana kang kadi warih, pandita wisma sanding bendoengan, pinggir toja awisané, kang andjog ing kadatoen, wong sangisor oeroet tajèki, pada atoekoe toja, mring pandita *ikoe*, sandi sah karsaning Nata, ija ikoe pandita alingan warih, dèné kang koekoes ika. (p. 77)
10. Pandita sring didjaloeki geni, maring doerdjana loenga

mamara, mantoek tan ana pélingé, saking ngémba mamandoeng, angsal-angsal mampir ngatoeri, pandita teka soeka, doerdjana koemoekoes, wonten malih ginoepita, wong aliwat loeloeroeng miwah ing sabin, sadjabaning pagagan.

11. Amimisoeh kang dèn pisoehi, tan karoean sarwi ngoendamana, ngoewoek-oewoek sasoewéné, kangana djroning goeboeg, amijarsa dènira agling, mimisoeh tan karoean, nanging ta angroengoe, ana angroengoe wong papat, wong sapoeloeh moeni tan tarima sami, wong ikoe kena dendа.
12. Ngalih èwoe pitjis wong sawidji, nadyan anaa wong kalih dasa, anampani *dendа* kabèh, ikoe salokanipoen, (p. 78) kawoer baja mangkana malih, ana wong nitik ltjak, wisma kang katoedjoe, kang doewé wisma asinglar, kari-kari tinitik wismané jekti, temah wong ikoe katrap.
13. Salokané ija angrong peksi, wonten malih wong takon doerdjana, ana sanggoep wroeh wismané, kari-kari datan wroeh, salokané wong anir boekti, katrap malih winarna, ing wong para padoe, ingkang saloka pralaja, déné ngakoe pisaid wong woes ngemasi, wonten malih sanggraha.
14. Lamoen ana wong lanang alinggih, sanding wong wadon datan pakrama, miwah tan ana karjané, pan ora atoetoekoe, nora nana dodolanèki, jèn sanaké tan lila, dinendа wong ikoe, tjtoer wara lan tri wora, baja lamoen *ana* wong lanang alinggih, adoh ngadjak potja- (p. 79) pan.
15. Mring wong wadon alèrèn ing margi, tan lilané kang adoewé sanak, tjatoer wara ing dendané, lan doewi wara ikoe, wong kamarga baja namèki, lamoen ana djadjaka, liwat anèng loeroeng, anemoe kembang tjinandak, datan weroeh jèn parawan kang darbèni, lajon kang roentoeh ika.
16. Kena dendа tjatoer wara nenggih, lan doewi wara kakembang baja, ija ikoe salokané, malih jèn ana ikoe, wong wadon kang loenga angising, maring garoemboel kiwa, noeli ana noesoel, wong lanang kabelet sigra, nora

weroeh jèn garoemboel sampoen isi, wong wadon ngising samya.

17. Sasampoené sareng dènja midjil, saking garoemboel lakiné moelat, nora tarima tatrapé, *pinatèn* kalihipoen, (p. 80) jèn ngapoera ḍenḍa nirèki, tjatoer wara tri wara, pan salokanipoen, pan ikoe katai baja, koenengmalih ana wong doemoenoeng sami, akon wong wadon lija.
18. Amamasoeh kang doewé rabi, nora lila kang akon kaḍenḍa, tjatoer wara ing ḍenḍané, lawan doewi warèkoe, salokané wong ikoe nenggih, ija kasanḍang baja, wonten kang winoewoes, wong kaki-kaki naneḍa, mring hyang soeksma kadereng antoeka rabi, parawan kang oetama.
19. Woes tinekan noeli ngrasani, parawan ajoe gampang kéwala, si kaki-kaki panggihé, kalangkoeng soekanipoen, lir sinekar tyasé sawoekir, papasihan nalika, patang poeloehipoen, dina miḍang maring pasar, pan sarimbit agoegoejon *anèng* margi, pan sarwi sesepahan. Ana wong anom lonjot menangi, anoesoel énggal sarwi angoetjap, baja ta iki apané, goegoejon nèng delanggoeng, lir wong anom tingkahé iki, apa poetoené ika, apa badjonipoen, pinareken dyan rinebat, kaki toewa anjoedoek tan dèn soekani, kari gagah prakosa.
20. Kaki toewa toet woeri anangis, badjonipoen binakta mring wisma, wisnja karoean wismané, kaki toewa gya wangsoel, ladjeng marang pradatan anglis, kang amèt pradjangdjéjan, jèn sinereg bésoek, ngakoea bodjokoe lawas, adja ngakoe bodjoné wong kaki-kaki teka moenkira.
21. Woes mangkono ginoegat ing adil, kang ginoegat prapta nèng padjeksan, samekta lawan wadoné, *kaki* toewa (p. 82) toeripoen, bodjo koela doek anèng margi, rinebat wong poenika, mangké koela soewoen, ing adil koela tan lila, kang tinarka pinariksa tan ngakoni, bodjo kawoela lama.
22. Boten menḍet bodjoné si kaki, teka ngakoe-akoe wong tjatjaja, inggih poenapa oekoemé, bok wadon kang dinangoe, déning djeksa jata sirèki, dèn akoe kaki toewa, lamoen bodjonipoen, ni wadon soemaoer mangkrak

boten ngraos bodjoné si kaki, wong djamboel teka doerma.

Zang: doerma.

1. La ki kempong pikoen pan bodjo kawoela, inggih ingkang poeniki, sami djaka rara, sigra djeksa lingira, sira kaki tanpa dadi, panggoegatira, bodjomoe tan ngakoni.
2. *Kaki* toewa meksa jèn bodjo kawoela, rinebat anè- (p. 83) ngmargi, pan sarwi karoena, atoeré kaki toewa, sapoeta ping sèket wani, kaping satoesa, kéwran sagoeng prijaji.
3. Dadya katoer wong agoeng-agoeng sadaja, miwah rekjana patih, sami amijarsa, sinawong kang mardata, sinambang rapet tan keni, salir wetara, anom lan kaki.
4. Pantes kang dèn akoe soemerep sababag, nanging iki si kaki, matjitjil kaliwat, sarta panangisira, sinambang rapet atebih, moeng sambang renggang, pantesé lan watawis.
5. Sakaṭahé mantri djeksa oekoemira, prasami dèn koekoehi, lamoen tanpa dadya, goegaté kaki toewa, pan amoeng rekyana patih, kang doewé kias, ngroengoe lingé si kaki.
6. Sarwi nangis pamoe woesé *kaki* toewa, moeng patih (p. 84) kang nitèni, agawé grahita, mangkana woewoesira, mengkéné baé prajaji, djeksa adilnja, memetengi nagari.
7. Mila kya patih grahita wèh kias, mantoek sakeḍap noeli, kenḍaga gengika, ingesèn botjah badjang, nanging badjang bisa noelis, sarta binaktan, pangot karopok mandjing.
8. Lan winekas saoeniné, toelisana, kang manggoel ing sirèki, ngaloen-aloen kana, poma dja kaliwatan, kang ḍingin miwah kangkari sigra binekta, maring padjeksan malih.
9. Kya patih parèntah sapa kang kelar, manggoel kenḍaga ika moebeng kaping tiga, ing aloen-aloen

iki, pasti menang padoe nèki, kang padoe samya, sandika toerirèki.

10. Nadyan kaping salawé inggih sandika, si *kaki* kang manggoel ḍingin, sarwi garoendelan, mengkéné bae paḍa, d jeksa iki niniwasi, temah kaliwat, sajekti bodjo mami. (p. 85)
11. Paran déné moengkena sinambang renggang, anom lan kaki-kaki, paḍa koerang nalar, wong temen dadi dora, kang dora dipoen oeboengi, lah iki baja, ki patih doewé boedi.
12. É si bodjo liwat loewih aniaja, laginé soen rasani, nora nampi mring wang, mengko woes kalampahan, tresnakoe woes tiba mangkin, teka andoegang, njata édan panjakit.
13. Tinoelisan saoeninė kaki toewa, mring wong badjang kang moenggwing, sadjroning keḍnaga, noelja sampoen ginantya, wong anom ingkang gentèni, manggoel kenḍaga, ginawa moebeng sarwi.
14. Pangoetjapé jèn *seméné* baé ija, ping satoes soen koewawi, sok oega toeloesa, dadi bodjo manira, miwah kaoel ingsoen malih, ija soewita, maring kyahi patih. (p. 86)
15. Paneḍakoe toeloesa moenkir wong ika, élinga soendjangdjèni, noelja tinoelisan, wong badjang nèng kenḍaga, adangoe woes dèn sampoeni, sami nèng ngarsa, nira kijahi patih.
16. Kang kenḍaga binakta ing ngarsanira, sagoeng para prijaji. djeksa paliwara, pepek sami oeninga, wong badjang ngatoerken toelis, saking kanḍaga, tjingak kang aningali.
17. Kinèm sami mariksa djeksa sadaja, ngoengoen pamaosnèki, oeninga kang soerat, djeksa prasamya tobat, atoer tiwas mring ki patih, ngalem sadaja, lepas ing boedi patih.
18. Sami matoer poenika pan *kajomana,* kelari woes kaboekti, pramana ing oedjar, saking pijambakira, kijahi patih angedjèpi, wong anom ika, tjinekel dèn talèni. (p. 87)

19. Lawan kena ḍenḍa saketi woes kasrah, tinampan ing si kaki, patoekoening wirang, jèkoe ḍenḍa papalang, limang leksa lan saketi, lamoen dipatya, ḍenḍané kang pinantji.
20. Sampoen katrap dadi reregeding pradja, wong wadon wis kinaling, ngepring goeloenira, kya patih ngandika, nja kaki gawanen moelih sah bodjonira, toengtoenen kaling iki.
21. Anèng marga lamoen sira angapoera, loewih karepmoe kaki, jèn woes praptèng wisma, si kaki tjikraktjikrak, bodjoné dipoentenḍangi, saoeroet marga, sarwi anoentoen kaling.
22. Dipoenḍoepak kontal saking patoengtoenan, nanging kalingé maksih, *tinarik* djenkélang, oentoené gobrah- (p. 88)
gobrah, dadi tongtonan samargi, patoet wong ika, kenèng oekoem mèh mati.
23. Nak poetoené kaki toewa akèh mapag, ana kang woes angiring, sami njenḍal-njenḍal, genti kang noentoen samya, genti kang andjotosi, samarga-marga, tobat andjrit asakit.
24. Koeneng wonten tjarakanira Sang Nata, njekel doerdjana sami, wastaning tjaraka, ki Bawa ki Laksana, ki Prajoga kapatnèki, kalimanira, lan ki Sambada legi.

Zang: ḍangḍang-goela.

1. Lawan ki Doedoega mangkat sami, lampahira kèh anggawa rowang, prijaji gangsal kakangsèn, baḍé ingkang angapoes, kang anoebroek lan kang nalèni, miwah ing kang andjarah, mateng rembagipoen, woes lepas ing lampahira, *djeksa* sidji ki Dora pami- (p. 89)
tan ngising, praptèng kali kelaran.
2. Kena sambang banjoe langkoeng sakit, panakawané aran Semboda, pinoelasara loerahé, ki Dora woewoesipoen, é Sembada tinggalen mami, bok ika kontjatanja, lagi lara ingsoen, ija kena sambang toja, sira baé noesoela ki Sembada glis, noesoel katelisiban.
3. Sédjé marga temah dadi ḍingin, ki Sembada prapta

lampahira, nenggih doerdjana wismané, doerdjana ika doeloe, ana dajoh anjala wadi, maras apelarasan, ladjeng inggatipoen, prijaji kaṭah praptanja, tan meningi inggaté doerdjana ngoeni, kapanggih ki Sembada.

4. Tinakonan loerahmoe nèng ngendi, sira kapanggih nèng kéné ḍawak, ki Sembada lon saoeré, *keni* ing sambang banjoe, maksih sakit lèrèn ing kali, koela kinèn noesoela, mring sampéjan waoe, kaliroe margi poenika, wong anoesoel satemah dados karijin, sigra prijaji samya. (p. 90)
5. Ki Sembada tjinekel woes keni, salokané wong kaloenga baja, sadaja prijaji moelèh, katoer maring wong agoeng, radja djeksa amarèntahi, ki Dora ingapoera, éstoe sakitipoen, ki Sembada kanḍem dadya, doerdjanané tinempoeh ngoelati maling, jèn tan pinanggih katrap.
6. Prijaji kabèh dipoenrampasi, saboesanané binalodjodan,nenggih katrap ing dosané, déné kantjané angloeh, kijahi Dora tan dèn antèni, ki Sembada anirna, ḍoesta katrapipoen, dèné wong anirna lingga, *namoeraken* doerdjana jèn ana maling, minggat apidoeloeran. (p. 91)
7. Kawenangan katrapan ing adil, jèkoe dosané kamarga baja, rinampasan dangdanané, satoembak kerisipoen, sadjarané adja na kari, kaḍenḍa asṭa wara, kaleboe wong ikoe, saékaprajèng doerdjana, jèn ana wong agoeng animpeni maling, kokoem pan djinarahan.
8. Djarahané kinarja ngingoni, wong namboet gawé agawé kiṭa, miwah gawé dalan kabèh, lawan ingkang anamboet, masdjid ageng kalawan malih, ambatoer pakoeboeran, poenikoe kang dinoem, kang namboet rengganing pradja, lawan kotjap sikoening sadoe ngenggoni, ija labet doerdjana.
9. Nadyan pangoeloe ketib lan modin, miwah ja mantri katrap ing ḍenḍa, kalabet baja arané, kalawan malihipoen *lamoen* ana kang wong ninitik, latjah tiba (p. 92)

wismanja, kang omah poenikoe, oendangen jèn ora medal, asaid-asaidé kinèn marani, mring kang katiban tilas.

10. Lamoen ingkang katiban poeniki, ing tilas mopo malah drigama, teka kalahna padoené, miwah jèn ana lamoen, angideki latjak ing maling, jékoe anamoer tilas, padoené katempoeh, nempoeh adjiné kang ilang, apa déné lamoen katemoe ing margi, arané maling marga.
11. Miwah lamoen ana anoet lari, ana kang wong atoeroe nèng marga, tempoehna kang ilang kabèh, kaboen baja poenikoe, ing oekoemé woes dadi maling, jèn ana wong ḍajohan, anggawa poenikoe, sadangdananing doerdjana, kang awarna djoegil pangikis lan goenting, lamoen kang doewé omah.
12. Nora njekel *nora* toer roepeksi, nadyan paṇḍita ketib matria, ija kang doewé ḍajohé, jèn ora awèh weroeh, ing parèntah paḍa toemoeli, kinarikid djinarah, ing sadoewèkipoen, miwah saisining wisma, salokané ikoe maling radja pèni, sami-sami timbangnja. (p. 93)
13. Mèwèhaken kagoenganing goesti, jèn ingapoera ija ḍenḍanja, tjatoer wara jèn kapoké, maling laras poenikoe, ing tegesé pan maling resmi, maling kang malang karsa, wong njilih tan poeroen, ngoelihken bandjoer dèn alap, maling temon lamoen ana wong mamanggih, tan poeroen said wara.
14. Lamoen kawroehan kang doewé noeli, ngoelihaken satjatjahé samya, ija kang ilang toenggilé, datan amawi neboes, jèn toenggalé nora ngakoni, wadjib tinempoehna, sarta ḍenḍanipoen, tjatoer wara lawan *ija* lamoen ana ngedolken doewèking maling, maling salimpet nama. (p. 94)
15. Lamoen ana wong gagaḍé nenggih, kebo sapi-weḍoes lawan djaran, jèn meteng anèng pegaḍèn, jèn lami tan tineboes, kongsi geḍé anak-irèki, lamoen tan awèh arta, pasoeker poenikoe, sanépa neboes ing bijang, jèn tan asok anaké toeloesa kari, adja miloe ing bijang, kang agaḍé ingkang andoewèni, lamoen

agaḍé boesana wastra, roesak sawabé dèn anggé, soeda paneboesipoen, jèn agaḍé manoesa èstri, wong anoenggoe dèn djamah, ilang oetangipoen, oekoem djinah pan djinarah, salokané aleboer anḍoer poeniki, lan malih lamoen ana.

16. Wong kélangan boesana ninitik, panganggoné ingkang maḍa roepa, wong lija ana kang nganggé, sami *lan* darbénipoen, nora lila kang dèn arani, (p. 95) kaḍenḍa kalih leksa, kang saleksa ikoe, dadi doewèking nagara, moeng saleksa pitjis ingkang andoewèni, waoe kang maḍa roepa.
17. Lamoen ana wong tetangga nenggih, koemawani anganggo loengsoeran, sindjang lamoen tan soekané, kang sinilih poenikoe, pan rong leksa, ḍenḍanirèki, jékoe sanggraha kirda, ing salokanipoen, jèn ana wong nemoe emas, djroning boemi loewi wrat sadjampel nenggih, pan kagoengganing Nata.
18. Wadjib gigandjar ingkang mamanggih, lamoen ora wektja pan djinarah, wong tjidrèng boemi oekoemé, malih jèn ana ikoe, wong soegih mas miwah sakalir, nora gelem adjakat, djinarahan ikoe, saparo dèn oelihna, kang saparo dadi dangdanan *pradjèki*, para (p. 96) oebata koeta.
19. Lawan ingoné wong gawé masdjid, miwah ta kang wong aloenga aprang, ikoe mari ing karamé, donja sampoernanipoen lyan, dènira angroeroeh, noelja na wong salah tampa, tempoehna sadaja kang ilang neggih, salokané wong ika.
20. Milanipoen kinèn anempoehi, déné wong koemrisik tan kanginan, akarja wéja doenoengé, lamoen ana wong ngroeroeh, ing doerdjana ing marga noeli, ana wong atoet woentat, temrampil nèng ngajoen, noeli manggih boekti tjihna, tempoehna doewèk kabèh njalawadi, salokané wong ika.
21. Jèn wong agoeng koedoe bebeneri, kena ḍenḍa pangoeloe djaksa, ingkang *doewé* larangané, lire doedoe karjèkoe, ḍenḍa saroe basa namèki, pangoeloe saba pasar, ing oepaminipoen, kadya djeksa papariman,

jèn ngoelati wong padoe kaḍenḍa nenggih, ja ḍenḍa saroe basa.

22. Ikoe nora betjik ing nagari, asṫa wara ḍenḍané poenika, jèn tan linoengsoer lanténé, lan malih wong kapoekoel, awit saking toekaran nenggih, jèn lanang paḍa lanang, lamoen tatoenipoen, saloehoer ing oetamangga, pan saketi pasoké patiba djampi, kalawan limang leksa.

23. Lawan ija waoe kang ginitik, dangdanané kongsi ana kalah, malah ta dadi inané, ḍenḍané ikoe woewoeh, limang leksa lan tigang keṫi, sangisor oetamangga, ḍenḍa limang èwoe, ija kalawan saleksa, jèn wong wadon *dadiné* ina sajekti, kang gitik oekoem kisas. (p. 98)

24. Koeneng lamoen wong anjekel maling, toewin ija samining doerdjana, doek lagya tjinekel baé, mring djeksa doeroeng katoer, mring parèntah doeroeng toer peksi, nanging doerdjana ika, kang binanda oetjoel, kaḍenḍa, ing loerahira, patang leksa sarajat satangganèki, sadaja kena ḍenḍa.

25. Jèn woes katoer ing parèntah nenggih, babandan tjoel pantjining ḍenḍanja, satoes réjal pasokané, sarta tetangga toemoet, sarajaté ngoenḍa oesoeki, sapikoel sagénḍongan, ikoe pandoemipoen, sasoenggèn lan satjangkingan, wonten malih petyaning pradata toewin, kang samya katempoehan.

26 Ingkang aloed linoedaken sami, jèn kalebet ing basa poenika, tan kena soeminggah *trapé*, toer ta karta (p. 99) poenikoe, asah kah lan bodjanah nenggih, sarakah lan sagotrah, sakoeṫah sakoeṫoeh, saékah teges ing tatah, kang toemandang, kartah kang akon ing maling, asakah kang kanggonan.

27. Sabodjakah mamangan maling, saékah goenem lawan doerdjana, saprakah wroeh ing polohé, ing doerdjanapoenikoe, djodakah kang anggoeng nglalokoni, kongkononing doerdjana, sakoeṫah sakoeṫoeh, ija kanggonan ing doerdjana, amomonḍok sagotrah ikoe nimpeni olih-olih doerdjana.

28. Miwah weroeh rasané poeniki, jèn kalebet ing ngri-

koe kaḍenḍa, koeneng malih oetjapé, maha saharsa ikoe, arsa djarah arsa ngroboki, nanging bali ing latar nista sahasèkoe, angroboki bali lawang, oetawa sang *angroboki*, ambeḍah pager ika (p. 100)

29. Miwah lamoen ngoeḍoenaken pari, anèng loemboeng jèn akambangan, ana kataton ḍenḍané, pasoemenger poenikoe, pariwasa salokanèki, paroe ta mèt méliknja, ing wong tanpa temboeng, ngamoek poenggoeng moerang moera, memarani tetanggané paḍa ngili, kaḍenḍa asta wara.

30. Poenikasta ḍoesta tjatoer rèhning, maling atma lawan maling retna, lan maling raras malihé, lan maling djoewitèkoe, maling kenja kalawan malih, ija maling kaboenan, lan maling atimpoeh, tegesé kang maling atma, njoenjoedoeki, kang maling retna malingi, doenja radja barana.

31. Maling djoewita èstri malingi, maling atimpoeh jékoe kemasan, maling kaboenan tegesé, wawengkan woes kaleboe, nanging doeroeng *antoek* dènja mrih, maling (p. 101) ngarep poenika, ija wong nanamboet, doewèk wong dèn ilang-ilang, pan ingoekoem kabanda wong tan sajekti, wonten malih winarna.

32. Ing pradata limang pradata limang prakatèri, tri tjenḍala astra tjenḍala, sabda paroesa malihé, sanggrah wirata mèkoe, sanggraha asta mas amalih, sasanggraha watjana, déné tegesipoen, tri tjenḍala toetoekaran, paḍa wadon pan kongsi giti-ginitik, déning asta tjanḍala.

33. Paḍa lanang pan gitik-ginitik, saba poes apisoeh-pinisoehan, ija paḍa lanang boé, sagrah wiratamèkoe, pan wong lanang ingkang agitik, marang wong wadon ija, sastra sanggrahèkoe, wong lanang njekel wanodya, pan binanda jèn bangga pinatèn sami, rinajah sadarbénja.

34. *Saloka* limang prakara malih, anggenidah lawan (p. 102) ngékawarna, djawatrah ping sakawané, angradja wisoenèkoe, pala dara ping lima nèki, tegesé anggenidah, ngobang omah ikoe, lawan angoepasi djan-

na, ngèka warna neloeh andjalegi singgih, djawatrah ngamoek soera

35. Radja wisoena ngadonadoni, paḍa ratoe mamrih dadia prang, ikoe dosa geḍé ḍéwé, paladara meroenggoel, wadon lija tan soeka nèki, pan sami wenang pedjah, dosané poenikoe, jèn ingapoera ḍinenḍa, tigang keṭi limang leksa angesoki, jèn ora pinaḍeman.
36. Ing saloka jèn arsa akardi, nenggih pangoeloe papatih djeksa, pangoeloe ing salokané, hèr koeng radja matenoeng, hèr koeng liré pan *banjoe* bening, moengging (p. 103) ing kopi geḍah, djaba djro katoetoep, radja ikoe oedjar pisan, kang matenoeng adah parek ing prakawis, kapoesṭi katon alas.
37. Nenggih wonten kang winoewoes malih, oetang pepotang dadi prakara, amoenkir ingkang tinagèh, dora ingkang anamboet, panggorohan wismanirèki, kang motangaken ika, ki Temen namèkoe, ing kajektèn wismanira, samoenkiré sinereg maring ing adil, ki Temen atoerira.
38. Maring djeksa koela kang anagih, mring ki Dora moenkir tan roemasa, koela soewoen ing adilé, kijahi dora dinangoe, boten oetang boten anjilih, poendi gèn koela oetang, boten atatemoe, ki Temen doek pinariksa, wonten wana koela boeboeroeh pribadi, kapeṭoek ing poen kakang.
39. Nemboeng oetang koela semajani, boten nganti ing wisma kéwala, koedoe *anèng* wana baé, anoeli koela (p. 104) noeroet, toenggak warèng dinamel seksi, djekso sigra parèntah, jèn mengkono ikoe, pajo noeli pinariksa, toenggak awrèng sanggoepé ginawé seksi, dinedeg ing akaṭah.
40. Pajo kantja dangdana dèn anglis, sami sandika kabèh toerira, miwah kang padoe kalihé, moeng kari boeḍalipoen, ana djeksa sawidji angling, apa ta adoh mana, nggoning toenggak ikoe, ki Dora sigra tjoemalak, boten tebih daweg-daweg saking ngriki, toenggak warèng poenika.
41. Noelja djeksa mangké ngoetjap malih, ja wis woeroeng iki amariksa, andedeg toenggak ing warèng, ki Temen

atoeripoen, mila sandé koela naoeri, woes sira ingkang menang, Dora kang katempoeh, kenèng sambang rapet ika, déné ija *naoeri* patakon mami, weroeh enggoning toenggak. (p. 105)

42. Kinalahken ki Dora anenggih, ija ikoe oedjar ing saloka, tekèk mati ing ngoeloné, kapratjitraning padoe, mila asor padoené neggih, ki Dora dana ika, isin ta kaleboe, pan ija ing Soerja Tjandra, liré paḍa roepané lan geḍénèki, miwah toelisé paḍa.

43. Ingkang sédjé moeng rarasanèki, misih pagrajangan winiwéka, tan gingsir oelat liringé, ing tirta joganipoen, kadoe para sengara nenggih, miwah kinarta basa, tirta tegesipoen, sisikoe teges ing karta, pan kasikoe, joga gawé ilirnèki, miliné njata tjorah.

44. Salokané doersila silèki, anjawadi moewoehi oedjar, angrasa wadi tegesé, pan ija djroning padoe, *ija* ngalih dènira linggih, sisikoe wèh pangreksa, grahitaning moengsoeh, déné wong lingga pandaja, asèsènḍèn maring kang loeloengan singgih, ingkang ngrèka pandaja. (p. 106)

45. Ing tegesé amasang piranti, kang amamrih inger ing pradata, jèn ka wenangan rékané, wawerining pradja goeng, nora kena ngambah nagari, marma sagoeng ing dyaksa, dipoenawas émoet, pratingkah ing panglepasan, ajwa nganti soemimpang pangrèh ing wadjib, adil paramartèng rat.

46. Titi tamat angger ing prakawis, kang kotjap sadjroning Soerja-alam, jekti dadya onḍé-onḍé, ing sakeliring kawroeh, tan prabéda praptan ing mangkin, wewaton babeneran, pan dadya bebakoe, panggeran ing koenakoena, tinalesih sarahsa ning tyas jèn ta sis, sah pengasah ing wisma.

BIJLAGE V.

Rechts-overeenkomst [1]) van 16 artikelen gesloten door de Radèn's Adipati Danoeredja (I) en Sastradiningrat (I) tusschen Jogja en Sala. Dinsdag Paing, 17 Saban, Djimakir, Woekoe Soe(ng)sang, 1714. Hedjrah 1204, d.i. (Vrijdag Pon, 13) Mei 1788. (p. 7)

In allen gevalle is het jaar der Hidjrah verkeerd; het moet, daar 1714 inderdaad jaar Djimakir was, zijn 1714—512 = 1202, en niet 1204.

(Oud handschrift op Panaraga-papier van Mas Ngabèhi Soerapradata, gewezen Panèwoe Djeksa Siti Ageng).

Poenika ingkang serat anggre-anggreran. Kangdjeng Rahadèn Adipati Danoeredja sarta moefakat sakatahé para nijaka sadaja ing Ngajogjakarta Adiningrat sadaja. Inggih alintoe patra atanḍa nama. Kalih Kangdjeng Rahadèn Adipati Sasrahadingrat. Liring rembag aprakawis paben pari paben. Saoepami wonten prajaji kantja ing kasoeltanan adarbé goegat ḍateng prajaji kantja kasoenanan miwah prajaji kantja ing kasoeltanan, adarbé goegat kala kang dinamel anggre kala djoemeneng Kangdjeng Soeltan wonten ing Giantos sapengandapipoen. Menggah sadèrèngé pagiantos datan kénging winiraos sabarang ing witjanten, inggih kados samangkaten malih. Manawi wonten prajaji ing kasoeltanan, apabenan samabarang kang pinaben, jèn goegat ginoegat kalih prajaji kamangkoenegaran ingkang dinamel anggre kala Kangdjeng Pangéran Adipati Amangkoenegara wonten ing Salatiga sapengandap, menggah sadèrèngipoen tan keni winitjanten.

Menggah prakawis ingkang kaping kalih. Manawi wonten prajaji kantja kasoeltanan lawangipoen prajaji Soerakarta ḍoematenga ing Ngajogja karta. Jèn sampoen kapanggih kalih Kijahi Angabèhi Djajasanta kalih Kijahi Angabèhi Djajamenggala, sarta sampoen dipoen areresiki, anoenten Kijahi Angabèhi Djajasanta inginggahaken ing oekoem. Jèn sampoen dipoenoekoemi ḍateng kijahi pangoeloe, ing Ngajogjakarta, anoenten Kijahi Angabèhi Djajasanta, Kijahi Angabèhi Djajamenggala soeka soerat tanḍa pratéla ḍateng Angabèhi Natajoeda, ing Soerakarta inggih makaten malih. Jèn

---

[1]) Copie te vinden bij Rouffaer, boekdeel A. pp. 7—13.

wonten prajaja kantja ing kasoeltanan adarbé goegat ḍateng prajaji ing kasoenan; inggih lawangipoen prajaji kantja ing Ngajogjakarta, doematenga ing Soerakarta jèn sampoen apanggih kalih Radèn Angabèhi Natajoeda, sarta sampoen dipoen baresihi, anoenten Radèn Angabèhi Natajoeda ingkang nginggahena oekoem, jèn sampoen esah dipoenkoemi ḍateng kijahi pangoeloe ing Soerakarta, noenten Radèn Angabèhi Natajoeda asoekaa serat pratéla ḍateng Kijahi Angabèhi Djajasanta sarta ḍateng Kijahi Angabèhi Djajamenggala.

Menggah prakawis ingkang kaping tiga, bilih wonten abdidalem kasoenanan miwah abdidalem kasoeltanan, jèn oepami asipenga ing désa asipenga grijané loeloerahipoen. Jèn angleresi sira asipenga ing grijané kamitoewanipoen, atawa ḍateng kaoemipoen paḍa dèn reksaa kang asipeng ikoe. Jèn mẹnggah lakoe dagang sadina sawengi watesé, jèn moenggoeh abdidalem prajaji loemampah damel datan wenangenan salaminé dipoenreksaa. Déné jèn kamalingan amastani titijang, inggih moeloera pabenipoen. Jèn ora angarani titijang inggih katempoehan kang adarbé grija, tri baga metoea kalih doeman. Nanging saraté akantia oepata ingkang ngaken kapandoengan poenika, miwah ingkang gaḍah grija inggih mawi oepata menawa adamel damela kénginga ing oepata. Kang nipeng mila sinoepatan manawa angroeba ginékaken ing darbèkipoen. Mila karesikan kalihipoen. Jèn angsal titik moeloera pabené, tatempoeh tri baga wangsoel ḍateng kang anempoehi waoe poenika. Poenapa malih jèn kang gaḍah grija kapandoengan anoenten asoekaha pratéla ḍateng kang anjipeng poenika soepataha jektosé jèn kapandoengan, lan natabana sakatahé babektané kang asipeng poenika. Jèn kapanggih tjinanipoen, inggih angilénana kang sipeng poenika sakawit. Kang kapandoengan inggih oepata malih katah kẹḍikipoen ing mélik, kang kapandoengan menawa angroeba gini, jèn sampoen ili darbèk poenika noenten angatoerana oeninga ing parèntah, poenapa déné ḍateng sesamènipoen. Jèn tijang amar ḍateng inggih mangkaten malih. Atawa jèn sira kabégalan sajogja andjaloeka toeloeng ḍateng titijang boemi désa ingkang perak enggoné kabégalan. Ikoe dipoen larija sarta amawia goenḍala titir jèn tan antoek lari inggih katempoehna ḍateng ingkang darbé boemi anempoehana tri baga inggih samia soepata sakalijanipoen. Patrapipoen inggih kadosa ingkang kotjap ing ngadjeng waoe poenika. Wonten déné jèn abdi dalem kaliwon sapenginggilipoen, jèn asipeng

paḍoesoenan, enggènipoen inggih kados kang kotjap ing ngadjeng waoe poenika. Nanging kang darbé grija pasraha ing grijanipoen ḍateng prajaji kang asipeng poenika. Sarta dipoenreksaa dèn abetjik. Déné jèn kapandoengan boten katempoehan nanging dipoenoepatani kémawon, sarta dipoentatabana pagrijané tijang ḍoesoen sadaja, sinereg oebanggia wetara ing lalakoné. Mangka boten ḍatengi jèn kapanggih tjinané anempoehena sakawit ḍateng ingkang katiwasan poenika, jèn oewis ahili darbèk poenika dèn tjepenga enggoning tjina poenika, atoerna parèntah.

Menggah prakawis ingkang kaping sakawan, manawi wonten titijang atjanḍak-tjepeng atawa andjarah-ngarajah sadèrèngé atebah atola ḍateng loeloerah babekel atawa kabajané soemawona dèrèng katoer ing paréntah daḍenḍa rong poeloeh réjal. Déné darbèk kang karajah mantoeka pabené moeloera.

Menggah prakawis ingkang kaping gangsal, manawi wonten titijang simereg oebangginé boten anḍatenga wetawising lalakoné, mangka boten anḍatengi ing antawisipoen, anoeli asoekaa serat oebanggi ing tigang pratikel, mangka boten ḍatengi ing tigang pratikel malih, anoeli asoekaa serat oebanggi ḍenḍa. Mangka boten datengi malih ing tigang pratikel poenika, anoeliasoeka serat ḍenḍa tigang réjal. Jèn menggah radja-mal, jèn menggah radja pedjah ḍenḍané gangsal réjal, déné menggah ḍenḍan waoe poenika ki paréntah kang darbé. Kalih jèn sampoen ḍateng sami oebanggia angaken saéngga boten ḍatengi kang anggoegat waoe poenika anoeli-asoekaa serat oebanggi ibra ing tigang pratikel. Mangka boten ḍatengi ing tigang pratikel inggih loeloesa ibranipoen. Poenapa malih jèn wonten paben pari paben, barang kang pinaban jèn sampoen kaoegreran ing kali kalihipoen, mangka melorod ingkang anggoegat, inggih anoeli ibrana. Oepami kang ginoegat malorod, mangka kang doewé wowongan kaḍenḍa salawé réjal, nanging kang doewé wowongan ageng alitipoen kawangenan saben tigang djoeng sapanginggilipoen. Jèn tigang djoeng sapanganḍapi wonten leresipoen, dèn patrapi ḍenḍa kadosa ingkang kotjap ing ngadjeng waoe poenika. Déné kang meladod dadosa boeboeroné kang anggoegat, lan dadia boeroning paréntah. Mangka lami lami kang melarod katjepenga ḍateng kang anggoegat, ḍenḍa loeloes paben moeloera. Poenapa malih jèn kang ginoegat minggat sadjeroning sereg, tempoehena marang kang adoewé wowongan kaanggreran kawan dasa dinten,

jèn boten ḍatengi kawan dasa dinten poenika, ingkang adoewé wowongan ḍenḍanen kalih dasa réjal. Kawangenan saben tigang djoeng sapangandap. Poenapa leresipoen patrap parèntah ingkang minggat, waoe poenika inggih kados ingkang kotjap ing ngadjeng wahoe poenika. Poenapa malih manawi wonten titijang bawah ing Soerakarta amawi prakawis amawi paben kawon pabenipoen, angoengsi bawah ing Ngajogja amalampaha titijang waoe, poenika anoeli titijang kapanggih anoeli prajaji ing Ngajogja sampoen tan boten angoeloengena, ḍateng prajaji ing Soerakarta, saoepami titijang kang mawi prakawis waoe poenika kang migat sampoen ingoetoesan ḍateng atawa sadèrèngé oetoesan ḍateng patrapipoen kadosa ing ngadjeng waoe poenika, prajaji ing Ngajogja jèn adarbé titijang inggih makaten rakitipoen. Jèn angoesi bawah ing Soerakarta inggih kadosa mangkaten malih. Poenapa malih jèn wonten tijang ginoegat minggat sadjawi ning seregan, mangka kang adoewé wowongan soekaa serat boeran. Wong kang minggat ikoe dadia boeboeroné kang doewé goegat, sarta boeroning parèntah, jèn kapanggih moeloera pabenipoen.

Menggah prakawis ingkang kaping nem, manawi wonten titijang anggoegat ing radja pedjah nanging pedjahipoen apaprerangan ambaloehi wong kang ora olih parèntah, poenika tan tinarima goegaté wong poenikoe.

Menggah prakawis kang kaping pitoe, jèn wonten radja pedjah sadjawi ning rangkah patrapipoen datan mawi katjengkal ingkang kawedalaken diaté papedjah jatra satoes réjal. Kang medalaken matjapat mantja lima. Moebeng ing gon radja pdjeh ing ngrikoe. Wonten déné radja pedjah selebet ing negari menggah ing Soerakarta inggih katjengkalan madjoe pat, anjatoes kawan dasa tjengkal, kawadalaken ardana satoes réjal. Jèn menggah ing Ngajogja inggih kados samangkaten malih.

Menggah prakawis ikang kaping woloe, jèn wonten titijang anggoegat anoenggil prakawis, kados kabégalan pandoeng ringkel, jèn kadjawi saking kawan dasa dina tan dinadosaken pabenipoen. Jèn salebeté kawan dasa dinten, dinadosaken seregipoen. Pasaidipoen dipoenpariksaa pagrijanipoen. Ingkang angsal pandoeng lan grijaanipoen ingkang asasaid, anoetoetoeti ringkel. Mangka pinariksa poeniki, asepi ing salah satoenggil, tan dinadosaken pisaidipoen, jèn sami saidipoen, pabenipoen moeloera.

Menggah prakawis ingkang kaping sanga, jèn darbèk itjal kapandoengan miwah lijanipoen. Kapandoengan, mangka kapanggih dateng kang darbé mélik, mangka ingkang kanggènan waoe poenika, angangken jèn atoembas peken, mangka mélik waoe poenika kagantoenga ing parèntah, mangka ki parèntah apariksaha ingkang goegat kalih ingkang ginoegat, sarta, ḍatenging tanḍa jèn ki tanḍa angangken aneksèni, sarta poeroen soepatanipoen, mangka itjal doernanipoen. Ingkang kanggénan waoe poenika, menawi ki tanḍa oemoengkir boten angangken aneksèni anoeli ki tanḍa sinoepatan, jèn sampoen sinoepatan inggih itjala doernanipoen. Déné jèn boten poeroen oepata inggih tetepa doedjanané, titijang waoe poenika, déné mélik waoe poenika mantoeka ḍateng kang anggoegat. Jèn akanti bajinat, jèn boten wonten bajinatipoen, kang anggoegat inggih sinoepatan, mélik dadosa darbèkipoen. Jèn sampoen sinoepatan, jèn ki goegat boten poeroen soepata mélik waoe poenika katoera ḍateng parèntah.

Poenika menggah prakara ingkang sadasa, jèn wonten paben pari paben, anoedjoni prajaji wedana miwah sentana dalem poenika, inggih kéngin jèn awawakila.

Menggah prakawis prakara ingkang kaping sawelas, manawi wonten prajaji ing Soerakarta anjepeng titijang bébégal miwah pandoeng dipoentakéni ḍri angangken titijang Ngajogja jèn oekoem tandjir sapengangḍap, inggih kaoekoema ing Soerakarta Adiningrat. Jèn prajaji Ngajogjakarta inggih makaten malih, jèn anjepeng tijang bébégal miwah pandoeng, dipoentakéni ngaken bawah ing Soerakarta inggih kados makaten malih, oekoem tamdjir sapangangḍap, inggih kaoekoema ing Ngajogjakarta.

Menggah prakawis ikang kaping kalih welas, jèn wonten titijang salaki rabi djaleripoen ing Soerakarta èstrinipoen ing Ngajogja, mangka paben salaki rabi inggih prajaji ing Soerakarta anginggahna ḍateng kijahi pengoeloe, ing Soerakarta Adiningrat. Sajogja inggih kaoekoema inggih kados mangkaten malih. Jèn djaleripoen tijang Ngajogjakarta èstrinipoen ing Soerakarta inggih kijahi pangoeloe Ngajogja inggih angoekoemana inggih mangkaten malih sasaminipoen. Jèn wonten tijang ing Soerakarta alaki angsal tijang Ngajogja karta nanging dèrèng sah tijang èstri waoe poenika, pasahipoen kalih ingkang djaler lami inggih prajaji Ngajogjakarta ingkang ngoeloengena ḍateng prajaji ing Soerakarta, inggih kados

samangkaten malih. Manawi titijang èstri ing Ngajogjakarta miwah ing Soerakarta inggih kados samangkaten malih, patrapipoen inggih kadosa ingkang kotjap ing ngadjeng waoe poenika.

Menggah prakawis ingkang kaping tiga welas, inggih moefakat Kangdjeng Radèn Adipati, kakalijan sah rembag moefakat sakaṭahé para najaka ing Ngajogjakarta Adiningrat sadaja miwah sakaṭahé para nijaka ing Soerakarta Adiningrat sadaja, ingkang kaḍawoehaken paréntah wawaler sawreninipoen, abdidalem bawah ing Soerakarta poenapa déné bawah ing Ngajogjakarta, sampoen wonten titijang amakah kabekelan poenapa malih amakah wajoeh, mangsa sampoené ḍawoeh oenḍang-oenḍang anoenten wonten abdidalem ing Soerakarta miwah abdidalem ing Ngajogjakarta wonten ikang poeroen neradjang wawaler dalem. Kala ḍawah soemawona aneradjang parèntah anglampahi makah poenika oewit sangking prakawisipoen, ingkang koekoeh saéngga ingkang makah poenika, kasreregа karijin saking ing Ngajogyakarta, sanadyan amadjegana ḍateng bawah ing Ngajogja titijang poenika angsal penḍem kakalih, bawah ing Soerakarta ingkang poenika Radèn Angabèhi Natajoeda, boten keni jèn angraosana, darbèk titijang ingkang aneradjang parèntah waoe poenika, ing samangsané wonten oetoesané Kijahi Angabèhi Djajamenggala, anoeli Radèn Angabèhi Natajoeda angloentakna, wonten déné mélikipoen, samandé grijanipoen, ingkang wonten bawah ing Soerakarta inggih Radèn Angabèhi Natajoeda ingkang darbèni karanten déné tijang poeroen-poeroen ing parèntah inggih kados makaten malih. Jèn wonten seregan saking Soerakarta jèn kados mangkaten patrapipoen, mangka kongsi kapandoengan, lamoen amastani titijang, inggih moeloera pabenipoen. Jèn boten amastani titijang katempoeh ing nagari, nanging amawi kanṭi oepata kang kapandoengan lawan ikang kasipengan. Kang kapandoengan mila kasoepatan manawa angroeba gini, kang kasipengan milané kasoepatan manawa tjemrehan anabok nilih tangan, jèn oepami angsal titik moeloera pabenipoen. Tatempoeh mantoeka malih ḍateng kang anempahi, inggih kados samangkaten malih.

Lamoen wonten prajaji ing Soerakarta anglampahi ajahan dalem ḍateng ing Ngajogjakarta inggih dipoenreksaa salaminipoen, lamoen kapandoengan inggih kadosa ingkang kotjap ing nginggil waoe poenika.

Menggah prakawis ikang kaping nembelas, manawi wonten

abdidalem kambengan ningkah laki sarabi poenika koewat djaleripoen. Jèn menggah abdidalem tijang pipinggir koewat èstrinipoen, poenapa déné abdidalem gadjah-mati inggih koewat èstrinipoen. Kala tamat sinerat ing dinten Salasa Paing tanggal ping pitoelas sasi Saban taoen Djimakir Woekoe Soesang, angkaning warsa 1714, Hedjrah nabri 1204.

BIJLAGE VI.

Nawala [1]) van 14 artikelen voor den Ngabèhi Natajoeda gegeven door Pakoe Boewana III op Dinsdag, 30 Moeharam, Wawoe (1697 of 1705) (of, de laatste mogelijkheid verwerpend, hoogstwaarschijnlijkerwijse, volgens den Donderdagschen kalender: van Woensdag 15 Mei). (p. 83)

N.B. Vergelijk vooral no. 4 in Boek C. En vergelijk het eerste jaartal van no. 9 aldaar.

Handschrift op Panaraga-papier van Mas Ngabèhi Soerapradata, Panèwoe Djeksa Siti Ageng.

Is de hierboven onderstelde datum juist, dan heeft men hier hèt, of een PROTOTYPE van de Nawala pradata. Het „Dinsdag" van de tekst is dus een fout en moest „Woensdag" luiden.

Pènget, nawalaningsoen Kangdjeng Soesoehoenan Amengkoe Boewana Sénapati Ing Alaga Abdoelrahman Sajid-din Panata-Gama Kalifatoelah ing tanah Djawa, kagaḍoehaken marang si Ngabèhi Natajoeda, marmané ingsoen gaḍoehi nawalaningsoen, si Ngabèhi Natajoeda déné manira gawé djaksa ana ing pradataningsoen. Sarta ingsoen dikakaken ambabeneri sakèhé kawoelaningsoen kang paḍa areboet padoe, kadjaba kang dèn oenggahaken ing oekoem, nanging manira waleri ing apadoe ikoe, wawaleringsoen kang manira anggreri manawa ana padoe witjara lalawanan wong ing kasoeltanan. Ija wates pagianti sapangisoré. Dadija papadon ing padoné. Jèn anggoegat ginoegat sadoeroengé pagianta tanpa dadija panggoegaté, kaja mangkono maning, lamoen ana wong apadoe lalawanan wong kamangkoenegaran, ingsoen anggreri doek pasalatiga sapangisoré. Jèn goegat ginoegat papadoné sadoeroengé pasalatiga tanpa dadija goegaté. Ana déné kang ḍingin ḍingin moenggoeh padoe witjara iki roepané. Kaja ta salaki rabi nepakah aloel waris, radja tatoe miwah papati wong oetang-amotangaken apioetang, atitip-tinitapan, agaḍé-ginaḍé lan sapapaḍané, jèn sadoeroengé pasalatiga tanpa dadi ja papadoné. Kaja breraḍat miwah kabégal, akoe-ingakoe beḍog tjolong tjeler djoepoet, djarah-rajah ngobong oemah ikoe paḍa tekaa

[1]) Copie te vinden bij Rouffaer, boekdeel B. pp. 83—87.

ing pradataningsoen, anaa ing ngarepé si Ngabèhi Natajoeda angoenggahna ing oekoem, déné jèn ana dakwané kang ginoegat ikoe jèn bener pariksané dakwané si Natajoeda kang ambenerna, jèn loepoet pandakwané dèn oenggahna ing oekoem, nanging jèn ana dakwa papati bener pandakwané papati dadia sirlara. Ana déné prabéjané apa adaté kang wis kalakon. Lan maningé moenggoeh papatiné kang ora ingsoen ladékaken, iki roepané jèn ana wong mati apaprerangan, ambabaloehi kang ora olih parèntah tanpa dadija panggoegaté. Lan maningé moenggoeh papadjegané wong anggoegat, ametokaken saparoning tarka déné ingkang ginoegat metokna sapanerkané. Déné ingkang ginoegat ora doewé ingsoen wenangaken amoedjang saanak nrabiné. Kaja ta mengkono maning kawoelaningsoen kang paḍa loemakoe gawé, jèn kalah padoené noeli dèn pasrana marang kang menang, dèn wèhana pagawéjan dadia panitjilé pekalahé, déné jèn woes pepek sirna-apapadoné.

Bab ingkang kaping pinḍo oebajaa tekané tekané kang ginoegat, ingsoen wangeni ing lalakoné, mangka ora teka ing teloeng pratikel kono noeli awèha lajang oebaja ḍenḍa teloeng réjal. Déné jèn woes teka noeli oebaja apadoe. Déné jèn ora teka kang anggoegat, awèha lajang oebaja loebar, jèn ora teka ing teloeng pratikel, loeloesa loebaré.

Bab ingkang kaping teloe lamoen kang sinereg minggat sadjroning sereg, darapon anggolèkana marang wong kang minggat, soenwangeni patang poeloeh dina. Ija si Ngabèhi Natajoeda aḍenḍaa soen anggreri rong poeloeh réjal, soen wangeni sawah teloeng djoeng, jèn koerang teka teloeng djoeng apa sabeneré ḍenḍané katoer ing parèntah nanging warisé dèn paringena, saprabéjaning apadoe, déné kang minggat dadia boeroné kang anggoegat lan boeroning paréntah. Jèn katemoe dèn tjekela moeloera padoené. Déné jèn ana minggat sawisé dèn oegreri, ikoe dèn ḍenḍaha teloeng poeloeh réjal. Déné lakoené ḍenḍa ikoe kaja ingkang ḍingin ḍingin ika maoe. Jèn minggat sadoeroengé katiban sereg, ora katempoeh ingkang adoewé wongwongan. Nanging adja tan ora awèh lajang boeran.

Bab ingkang kaping pat pandjinging bajinat adja tan ora kantia oepata. Lan maningé jèn ana wong amoempang kara, ing pradatan mabarang prakarané, adja tan ora Ngabèhi Natajoeda awéa wreroeh maring si Adipata Sasra. Amaleksanaa marang wong kang moepang kara ikoe, sangkanané tekaha ing pradataningsoen, Kaja mengkons

maning, lamoen ana wong atjanḍak-tjekel, jèn doeroeng tebah temboeng ing loerah babekelé sira ḍenḍaha limang réjal, moeloera padoené. Apa déné jèn ana wong kélangan kamalingan kabégalan kasajaban miwah katondjokan, ija sapapaḍané, ija paḍaha sahidé wara, marang pradataningsoen. Manira anggreri patang poeloeh dina jèn ora sasahid sadjroning patang poeloeh dina ija tanpa dadia goegaté. Atawa kadjaba teka patang poeloeh dina ija, tanpa dadia goegat seregé.

Bab ingkang kaping lima, sakèhé kawoelanipoen, kang paḍa adagang alajar jèn alalakoe anginep ing pradésan, anginepa oemah ing loeloerah atawa ing sosorané miwah ing kaoemé ikoe paḍa dèn reksaha sadina sawengi kono marang sakèhé wong boemi désa. Déné kawoelaningsoen ingkang loemakoe gawé nora soen wangeni salawasé anginep, dèn reksaa marang wong boemi désa. Déné jèn kamalingan ija kang dèn inepi anempoehana rong doeman, nanging kantia soepata kang anginep lan kang dèn inepi, moelané si boemi soepata manawa oewit sangking ing panggawéné. Mila kang nginep soepata manawa angroeba gini darbèké. Lamoen olih titik moeloera papadoné. Moenggoeh tatempoeh bab lija marang kang anempoehi, ana déné jèn kang doewé omah kamalingan, awèha pratéla marang ingkang nginep sarta soepata njatané jèn kamalingan, wenang anatabana gagawané ingkang nginep poenika. Jèn katemoe tjinané kang anginep nempoehana sakawit ingkang ilang, kang kamalingan soepataa akèh keḍiké doewèké kang kamalingan, manawa angroeba gini, jèn wis ili noeli kang kamalingan angatoerana oeninga ing parèntah.

Bab lamoen ana wong kabégalan sajogya djaloeka toeloeng marang wong boemi kabèh kang perak goné kabégalan sarta dèn larija ing titir. Jèn ora olèh lari kadjeḍega marang kang doewé boemi anempoehana tri baga, lan paḍa soepata karoné kajaha kang kotjap ing ngarep maoe. Ana déné kawoelaningsoen kaliwon sapangisor jèn anginep ing pradésan, kang dèn inepi apasraha oemah sarta angreksaa, jèn kamalingan ora katempoean, Nanging wong boemi kabèh wenang dèn tatabi oemahé, sarta sinoepatan, jèn katemoe tjinané si boemi katempoehan sakawit, jèn wis ili doewèké goning tjina dèn tjekela atoerna paréntah, kang kamalingan ikoe oepata manawa angroeba gini.

Bab kaping nem lamoen ana kawoelamingsoen olih maling pada

gendonga atitira asesahida matjapat-mantjalima sarta sasahida ing pradataningsoen, sarta dèn gawaha malingé jèn sadjabaning rangkah dèn gawaha koepingé, mangka noeli ana wong sasahid anoetoeti ringkel anoenggal prakarané jèn sadjroning nagara soen wangeni rong bengi jèn kaliwat teka rong bengi ora dadi panggoegaté. Déné jèn kaleboe sadjro ning wawangen kono ija dadi panggoegaté, ija dèn pariksaa ing oemahé kang olèh maling lan oemahé kang sasahid, rinkel ikoe mangka sepi salah sawidjiné endi ingkang sepi ora dadi lamoen pada pasahidé amoeloera padoené.

Bab kaping pitoe lamoen ana wong anggoegat nanging ora patoet lan kèhé kang ginoegataken, sinawang lan patoete marwaté ora patoet lan kang ginoegat, ija noeli kang ginoepat dèn pariksaa jèn angakoe loeloesa, jèn angakoe salesir pangakoené moeloera papadoné, déné jèn kang ginoegat moengkir, kang anggoegat noeli dèn pariksaa tatanggané, déné jèn ora patoet tiningalan kèhé kang ginoegataken tanpa dadi goegaté.

Bab ingkang kaping woloe saroepané kawoelaningsoen lamoen sinereg lagi aglakoni ajahaningsoen dèn antèkna satekané kawoelaningsoen.

Bab ingkang kaping sanga, lamoen ana wong sinereg nora koewasa ametoni sawab lagi kalaran, ija loeloerah babekelé ingkang anggotonga. Ana déné jèn loeloerah babekelé kalaran ija endi kang dèn pitajani, ing loeloerah babekelé ingkang angladèkna ing pradatan. Lan maningé lamoen ana papati sadjroning negara, ija pada dèn pariksaa ing sakèhé pada oemah-oemah ingkang perak prenahing majit, sarta dèn tempoehena anggolèki titik kang anggawé ala soen anggreri patang poeloeh dina, jèn ora olih titik noeli dèn tjekela dèn wetokna dendané pitjis satoes réjal. Déné jèn ana srilara sadjaba ning rangkah ija pada dèn pariksaa marang wong désa sakèhé parapat-mantjalimané. Boemi kang katiban srilara ikoe sarta dèn tempoehena anggolèki titik kang agawé ala soen anggreri patang poeloeh dina lawasé, jèn ora olih titik sadjroning patang poeloeh dina kono, ingsoen ora nganggo takon maning tetepa wong désa matjapat lan mantjalimané, ametokno dendа pitjis satoes réjal.

Bab ingkang kaping sapoeloeh lamoen ana kawoelaningsoen wong mantjanegara apapadon lan wong ing Soerakarta, noeli goegaté awèha panglakoené marang Sarajoeda darapon anekakna

marang wong kang sineregikoe maoe, déné jèn lawanan kawoelaningsoen paḍa wong mantjanegara ingsoen anggreri penḍak garebeg Moeloed, dèn peḍotana.

Bab ingkang kaping sawelas, lamoen ana kawoelaningsoen dèn nijaja ing loeloerahé atawa babekel, ora dèn ladèkaken ing pradata ingsoen kawenangaken angoengsia ing parèntah.

Bab ingkang kaping kalih welas, aprakara ingkang kaleboe ing wiwilangan ing loeloerah babekel, saenggoné oemah oemah endi patjantèlané, ing saenggon enggoné angawoela ija ikoe loeloerah babekelé.

Bab ingkang kaping tiga welas, lamoen ana wong atatelèdèkan, mangka kongsi toetoekaran teka ing pati, atawa tatoe jèn anggoegat tanpa dadija, ija ikoe asoe akerah arané, ana déné kang nanggap ḍenḍané rong poeloeh réjal. Kaja mengkono maning lamoen ana wong bébéḍangan paran pinaranan, dadi padoe kangsi mati adja sira rasani ija ikoe asoe gandjing arané.

Bab ingkang kaping kawan welas, moenggoeh abdiningsoen, wong kalang, gowong, pinggir, wong gadjah-mati ngendi goné oemah oemah paḍa sira kaloempoekena, ija maringloeloerah babekelé, jèn salaki rabi olèh wong kalang koewat lanang jèn wong pinggir koewat wadon. Lan saliring prakara jen oewis adja tan ora, si Ngabèhi Natajoeda awèha weroeh marang si Adipati Sasra, ikoe patjoean sakèhé kawoelaningsoen kabèh, paḍa sira angèstokna ija ing saoenining lajang ingsoen, ingkang manira gaḍoehaken si Ngabèhi Natajoeda, taha jèn amahidoa kaplaksana ing sakèhé kawoelaningsoen ing Seorakarta-Adiningrat sarta kondjoeka ing sampéjaningsoen. Kala ḍawah ing pangandika dalem ing dinten Salasa tanggal ping tigang dasa woelan Moecharam taoen Wawoe.

Akte van aanstelling [1]) van 19 [feitelijk slechts 17] artikelen, voor goenoeng's vanwege Mas Toemenggoeng Tjakradipoera; met voorkennis van Radèn Adipati Sasradiningrat (I) alsmede alle najaka's.

Derhalve van tusschen 1769 en 1782. Handschrift op Panaragapapier van Mas Ngabèhi Soerapradata, gewezen Panèwoe Djeksa Siti Ageng. Dit stuk bevindt zich midden tusschen de andere oude stukken.

Waarschijnlijk van Di. 30 Soera Wawoe (1697) = Wo 15 Mei 1771.

Pènget, ingkang serat piagem midjil sangking Mas Toemenggoeng Tjakradipoera, atas sangking Kangdjeng Radèn Adipati Sasradiningrat, sarta moefakat para nijaka ing Soerakarta sadaja, marmané manira gaḍoehi lajang piagem, déné manira gawé goegoenoeng, ana déné kang dèn rèhaké aremboega kantja pekenira goegoenoeng kabèh, ana déné panggawéan pekenira sapoetjoek ing alang-alang, apa adaté kang wis kalakon. Ikoe saroepané wong boemi désa ingkang bawah ing Soerakarta, paḍa pekenira anoeta ing parèntah. Ana déné pagawéan sa poetjoek ing alang-alang iki pratélané.

Ikang ḍingin, lamoen ana timbalaning ratoe, angrata dadalan geḍé, agawé pasanggrahan, jèn ana lakoe geḍé apa déné lakoening koempeni, paḍa pekenira reksaa dèn betjik sarta soesoea.

Ingkang kaping kalih, jèn ana oetoesan dalem nanging enggonira anrapaken pagawéan ing arah arahan, anganggéa tata ingkang bener ingkang aresik.

Ingkang kaping tiga, jèn ana lakoe geḍé, apa déné lakoe ning koempeni, jèn ana lakoe toenḍan djaran atawa oewong ikoe pakenira sanggaa sasangganira teka ing negara ikoe, besoek pekenira kagaḍoehan lajang iber ibre, déné panjangginira ija sakèhé kantja

---

[1]) Te vinden bij Rouffaer, boekdeel B. pp. 77—81.

In plaats van een akte van aanstelling, zouden we dezen tekst liever willen noemen: een instructie voor het goenoengwezen.

pekenira goenoeng kabèh, déné goegoenoeng kang tjeḍak dadalan ikoe setekané toenḍan noeli awèha wreroeh marang kantjanira goegoenoeng kabèh, ana déné kang adoh dadalan ikoe, ija kang peḍak dadalan angangkatena dingin. Jèn wis teka kantjanira goegoenoeng kang adoh dadalan ikoe pidjir pitoeloenga sabener beneré, kang paḍa rasané déné paḍa angembat pagawéan geḍé. Déné goenoeng oeroet dalan ikoe paḍa apétoenga kang sabener beneré kang paḍa rasané, déné goenoeng oeroet dalan ikoe jèn ora awèh weroeh marang kantjané kang adoh dedalan, nora kena ing toenḍan saradan sawab nora weroeh mangka ora kena salah sawidjiné. Sakèhé toenḍan ikoe katempoeh marang ikang ora teka marang rèrèhané ikoe, ora kena toenḍan, déné toenḍané katempoeh marang goenoengé ingkang dèn wèhi wreroeh ikoe. Nanging jèn ana lakoe delèran ora kena toenḍan, djaran atawa oewong. Amoeng soegoeh lan pasanggrahan doewèk pakenira. Lan maningé papatjoeh manira adja na wani wani angoenḍakna toenḍan atawa laladèné kantjanira lan kaja mengkono maning lan adja angenḍak laladèn ing rèrèhanira. Lamoen ana wong kang wani wani nreradjang ing papatjoeh manira tatrapana ḍenḍa saprakara.

Kaping pat, manawa ana wong pantja bakah mabarang prakarané adja kongsi dadi prakara temah dadi karoesakané wong désa adja kongsi ana wong mati noeli pakenira patoeta sakantjanira-goenoeng kabèh. Jèn wis remboeg sabener beneré endi kang katoepiksa salahé. Jèn meksa nora tarima noeli giringen maleboe sakantjanira goegoenoeng kabèh, jèn ora nana menjang paḍa anggawanana kakonan, angiringa marang wong kang ora tarima ikoe, jèn mogok pekenira tjekela sakantjanira prajaji goegoenoeng, gawanen loemeboe atoerena ing parèntah, noeli manira pariksa, jèn katoepariksa salahé, manira loed saprakarané, jèn katoepariksa solah goenoengé, goenoeng sidjiné mani soen patrapi ḍenḍa sapoeloeh réjal.

Ingkang kaping lima, manawa arèrèhanané goenoeng abawa goegoenoengé asoewé prakarané, akebat enggoné papatoetan, jèn ora kebat anekakaken kantjané goegoenoeng kabèh, manira patrapi ḍenḍa limang réjal.

Ingkang kaping nem, menawa ana angongkoni kantjané goenoeng kabèh, mangka ora teka salah sawidji endi ingkang ora teka enggoné kang doewé prakara manira potjot goné dadi goenoeng.

Kang kaping pitoe, manawa ana babekel désa dèn marèni marang loeloerahé loerahé dèn marèni marang bendarané, mogok amampang paréntahé bendarané, ija kokonan karo kang ginawé ikoe awèha wreroeh marang ing goenoengé, lamoen kangsi dadi kakrengan ija kongkonan ikoe karo paḍa patrapena ḍenḍa limang réjal. Déné kangsi dadi ana nara papati, atawa kongsi ana obong-obongan, dadi karoesakané désané, tatrapana ḍenḍa salawé réjal. Déné kokonan karo kang ginawé ikoe jèn awèh weroeh marang goenoengé noeli goenoengé énggal paḍa atekaa marang goné wong kang mampang ikoe, sarta anetepena marang kang ginawé ikoe, déné kang tenepak wong kang doewé atoer poenikoe, lamoen wong ikoe mogok sakèhé prajaji goegoenoeng paḍa anggawanana kokonan. Angiringa marang wong kang doewé atoer poenikoe, lamoen wong ikoe magok sakèhé goegoenoeng paḍa anggawanana kongkonan. Lamoen loemakoe satekané Soerakarta wong ikoe atoerena ing bendarané, sarta dèn pasrahna prakarané, noeli rampoengana, ana ngarsaning parèntah.

Ingkang kaping woloe, menawa goné rèrèhanira loenga anggawa prakara, angoengsi marang lijané, ija kang adoewé rèrèhan ikoe angongkonana marang wong kang ngoesi ikoe, jèn adoewé atoer ana prakarané sakèh ing goenoeng paḍa ambenerana, marang goné kang doewé rèrèhan ikoe, déné kang dèn beneri adja tan ora noeroeta marang ingkang beneri saoedjaré joga tinoeroeta, déné jèn ora tarima babenerané manira lilani ngoengsia paréntah, jèn katoepiksa salah kang ambabeneri samabarangé tatrapana kaja kang kotjap ing ngadjeng waoe poenika.

Ingkang kaping sanga, manawa ana rèrèhan pakenira amogok pagawéan bab ingkang arahan, atawa mogok salir barang prakara, ija goenoengé kang doewé rèrèhan ikoe kang mogok ing parèntah goenoengé anekakna sakantjané goenoeng kabèh, jèn wis paḍa teka sakantjané goenoeng kabèh anoeli apapariksaa marang kantjané kang mogok ikoe, ingkang mogok doewéa atoer jèn ana prakarané, noeli sakèhing goenoeng ambenerana. Déné tindaké ambabeneri kaja kang kotjap ing ngarep maoe ikoe, ana déné jèn ora doewé atoer meksa mogok baé, ija sakèh ing goenoeng paḍa njekela sarta anggawanana kongkonan, dèn gawaa maleboe ing parèntah geḍé.

Ingkang kaping sapoeloeh, manawa ana rèrèhanira oetang-amotangaken sadoeroengé sosokan ikoe adja tan ora aseksia ing loeloerah babekelé atawa ing goenoengé, déné jèn ora saksi kongsi

dadi prakara ora sinakolèh padoené, wong amotangaké kongsi dadi tjanḍak-tjekel, tatrapana ḍenḍa limang réjal, doewèké balèkna kang dèn tjanḍak tjekel maoe ika padoené moeloera, jèn maoené pratéla loeloerah babekelé atawa goegoenoengé, ija loeloerah babekelé goegoenoengé ingkang ametokna oetangé wong ikoe.

Ingkang kaping sawelas, manawa ana rèrèhanira atitiptinitipan, tawa silih-sinilihan, jèn kongsi tjanḍak tjekel soen patrapi ḍenḍa limang réjal, doewèk kang tjinanḍak tjekel moeliha moeloera padoené, déné jèn pratéla loeloerah babekelé atawa goegoenoengé noeli rampoengana agé, déné tindaké kaja ngarep maoe ika.

Ingkang kaping rolas, manawa ana rèrèhanira anjiḍèm pramanem mabarang prakara tatrapana ḍenḍa rong poeloeh réjal. Déné jèn pratèla marang goegoenoengé, ki goenoeng ora moesawaratan sakantjané prajaji goegoenoeng kabèh, tatrapana ḍenḍa salawé réjal. Déné jèn moesawaratan sakantjané goegoenoeng kabèh, pramanakena jèn wis njata noeli sira tjekela wong kang ala ikoe, para goegoenoeng anggawanana kongkonan angirida loemeboea marang parèntah.

Ingkang kaping tiga welas, manawa ana rèrèhanira goenoeng panekar, lan sakèhé prajaji goenoenoeng paḍa apaparèntaha marang saparèntahanira ḍéwé ḍéwé kinona roemeksa boeminé ḍéwé ḍéwé, menawa ana wong bébégal atawa njebrot miwah ngapoesapoesi, wong kang dèn bégal andjaloeka toeloeng, sarta djaloeka titir sakèhé parapat tawa goenoeng adja tan ora djaloek toeloeng marang goenoengé, ija mangka kongsi menangi kang atoetoeloeng atawa kang adoewé boemi marang kang ambégal, tawa karoean salasahé ikoe paḍa dèn oelatana saparané jèn katemoe noeli dèn tjekela, jèn maleboe désa si boemi miloea nekel, jèn kang doewé boeron wong Soerakarta loemeboe boemi Jogja, ija dèn pasrahena, jèn kang doewé boeron wong Jogja mangka si doersila loemeboe boemi Soerakarta, ija dèn pasrahena kaja mengkono maning, nanging dèn seksèkna parapat, noeli paḍa aremboegana marang sakantjané goenoeng kabèh, dèn djaloek wong kang doersila ikoe, jèn dèn oeloengaken noeli gawanen loemoeboe ing parèntah, ing wong kang bébégal ikoe, jèn ora kawenangan, ija kang adoewé boemi katempoehan tindaké kaja ing ngarep maoe ika, ija kaja mengkono maning, lamoen ana wong boemi dèn kètjoe, ija parapaté adja ten ora miwah goegoenoengé atoetoeloenga, déné tindaké ja kaja ing ngarep maoe ika. Sakèhé

prajaji goegoenoeng paḍa angoepajaa marang wong kang doersila maoe ika tawa kètjoe bégal.

Ingkang kaping pat belas, lamoen ana wong Tjina oemah-oemah ing désa amor lan wong Djawa, ora njekel bandar atawa salaran, ija loeloerahé ingkang apenginga jèn ora kena dèn penging ija loeloerah babekelé noeli awéha weroeh marang goegoenoengé goegoenoengé noeli apariksaa sarta dèn penginga kang banget, jèn pinenging nora kena noeli awéha weroeh marang kantjané goe-goenoeng kabèh, noeli paḍa tekaa marang goné wong Tjina ikoe, noeli apapenginga jèn ora kena dipenging prajaji goenoeng ngatoerana oeninga ing parèntah geḍé, déné ora kelakon kaja mengkono ikoe, mangka ana wong Tjina katiwasan atawa bilahi pasti loeloerahé manira loed, goenoengé manira ḍenḍa salawé réjal, kaja mengkono maning, jèn ana koempeni minggat ana ing pradésan, ija ingkang kanggènan ikoe kapratélaa marang goenoengé kijahi goenoeng apapariksaa jèn katoepariksa jektiné ana koempeni ikoe, noeli dèn tjekela dèn atoerna parèntah, jèn ora pratéla ingkang kanggonan ikoe, amesṭi nemoe bilahi déné goenoengé katrapan ḍenḍa rong poeloeh réjal.

Lan maningé wong boemi désa kang kabawah ing Soerakarta kabèh adja na wong wani wani babaloehi wong apaprerangán, boemi kang bawah ing Ngajogjakarta, déné jèn ana wong wani wani babaloehi paprerangan noeli patrapana ḍenḍa salawé réjal, déné jèn pakon ing goenoeng goenoengé pinotjot sarta kaḍenḍa salawé réjal. Déné jèn babaloehi paḍa wong Saerakarta, ingkang ora olih parèntah katrapan ḍenḍa rolas réjal, ija oewit pakoné goenoengé goenoengé ḍenḍanen selawé réjal, ikoe poma adja na wong wani wani makah wajoh kabekelan, marang wong ing Ngajogjakarta. Jèn ana wong kang wani wani katrapan ḍenḍa rong poeloeh réjal sarta kapotjot goné dadi goenoeng, ikoe poma patjoean adja wani wani saoenining lajang parèntah.

Ingkang kaping nem belas, jèn ora ngatoeri oeninga goe-noeng sedji-sidjiné katrapan ḍenḍa sapoeloeh réjal, kaja mangkono maning, lamoen ana srilara noeli apratélaa marang goenoengé, goe-noengé noeli kongkonana maleboe ngatoerana oeninga ing parèntah, jèn ora ngatoeri oeninga toemoeli ing parèntah tindaké kaja ing ngarep maoe ikoe.

Ingkang kaping pitoelas, manawa ana wong roboet waked

boemi doeroeng pratéla ing goenoengé, mangka kongsi dadi kakrerengan katrapana ḍenḍa salawé réjal, wawaton sawah teloeng djoeng sapangisoré, ana pétoengé ḍéwé, sarta loeloerahé babekelé kapotjot, déné amawa paprerangan ika maoe.

Jèn pratéla goenoengé, goenoengé noeli nekakna ing kantjané goenoeng kabèh noeli paḍa dèn babenerana ing sabener beneré, déné goenoengé kang doewé prakara ikoe ora énggal anekakna kantjané goegoenoeng kabèh ija manira potjot goné dadi goenoeng.

Ingkang kaping sanga las, manawa ana wong nginep ing boemi désa adja tan ora nginepa oemahing loeloerah, jèn sepi nginepa ing sosoranė, jèn sepi nginepa ing kaoemé. Jèn wong dagang lajar dèn reksaa ing sadina sawengi kono. Lamoen kamalingan atawa kélang élangan si boemi kang nempoehana apratélaa marang goenoengé, paḍa tekaa maring goné kang katiwasan, noeli goenoengé ametokna ḍateng kang anginepan anempoehana tri baga anempoehana rong doeman, sarta kantia soepata sakaroné, kang kamalingan moela oepata manawa angroeba gini, si boemi moelané soepata manawa oewit sangking oewit, panggawéné si boemi, lan goenoengé amoesawaratana sakantjané goenoeng kabèh sarta paḍa angoepajaa marang wong doersila ikoe, jèn olih titik noeli dèn tjekela marang wong goegoenoeng kabèh, lan paḍa anggawanana kongkonana, anggawaa marang wong kang ala dèn atoerna marang ing parèntah tatempoeh balia marang kang nempoehi, jèn abdi dalem loemakoe gawé salawasané ja dèn reksa kang betjik, tindaké ja kajaa ing ngarep maoe ika.

Angger-aroebiroe [1]) tellende 8 artikelen volgens den afschrift-tekst geleend van Raden Mas Toemenggoeng Poerwadiningrat, Boepati Najaka Kaparak tengen te Soerakarta [a]); welk afschrift moet genomen zijn naar het authentiek origineel uit den Kraton, dit laatste met het bekende kwadraat-schrift geschreven op Panaraga-papier.

Afschrift: Maandag, 5 Besar Ehé 1708 = Ma. 11 Nov. 1782. gemaakt te Soerakarta Adiningrat.

Origineel: Zondag 11 Soera Alip 1699 = Zo. 4 April. 1773 gemaakt te Semarang.

[a]) = den in December 1889 opgetreden Rijksbestuurder Sasradiningrat (IV).

Is inderdaad een *latere* vermeerderde lezing van de oorspronkelijke 5 artikelen uit 1773, 1782 en 1786, voor welke men zie Boek C (Jav. tekst), Boek I en IV (beide Holl. teksten).

Poenika ingkang serat Angger-aroebiroe, ingkang ajasa kala pandjenengan dalem Kangdjeng ikang Sinoehoen Soeltan Agoeng kang kaḍaton panagari ing Mentawis; ingkang kadamel amantjasi saliring prakawis ingkang angangwit siti ḍoesoen, oetawi prakawis ing sanèsipoen, ingkang sami amanggih roewet ing salami laminipoen, ing wekasan sampoerpa, dados serat Angger-aroebiroe waoe, kalampahan kaanggé ing para najaka doemoegi nagari ing Soerakarta Adiningrat. Lir ing serat Angger-aroebiroe, adamel papalang satengah ing margi amrih raraosan angetjrahaken ing aroekon-roekon, adarbé atoer dora ingkang awit prakawis ing siti ḍoesoen, menggah pratélanipoen ing angger Aroebiroe waoe, ing ngandap poenika.

Bab prakawis kaping 1.

Menawi wonten titijang ageng alit, apoeroenpoeroen adarbé lampah aroebiroe, menggah tegesipoen tijang adamel raresah, poeroen angrajoet menḍet siti ḍoesoen ingkang dédé gaḍoehanipoen, oetawi

---

[1]) Copie te vinden in boekdeel B. pp. 1—3.

angrajoet siti kang dédé ḍoesoen, poenika menawi sampoen terang papriksanipoen, tetep angrajoet menḍet siti ḍoesoen, ingkang darbé lampah aroebiroe waoe, toemoenten Kangdjeng Radèn Adipati Sasradiningrat, ingkang amleksana ḍawahan njepeng, ladjeng kasiasata ing nagari, menggah patrapipoen mawi mawang ing titijanganipoen, ingkang ka anggeran menawi adbi dalem pangindoeng, poenika kapentang wonten satengahipoen kagoengan dalem peken ageng wiwit poekoel woloe éndjing, kaentas poekoel sadasa, oetawi mewani abdi dalem babekel ḍoesoen, inggih kapentang wonten ing margi ageng parapatan salèripoen pangoerakan, wiwit poekoel pitoe éndjing kaentas poekoel sadasa, lamènipoen penḍak dinten, menawi abdi dalem salebet ing nagari, sangandapipoen abdi dalem mantri, inggih kapentang wonten ing aloen-aloen dalem salèripoen ing waringin koeroeng, wiwit poekoel pitoe éndjing, kaentas poekoel sadasa, laménipoen tigang pasowan, menawi abdi dalem mantri sapenginggil ḍateng panèwoe poenika kabetèkan wonten pasowan pakapalanipoen piambak, boten mawi ḍoewoeng lamènipoen tigang pasowan, menawi abdi dalem ingkang sami nama wadana kaliwon poenapa déné poetra sentana, poenika kapatrapan denḍa djoeng satjatjah roepijah, menggah katahipoen manoet ingétang lalenggahipoen siti ḍoesoen, wondéné ḍenḍanipoen dadosa kagoenganipoen ing parèntah.

Bab prakawis kaping 2.

Poenapa déné menawi wonten titijang apoeroen poeroen loemampah wonten satengah ing ḍoesoen, poenapa malih alangkoeng ing sabin pategilan, ingkang dédé margi oetawi margia jèn titijang ingkang loemampah waoe ngantos poeroen amendet tanem toewoeh ingkang tanpa temboeng, oetawi temboeng teksa amendet ingon ingon pitik iwèn radjakaja, poenapa malih jèn mendeta barang gaḍahanipoen tijang siti ḍoesoen, poenika inggih kalebet ing lampah aroebiroe, kénging ing sehasat, menggah patrapipoen sami kalijan titijang doerdjana tjolong.

Bab prakawis kaping 3.

Menggah menawi wonten titijang adamel papalang wonten satengah ing margi, poenika tegesipoen titijang ingkang poeroen poeroen adamel pedjahipoen ing radinan ageng oetawi margi alit, poenapa malih

margènipoen ing toja, ingkang pantjèn teksih gesang kaambah ing tijang, kaanggé ing salami laminipoen, poenapa déné tijang loemampah kaaḍangan ing margi, kawangsoelaken lampahipoen, ingkang awit sangking pikadjenganipoen piambak, kaèngetaken ḍateng tangga tepalih oetawi loeloerah bebekelipoen meksa boten poeroen mantoen, ngantos kawoeningan ing parèntah poenika ladjeng kapariksaa, menawi sampoen kapariksa tetep gènipoen adamel papalang ing margi waoe, toemoenten tijijangipoen kaplaksana kaerès ing parèntah lamènipoen 1 woelan, menggah panggènanipoen patrapan erès waoe, menawi abdi dalem pangiṇdoeng wonten pasowan kapatian, jèn abdidalem babekel ḍoesoen kaerès wonten pasowan ing Glaḍag, menawi abdi dalem panèwoe mantri kaerès wonten pasowan pakapalanipoen piambak, menggah rèsrèsan waoe sami boten kalilan mawi ḍoewoeng sadaja, menawi abdi dalem ingkang sami nama wadana kaliwon poenapa déné poetra sentana, poenika kapatrapan ḍenḍa djoeng satjatjah roepiah, menggah katahipoen manoet ing étang lalenggahipoen siti ḍoesoen, wondéning dendanipoen dadosa kagoenganipoen ing parèntah.

Bab prakawis kaping 4.

Kalih déné malih menawi wonten titijang amakèwet sabarang prakawis, pamrihipoen sampoen ngantos akénging karampoengan prakawisipoen, ngantos dadosaken dangoe oetawi kèndelipoen pangadilan, menawi sampoen kaḍawahan parèntah terang meksa teksih makèwet, poenika inggih kalebet nama tijang adamel papalang satengah ing margi waoe, tetep tijang amoempang kara, anganggé leresipoen piambak boten anglampahi adat waton ing nagari, toemoenten kasiasata, menggah patrapanipoen, menawi abdi dalem wadana kaliwon panèwoe mantri, kaoendoer sangking kalenggahanipoen, menawi abdi dalem sangaṇḍapipoen mantri sapengaṇḍap, kaleres kaplaksana sangking koe wasa ning nagari, kaboetjal ḍateng sabrang lamènipoen 8 taoen.

Bab prakawis kaping 5.

Déné menawi wonten abdi dalem ageng alit ing Soerakarta, adamel tingkah ingkang amrih raraos angetjrahaken ing aroekon roekon poenika tegesipoen titijang ingkang poeroen poeroen darbé lampah awit sangking witjantenanipoen ingkang adamel renggangipoen tijang saḍèrèkan oetawi tatepangan ingkang langkoeng saé, ing salah

satoenggilipoen kaisènan raos awon, oetawi tijang saé kasandjangaken boten prajogi, pangangkahipoen menawi ing raraosan waoe, kalampahan andadosaken etjrahipoen ngantos katoer ing parèntah, menawi sampoen terang papriksanipoen jektos adamel etjrah ing roekon roekon, ladjeng kaplaksana ing parèntah kapatrapan paoekoeman kaerès lamènipoen sawoelanipoen, menggah panggènanipoen patrapan erès waoe, menawi abdi dalem pangindoeng wonten pasowan kapatian, jèn abdi dalem babekel ḍoesoen, kaerès wonten pasowan ing Gladag, menawi abdi dalem panèwoe mantri, kaerès wonten pasowan pakapalanipoen piambak, menggah rèsrèsan waoe sami boten kalilan mawi ḍoewoeng sadaja, menawi abdi dalem ingkang sami nama wadana kaliwon, poenapa déné poetra sentana poenika kapatrapan ḍenḍa jatra kamoerwat ing prakawisipoen, dados kagoenganipoen ing parèntah.

Bab prakawis kaping 6.

Lan malih menawi wonten abdi dalem titijang apoeroen poeroena darbé atoer ḍoemateng prijantoen ageng angatoeraken ingkang boten leres, oetawi angatoeraken awonipoen prijantoen ageng ing sanèsipoen, ingkang andadosaken rengganging roekoenipoen, ageng sami ageng ngantoskalampahan dados raraosan ing nagari, poenika prijantoenipoen oetawi titijangipoen alit ingkang darbé atoer waoe énggal kapariksaa, menawi sampoen terang papriksanipoen, jektos titijang alit waoe adarbé atoer boten prajogi, kalampahan ing prijantoen ageng ngantos adamel saroe sikoe ing nagari, oetawi tjrahipoen ing roekon roekon, poenika tetep tijang maha kalepatan awon ing kalakoehanipoen, toemoenten kapatrapan paoekoeman sangking wasesanipoen ing nagari, kaboetjal ḍateng sabrang lamènipoen 10 taoen.

Bab prakawis kaping 7.

Menggah menawi wonten abdidalem darbé atoer goegat dora, tgesipoen poenapa barang kang kaatoeraken, katoer ing parèntah, ingkang goegat amangsoeli atoer andorakaken sareng katiti pariksa sabarang kang dados atoer goegatipoen waoe, boten sajektos tetep ing doranipoen, poenapa ingkang dados atoer goegatipoen waoe, katoelak kaḍawahan tanpa dadosa atoer goegatipoen, awit sangking papriksan tetep doranipoen, déné jèn atoer goegatipoen waoe radja pdjah, pdjahipoen ing titijang doerdjana, oetawi pedjahipoen tijang

ngamoek, atoer goegatipoen kaniaja ringkes, sareng kapariksa tijang tangga tepalihipoen, sepen sangking panganiajanipoen ringkes waoe, tetep ing doranipoen, ingkang gaḍah atoer goegat katoelak, boten pikantoek goegatipoen niaja ringkes, kaḍawahan kaleres kénging patrapan 50 roepiah, dados kagoenganipoen ing parèntah.

Bab prakawis kaping 8.

Poenapa déné menawi wonten abdi dalem tijang ingkang darbé lampah ambekta serat ngaken kaoetoes, oengelipoen ing serat sangking ingkang ageng, katoer ingkang ageng ageng, oetawi serat waoe kadèkèk wonten ing panggènan kasoeprih kawoeningana ingkang ageng ageng, menggah oengelipoen ing serat deksoera boten leres, ing woesana sangking pandamelipoen piambak, kalampahan ngantos dados panggalihipoen ingkang ageng ageng, menawi jektos ing doranipoen, titijang ingkang darbé lampah dora waoe, ladjeng kasiasata ing nagari, menggah patrapipoen ing siasat koewasanipoen ing nagari menawi abdi dalem tijang loemampah damel kaleres kaoendoer sangking kalenggahanipoen, menawi abdi dalem tijang ngiṇdoeng ing nagari oetawi ing ḍoesoen kaboetjal ḍateng sabrang salamènipoen gesang.

Menggah ingkang mangoen serat angger aroebiroe poenikoe, Radèn Adipati Sasradiningrat kaping sapisan kalijan para najaka ing Soerakarta djawi lebet, oetawi wadana djeksa ingkang sami kaoetoes ḍateng Semawis. Menggah toewan Setandorp oproep ing nagari Soerakarta sampoen moefakati, saha kaidèn ing pandjenengan dalem, Kangdjeng Ingkang Sinoehoen Pakoe Boewana kaping III ingkang kaḍatoen nagari ing Soerakarta Adiningrat.

Sinerat ing nagari Semawis, ing dinten Akat kaping 11 woelan Soera taoen Alip angkaning Warsa 1699.

Poenapa déné kala dadosipoen ing rembag malih, amewahi saliring prakawis, ingkang sami teksih kakirangan, ingkang kalebet nama lampah aroebiroe waoe, menggah ingkang baḍé damel anigasi inggih serat angger poenika.

Sinerat pan nagari Soerakarta Adiningrat, ing dinten Senèn tanggal ping 5 woelan Besar ing taoen Éhé, angkaning warsa 1708.

Menggah satelasipoen angger aroebiroe, kasambetan angger sadasa ing nagari kaserat ing ngaṇḍap poenika.

BIJLAGE IX. (p. 15)

Instructie [1]) voor den Ngabèhi Natajoeda, Djeksa voor civiele en correctioneele zaken, gegeven door Pakoe Boewana III op Woensdag, 27 Sapar, Djé 1710 of volgens den Donderdagschen kalender 21 Januari 1784. Oudhollandsche tekst aanwezig in Boek I.

Een duplicaat (maar min zuiver) van den Javaanschen tekst is onder no. 1 in Boek A opgenomen.

Links van de pènget, staat het volgende aldus:

Hier staat het cachet van den Keijzer

Deze instructie is een VOORLOOPER der NAWALA PRADATA.

Zie hiervan vooral het, of een, „Prototype" hoogstwaarschijnlijkerwijze van 15 Mei 1771, opgenomen als No. 5 in Boek B!!, helaas alleen in Javaanschen, en dat wel min vertrouwbaren tekst.

No. 4 (Geheim archief van Sala).

Pènget néwalaningsoen Kangdjeng Soesoehoenan Pakoe Boewana Sénapati ing Alaga Abdoerahman Sajid-'din Panata-Gama, ingsoen gaḍoehaken marang si Angabèhi Natajoeda, marmané ingsoen gaḍoehi nawalaningsoen si Angabèhi Natajoeda, déning ingsoen gawé kawoelaningsoen djeksa ana ing pradataningsoen, ikoe ingsoen andikakaken angadili marang sakèhé kawoelaningsoen kang paḍa apara padoe, kadjaba kang moenggah ing oekoem, lan ingkang kadjaba awit sangking salaki rabi, iki roepané, bégal maling braḍat, beḍog tjolong tjeler djoepoet, oetang-apioetang, akoe-ingakoe, gaḍéginaḍé, titip-tinitipan, selang-tjinelang, miwah obong oemah, kang alakoe maling, apa sapapaḍané ikoe, kang paḍa alakoe tjidra, nanging ingsoen wawaleri ing wong apadoe ikoe.

Ana déné wawaleringsoen, manawa ana kawoelaningsoen apara

---

[1]) Copie te vinden in boekdeel C. pp. 15—21.

padoe, alalawanan lan wong ing kasoeltanan, ija ingsoen waleri anggeri, kala ingsoen apatemon lawan paman Soeltan ana ing Djatisari, ikoe saprené, dadia papadoné, déné sadoeroengé padjatisari ora dadi papadoné. Kaja mengkono m̀anèh lamoen ana wong apadoe, alalawanan lan wong kamangkoenegaran, ingsoen anggeri kala ingsoen teḍak marang ing Salatiga, karo kakang mas Adipati Mangkoenegara, ikoe saprené, ija dadia papadoné, jèn sadoeroengé pasalatiga ora dadi.

Ana déné moenggoeh ing radja pati, kang patoet siro oenggahaken ing oekoem sira oenggahena, kang ora patoet moegah ing oekoem oewisa déning sira, lan si Adipati Sindoeredja.

Lan maningé lamoen ana wong apadoe, djarah rajah obong oemah apeprangan désa sapapaḍané, kang paḍa awit sangking wiséwa, ikoe si Adipati Sindoeredja kang ambebenerana.

Ana déné wong apadoe selaki serabi, kaja bab talak waris wasiat maskawin nifkah sapapaḍané, ija si pangoeloe kang angoekoemana, sarta adja na pépéka, lan adja kena mamanis ing roeroeba, miwah anglalawas padoe, ingsoen wawangeni lawas lawasé ing teloeng woelan, mangka ora oewis ing teloeng woelan, sawab ana pakéwoehé noeli sira Angabèhi Natajoeda, angoendjoekna marang ingsoen, déné jèn alalawanan padoe lan wong kasoeltanan, ija sapatoeté sapakolèhé.

Ana déné moenggoeh goegat papati, kang ora ingsoen dadèkaken iki roepané, jèn ana paperangan désa, ababaloehi wong kang ora olèh paréntah, ora dadi panggoegaté. Déné gagantoengané wong apadoe, kang anggoegat ametokena saparoning tarka, kang ginoegat ametokena saterkané, jèn kang ginoegat ora doewé, soen kawen-angaken amoedjanga saanak rabiné, jèn kalah papadoné kang amoedjang, noeli srahena marang kang menang, dèn wèhana paga-wéan sapatoeté, dadia panitjilé pikalahé, jèn wis anjoekoepi sirnaa papadoné, sanadyan kawoelaningsoen kang paḍa loemakoe ing gawé, ija tetep kaja mengkono patrapé, nanging adja ora dèn tambelana marang ing loeloerah bekelé, ija kang anambeli ikoe kang angamèk apa gawéané.

Ana déné moenggoeh ing oebaja, tekané kang ginoegat, ikoe soen wawangeni antarané adoh lan pareké lalakoné kang ginoegat ikoe, jèn ora teka awèha oebaja ing teloeng pratikel. Jèn ora teka ing teloeng pratikel kono sira oebajanana ḍenḍa, jèn ora teka ing teloeng pratikel maning, jèn goegat ikoe radja-mal, sira ḍenḍaa teloeng réjal,

jèn radja papati sira ḍenḍaa limang réjal, jèn wis teka noeli sira adoea, lamoen kang anggoegat ora teka sira oebajanana loebar, jèn ora teka ing teloeng pratikel toeloesa loebaré.

Lan maningé jèn ana minggat sadjroning seregan, katempoeh marang kang doewé momongan, dèn énggal angglolèkana marang wong kang minggat ikoe, soen anggeri teloeng woelan, jèn ora katemoe ing teloeng woelan sira ḍenḍaa, ana déné ḍenḍané soen anggeri, jèn wadana 300 réjal, kaliwon 150 réjal, mantri djaba 100 réjal, mantri djero 50 réjal, déning kawoelaningsoen wong tjilik 20 réjal, sarta sira prajogaa patrapé ḍenḍa ikoe, jèn kang minggat ikoe katemoe maring si goegat atawa katemoe marang wong lija, ingsoen gandjar saparoné ḍenḍa, moeloera papadoné. Jèn katemoe marang kang doewé mongmongan ḍenḍané balia, marang kang doewé mongmongan, jèn minggat saoewisé dèn oegeri, ija kaja tindaké kang minggat sadjro ning seregan ikoe, nanging kang anggoegat paḍa wèhana saprabéja ning apadoe, jèn ora katemoe dadia boeboeroning parèntah, lan boeboeroning kang anggoegat. Déné jèn minggat sadoeroeng ing katiban lajang seregan, ora katempoeh kang adoewé mongmongan, nanging awèha lajang boeran, jèn katemoe moeloera papadoné.

Déné jèn ona wong amoempang kara ing pradata, barang prakarané, ikoe sira Angabèhi Natajoeda, énggal awèha weroeh marang si Adipati Sindoeredja, soepaja adja kongsi ora peḍot, papadoné ing teloeng woelan, anoeli si Adipati Sindoeredja amleksanaa wong amoempang kara ikoe, sarta dèn wetokena marang pradata, déné si Adipati Sindoeredja, ranḍata enggoné amleksana, sira Natajoeda angoendjoekana oeninga ing ingsoen, ikoe si Adipati Sindoeredja ingsoen ḍenḍa rong atoes réjal, lan sakèhé wong kang paḍa kélang élangan kamalingan kabégalan, katondjokan sapapaḍané ikoe kabèh, kaja djarah rajah obong oemah, ikoe paḍa asaida ing pradata, soen anggeri patang poeloeh dina, jèn ora asaid sadjro ning patang poeloeh dina, ing wasana olèh titik, ora dadi panggoegaté, déning wong asaid ing pradata ikoe, paḍa metoea teka ing loerah bekelé, jèn ora metoe teka ing loerah bekelé ora dadi pisaidé, nanging loerah bekelé miwah lawangé adja ana wani wani amakéwoeh anjoenjoewé wong asaid, jèn ana wong amakéwoeh anjoenjoewé, jèn pasaidé ikoe ra-emal, ingsoen ḍenḍa sagoegaté, apa déné goegat ikoe radja papati, amesti ingsoen tempoehaken sadiating papati, sarta moeloera papadoné,

sanadyan pasaidé ikoe lewih teka ing patang poeloeh dina, dadia panggoegaté, sawab oewit dèn sikara marang loerah bebekelé, sarta lawangé ingsoen trapi siasat kang loewih abanget.

Ana déné patrapé wong sinereg ikoe, jèn ora koewasa metoni, sawab lagi kelaran, ija loerah bekelé kang anggotonga marang pradata, jèn loerah bekelé kelaran, asoesoeloera, angladèkaken marang pradata, déné prakara pandjing ing saksi, jèn wis njata, dadi tetep ing goegat, ikoe sira bersihana kalawan soepata.

Lan maningé jèn ana wong anggoegat, ora patoet lan kèhé kang ginoegataké, ikoe sawangen lan patoeté sawowongané, lan sasagoehané moewah bandjar pomahané, sarta titiken asalé widjilé wongé ḍimin ḍiminé, jèn patoet sira dadèkena goegaté, jèn ora patoet sira kira kiraa, lan soepatanana kang anggoegat sarta seksiné.

Apa déné jèn ana anjaidakeñ papati ing pradata, wong mati ngamoek atawa wong ambébégal, amamaling ambragadag, mangka dèn saidaken ringkes, ikoe sira pariksaa, jèn njata ringkes sira adilana, jèn dora kang asaid sira ḍenḍa salawé réjal.

Ana déné kawoelaningsoen kang paḍa loeloengan, kang alakoe adadagangan, miwah kawoelaningsoen kang paḍa loemakoe ing gawé, ija sapapaḍané ikoe, kang nginep ing désa, anginepa ing oemahé loeloerahé, atawa ing sororané, toewn kaoemé, ikoe paḍa dèn reksaa, marang wong désa kang kainepan, jèn kawoelaningsoen wong loemakoe ing gawé, dèn reksaa salawasé, déné kang ora loemakoe ing gawé dèn reksaa ing sadina sawengi, mangka kamalingan, ija kang kainepan nempoehana tri baga, anempoehana rong doeman, nanging akanṭia soepata, kang kamalingan karo kang kainepan, asoepataa sarta wong boeminé kabèh, jèn paḍa olèh titik moeloera papadoné, tri bagané moeliha marang kang anempoehi, jèn loewih panginepé sadina sawengi, sawab kapoetoengan lakoe, ija meksih dèn reksaa, atawa dèn toeloengana, toemindaké marang désa lija, jèn ora kaja mengkono, mangka kamalingan, ija katempoeh kaja kang ḍingin ikoe patrapé. Déning jèn kamalingan kang doewé oemah ija awèha pratéla marang kang anginep, sarta asoepataa njatané kamalingan, lan dèn tatabana sakèhé gagawané kang anginep, jèn katemoe tjihnané, noeli kang anginep nempoehana sakawit, kang kélangan ija soepataa manèh, kèh keḍiké doewèk kèh kang ilang, manawa angroeba gini, jèn wis saili kang kélangan wèha weroeh ing parèntah, sarta goné tjina dèn tjekela.

Ana déné kawoelaningsoen kaliwon sapanḍoewoeré jèn anginep, désa ing adésa, ikoe kang dèn inepi apasraha ing oemahé, sarta angreksaa jèn kamalingan, ora katempoehan, nanging kang adoewé oemah lan wong boeminé, kabèh, paḍa asoepataa sarta tatabana, jèn katemoe tjinané kang kainepan anempoehana sakawit, jèn wis aili noeli goné tjina, dèn tjekela, kasraha ing parèntah, nanging kang kélangan asoepataa manawa angroba gini.

Lan maningé manawa ana wong anginep ikoe katondjokan, mangka mati, atawa tatoe, katempoeh marang sakèhé wong désa, enggoné kang kainepan ikoe, sira ḍenḍaa, jèn mati ḍenḍané saparo ning diat, jèn tatoe saprapatan ing diat, sarta paḍa dèn titika, ingkang agawé ala ikoe, jèn olèh titik awèha weroeh ing parèntah, ḍenḍané balia, déning patrap ing ḍenḍa ikoe, sira bobota geḍé tjiliké lan gemah roesak ing désa.

Ana déné jèn ana wong kabégalan, noeli andjaloeka toeloeng marang wong boemi désa, kang parak egoné kabégalan, sarta dèn raria ing titir, marang wong boemi jèn ora olèh lari katempoeh boemi, anempoehana tri baga, kang rong doeman dadia tetempoehé, sarta paḍa asoepataa karoné, kaja tindak ing soepata kamalingan ikoe maoe, manawa angroeba gini, atawa panggawé ning wong boemi, déning wong kang kabégal andjaloek toeloeng marang wong désa kang parak enggoné kabégalan ikoe mangka wong désa ora gelem anoeloengi, noeli kang kabégalan aseksia marang matjapat-mantjalimané désa egoné kabégalan ikoe, aseksia jèn ora olèh andjaloek toeloeng, anoeli désa egoné kabégalan désa kang dèn sekséni ora gelem atoetoeloeng, ikoe sira ḍenḍaa, déning ḍenḍané ora ingsoen wawangeni, sira prajogaa, geḍé tjilik désa, lan gemah roesak ing désa.

Apa déné jèn ana wong olèh maling, paḍa titira saida matjapaté paḍa aoemah oemah, sarta saida ing pradata, malingé dèn gawaa, jèn oerip dèn gawaa babandan, jèn mati dèn gawaa babatangé, jèn sadjabaning rangkah, jèn malingé katjekel oerip, dèn gawaa babandan, jèn mati dèn gawaa koepingé, ing wasana noeli ana anoetoeti, said ringkes, jèn wong kang said ikoe sadjro ning nagara, ingsoen wawangeni limang dina, jèn loewih teka limang dina, ora dadi panggoegaté, jèn sadjaba ning rangkah moegoeh Keḍoe-Bagelèn, soen wawangini patang poeloeh dina, déning Padjang-Mataram, soen wawangeni rong poeloeh dina, jèn loewih teka ing

semono, ora dadi panggoegaté, jèn koerang teka ing semono, moeloera papadoné, sarta sira oborana bandjar pomahané, moewah tatagané lan matjapaté, jèn katemoe dorané sira trapana ḍenḍa salawé réjal, sirnaa goegaté.

Lan maningé jèn ana wong atjanḍak tjekel, doeroeng atebah temboeng marang loerah bebekelé, mangka tjanḍak tjekel doedoe kang doewé prakara, sira ḍenḍaa (patang poeloeh) 40 réjal, jèn tjanḍak tjekel marang kang doewé prakara ḍéwé sira ḍenḍaa 20 réjal, moeloera papadoné.

Apa déné jèn ana silara, papati sadjro ning nagara, énggal pariksanen sakèhé kang parek oemahé, sarta paḍa tempoehena agolèki titik, kang agawé ala ikoe, soen anggeri patang poeloeh dina, jèn ora olèh titik sira tjengkala amadjoe pat, soen wawangeni satoes patang poeloeh tjenkal, wetokena ḍenḍané satoes réjal, kaja mengkono maneh jèn ana silara sadjaba ning rangkah pariksanen sakèhé wong désa matjapat-mantjalimané, boemi kang katiban silara ikoe, sarta paḍa tepoehena agolèkana titik kang agawé ala, ija ingsoen anggeri patang poeloeh dina, jèn ora olèh titik sadjro ning patang poeloeh dina, adja nganggo sira tjengkal manèh, tetep wong désa matjapat-mantjalimané, ametokna ḍenḍané satoes réjal.

Ana déné kawoela ningsoen wong mantjanegara, jèn apapadon lan wong Soerakarta, ikoe Angebèhi Natajoeda, sira awèha weroeh si Adipati Sindoeredja, énggal anekakena marang wong kang sinereg ikoe, déné jèn alalawanan paḍa wong mantjanegara, ingsoen wangeni ing garebeg Moeloed, dèn peḍotana.

Déné jèn ana kawoela ningsoen apapadon, dèn soesoewé marang loeloerah bekelé, ora dèn ladèkaken marang pradata toemoeli, ikoe ingsoen kawenangaken angoengsia parèntah, noeli si Adipati Sindoeredja kang ametokna pradata, kang anjoejoewé sira ḍenḍaa, jèn goegat radja pati sira ḍenḍaa patang poeloeh réjal, jèn goegat radja-emal, rong poeloeh réjal, déné kang aran loeloerah bekel ikoe, ija patjanṭèlané egoné angawoela, ana déné wong anginḍoeng ija patjanṭèlané egoné aoemah-oemah, kang pinangka loeloerah bekelé.

Lan maningé jèn ana wong tatalèḍèkan, mangka dadi patjakara, kongsi taton tinaton, moewah ora dadi panggoegaté, kang anang-gap sira ḍenḍaa rong poeloeh réjal, déné kang anatoni sira ḍenḍaa salawé réjal, kaja mengkono manèh jèn ana wong abébéḍangan, noedjoe lagiparan pinaranan, mangka dadi padoe, ora dadi pang-goegaté.

Apa déning saroepa ning wong kang mandjing djeksa djedjeneng, lawang sarajoeda, ikoe paḍa sira soepatanana ingkang abanget, sarta paḍa angawroehana saroepa ning kang dadi rereged ing nagara, kang kaleboe gogolongan ing doerdjana, kaja bégal maling beḍog tjolong, tjeler djoepoet, apa sapapaḍané, ikoe sira lan sakantjanira, kang paḍa angawroehana jèn wis terang anoeli sira tjekela, jèn abot ana pakèwoehé énggal awèha weroeh marang si Adipati Sindoeredja, ija noeli si Adipati Sindoeredja kang anjekela.

Apa déning lamoen ana wong kang kaleboe aloen-aloen ing doerdjana, ikoe noeli sira njatakna, karoehna tobaté, lan doeroengé, jèn doeroeng tobat sira kang angresikana, sarta sira soepatanana, jèn bangga sira tjekela, sanadyan kaleboea ing sentananingsoen, adja sira nganggo taha-taha, apa déné kang kaleboe koelit daging ing wadana, ija sira tjekela, wedanané sira trapana ḍenḍa, gawé ning wong sèwoe, ḍenḍané satoes réjal, jèn ana pakéwoehé sira awéha weroeh marang si Adipata Sindoeredja, énggal si Adipati Sindoeredja angoendjoekana oeninga ing isoen.

Lan maningé moegoeh kawoela ningsoen, wong kalang gowong pipinggir, wong gadjah-mati enggoné aoemah-oemah, endi kang ingsoen andikakaken angloempoekaken ikoe, ija loeloerah bebekelé, jèn salaki sarabi, jèn wong kalang koewat lanang, jèn wong pipinggir, gadjah-mati koewat wadon, lan saliré prakara, jèn oewis adja ora si Angabèhi Natajoeda, awèha weroeh si Adipati Sindoeredja, ikoe patjoean patjoean Angabèhi Natajoeda, dèn kalakon saoeniné nawalaningsoen, kang soen gaḍoehaken marang ing sira, teka kongsi loepoet, enggonira anatrapaken adil, amasti sira ingsoen wesiasat kang lewih abanget ikoe sakèhé kawoelaningsoen kabèh, paḍa sira angèstokna, ing saoeniné nawalaningsoen kang soen gaḍoehaken marang si Angabèhi Natajoeda, taha jèn tan angèstokenaa tanapi jèn amaidoa kaplaksanaa ing sakèh ing para najakaningsoen ana ing aloen-aloeningsoen ing Soerakarta Adiningrat sarta kondjoeka ing sampéan ingsoen. titi.

Kala ḍawoeh pangandika dalem amangoen kagoengan dalem nawala, ing dinten Rebo tanggal ping: 27 Sapar ing taoen Djé, angka ning warsa 1710.

Contract [1]) tusschen de Raden's Adipati Danoeredja (I) en Mangkoepradja (II) van Zaterdag 6 Soera Wawoe 1697, Maandag 5 Besar Éhé 1708, Donderdag 4 Moeloed Bé 1712, Zaterdag 8 Redjep Alip 1715, Zondag 13 Sapar Dal 1719.

N.B. Dit laatste jaartal is dat van de laatste bekrachtiging of volgens Dond. kal. 21 April 1771, 11 November 1782, 5 Januari 1786, 4 April 1789, en 30 September 1792.

N.B. Dit eerste jaartal is verkeerdelijk in den Jav. en Holl. tekst aangegeven als 1617 in plaats van 1697, ook moet de dag Zondag in plaats van Zaterdag zijn. Oudhollandsche tekst aanwezig in Boek I.

Dit contract is de VOORLOOPER der ANGGER AGENG.

Zie hiervan vooral het Prototype, hoogstwaarschijnlijkerwijze van 21 April 1771 opgenomen als No. 62 in Boek II!! helaas alleen in Hollandschen tekst.

No. 9 (Geheim archief van Sala).

Poenika ingkang serat rembag angger-anggeran, Kangdjeng Radèn Adipati Danoeredja, saha moepakat sakaṭah ing para najaka ing Ngajogjakarta Adiningrat sadaja. Ingkang poenika inggih alintoe patra ataṇḍa nama, kalih ingkang poetra, Kandjeng Radèn Adipati Mangkoepradja.

Lir ing rembag aprakawis paben pari paben, saoepami wonten prajaji kantja ing kasoeltanan, adarbé goegat ḍateng prajaji kantja ing kasoenanan, miwah prajaji kantja ing kasoenanan, adarbé goegat ḍateng kantja ing kasoeltanan, ingkang dinamel angger, kala djoemneng Kangdjeng Soeltan wonten ing Gianti, sapangandapipoen, menggah sadèrèngé pagianti tan kénging winiraos. Kados mekaten malih menawi wonten prajaji kamangkoe nagaran, pabenan barang kang pinaben, jèn goegat ginoegat kalih

[1]) Copie te vinden in boekdeel C. pp. 53—70.

prajaji ing kasoeltanan, ingkang dinamel angger, kala Kangdjeng Radèn Adipati Mangkoenegara wonten ing Salatiga, sapengandep, menggah sadèrèngipoen tan kénging winiraos.

Menggah prakawis ingkangkaping kalih.

Manawi wonten prajaji kantja ing kasoeltanan, adarbé goegat dateng prajaji kantja ing kasoenanan, inggih lawangipoen prajaji ing Soerakarta, ḍoematenga ing Ngajogjakarta, jèn sampoen kapanggih kalih Kijahi Ngabèhi Djajamenggala, sarta sampoen dipoenbersihi, toemoenten Kijahi Ngabèhi Djajamenggala, anginggahena ing oekoem, jèn sampoen dipoenoekoemi ḍateng kijahi pangoeloe, ing Ngajogjakarta, toemoenten Kijahi Ngabèhi Djajamenggala, soekaa serat pratéla, ḍateng Mas Demang Ngoerawan ing Soerakarta, wondéné jèn tijang goegat radja-mal, potang-apipotang, gaḍé-ginaḍé, silih-sinilih, titip-tinitipan, djarah-rajah, tjanḍak-tjepeng ing sapapaḍanipoen, jèn sampoen dipoenbersihi, ḍateng Kijahi Ngabèhi Djajamenggala, sampoen angaken, sarta sampoen terang, moepakat priksanipoen ing ḍoesoen, inggih ladjenga karampoengan ing adil, pradata dalem kimawon, déné ingkang kawon pabenipoen boten saged asosokan, pikawonipoen, inggih ladjeng kamoedjangaken ḍateng ingkang menang, makaten malih jèn wonten prajaji kantja ing kasoeltanan, adarbé goegat ḍateng prajaji kantja ing kasoenanan, inggih lawangipoen prajaji ing Ngajogjakarta, ḍoematenga ing Soerakarta, jèn sampoen kapanggih kalih Mas Demang Ngoerawan, sarta sampoen dipoenbersihi, toemoenten Mas Demang Ngoerawan anginggahena ing oekoem, jèn sampoen dipoenoekoemi, ḍateng kijahi pangoeloe ing Soerakarta, toemoenten Mas Demang Ngoerawan, soekaa serat pratéla ḍateng Kijahi Ngabèhi Djajamenggala ing Soerakarta. Wondéning jèn wonten agoegat radja-mal, potang-apipotang, gaḍé-ginaḍé, silih-sinilihan, titip-tinitipan, djarah-rajah, tjanḍak-tjepeng, ing sapapaḍanipoen, jèn sampoen dipoen bersihi, ḍateng Mas Demang Ngoerawan, sampoen angaken, sarta sampoen terang moepakat priksanipoen ing ḍoesoen, inggih ladjenga karampoengan ing adil pradata dalem kimawon, déné ingkang kawon pabenipoen, boten saged asosokan pikawonipoen, inggih ladjeng amoedjangaken dateng ingkang menang. Kalih déning malih, saoepami wonten

abdi dalem ing Soerakarta, anggoegat ḍateng abdi dalem ing Ngajogakarta, mangka ingkang dipoengoegat amales anggoegat, inggih ladjenga karampoengan wonten ing Ngajogjakarta, kadjawi ingkang kisas, mekaten malih saoepami wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta, anggoegat ḍateng abdi dalem ing Soerakarta, mangka ingkang dipoengoegat amales anggoegat, inggih ladjenga karampoengan, wonten ing Soerakarta, kadjawi ingkang kisas.

M e n g g a h p r e k a w i s i n g k a n g k a p i n g t i g a.

Menawi wonten abdi dalem ing kasoeltanan, miwah abi dalem ing kasoenanan, jèn sipeng désa ing adésa, poenika sipenga grija ning loeloerah, déné jèn loeloerahipoen soeweng, asipenga grijané kamisepoehipoen, miwah grijané kaoemipoen, déné ingkang kasipengan waoe poenika, inggih angreksaa ing sadinten sadaloe, jèn abdi dalem igkang sami alampah grami, wondéning jèn abdi dalem ingkang sami loemampah damel, boten kawangenan, pinten pandalonipoen, inggih dipoenreksaa, saéngga kapandoengan, jèn amastani titijang, moeloera pabenipoen, jèn boten amastani titijang, inggih ingkang kasipengan waoe poenika, anempahana tribaga, anempahana ingkang kalih doeman, nanging akantia kalih soepata, ingkang kapandoengan kalih ingkang kasipengan, sami soepataa, ingkang kapandoengan menawi angroeba gini, ingkang kasipengan menawi sangking padamelipoen, jèn sami antoek titik, moeloera pabenipoen, tetempah tribaga wangsoeloe, ḍateng ingkang anempahi, déné jèn boten sipeng grija ning loeloerahipoen, oetawi ḍateng kamisepoehipoen, poenapa dening ḍateng grijané kaoemipoen, mangka asipeng ḍateng grijané titijang alit, mangka kaétjal-étjalan, kapandoeng poenika ingkang kasipengan, boten katempahan, kasoepatan kimawon, déné jèn sipeng ḍateng grijané kamisepoehipoen oetawi ḍateng grijané kaoemipoen poenapa déné ḍateng grijané titijang alit, poenika inggih sami dipoenreksaa, ḍateng titijang saḍoesoen waoe, mangka kaétjal-étjalan kapandoengan wonten ing pamonḍokanipoen, poenika titijang saḍoesoen waoe, ingkang sami anempahana tribaga, inggih akantia soepata, ing kalih-kalihipoen, wondéné jèn abdi dalem kaliwon sapanggil jèn sipeng désa ing adésa, gènipoen inggih asipeng grijané loeloerahipoen, jèn sepi loeloerahipoen, asipenga grijané kamise-

poehipoen, oetawi grijané kaoemipoen, poenapa déné grijané titijang alit, nanging ingkang adarbé grija, apasraha ing grijanipoen, sarta tijang saḍoesoen waoe sami angreksaa, déné jèn kaétjal-étjalan kapandoengan wonten ing pamonḍokanipoen, boten anempahi, nanging sami dipoensoepatanana, ingkang adarbé grija, sarta dipoentatabana, titijang saḍoesoen poenika, déné jèn kapanggih njinanipoen anoenten anempahana sakawit, ingkang kapondḍokan waoe, jèn sampoen aili, gènipoen njina poenika, dipoentjepenga, kaatoera ing parèntah, poenapa déné ingkang asipeng waoe poenika katiwasan katjidra ing pandoeng, atatoe oetawi pedjah, poenika ingkang kasipengan kaḍenḍa salawé réjal jèn tatoe kaḍenḍa tiga welas tengah réjal, sarta ingkang adarbé grija, kalih titijang saḍoesoen poenika sami kasoepatan, inggih menawi saking pandamelipoen, kaanggeran tjatjah sabin damel koeli, selawé sapanggandap, wonten pétangipoen, déné jèn amastani titijang, inggih pabenipoen moeloera, déné ḍenḍa waoe poenika, dadosa kagoenganipoen ing parèntah kakalih.

Inggih mekaten malih, jèn ingkang darbé grija kaponḍakan waoe poenika, katjidra ing pandoeng tatoe oetawi pedjah, inggih ingkang monḍok waoe poenika, kasoepatan saréntjangipoen, mila kasoepatan, bilih sangking pandamelipoen, wondéning jèn ingkang darbé grija kaétjal-étjalan kapandoengan, anoenten asoekaa pratéla, ḍateng ingkang sipeng waoe, kalih soepataa jektosipoen jèn kapandoengan sarta anatabana ḍateng sakaṯahé bebetanipoen ingkang sami asipeng, jèn kapanggih njinanipoen, inggih ingkang asipeng waoe, angilénana sekawit, ingkang kaitjalan inggih soepataa malih, kaṯah keḍikipoen ingkang itjal, inggih manawi angroeba gini, jèn sampoen aili ingkang kaétjal-étjalan waoe, anoenten angatoerana oeninga ing parèntah. Lan malih jèn abdidalem sipeng kagoengan dalem ing pasanggrahan ing Tangkisan, ing Dilanggoe, pasanggrahan ing Bodjong, ing Setjang, sasaminipoen pasanggrahan jèn wonten ingkang angreksa, patrapipoen inggih kados tijang sipeng ing ḍoesoen, ingkang kotjap ing ngadjeng waoe poenika. Poenika sasaminipoen jèn tijang amerḍateng sipeng désa ing adésa, patrapipoen inggih kados patrapipoen titijang alampah grami. Déné melokipoen ing titik waoe poenika, jèn katjepeng doerdjanané senadjan boten katjepeng doerdjanané, jèn kapanggih njinané darbèk ingkang itjal kapandoengan

waoe poenika, tetepah tribaga inggih wangsoela ḍateng ingkang anempahi.

Déné jèn wonten pandoeng katjepeng wonten bawah ing Ngajogjakarta, sareng kapriksa angangken tijang bawah ing Soerakarta, anoenten kakintoenaken ḍateng Soerakarta, sareng kapriksa wonten ing Soerakarta, sampoen angaken jèn memandoeng, sampoen ngaken jèn tijang Soerakarta, inggih ladjenga kaoekoem kimawon ing parèntah, nanging ingkang gaḍah rèrèhan, kang kanggènan pandoeng waoe poenika, katatrapan ḍenḍa, kalih dasa réjal, déné wedal ing ḍenḍa, kalih dasa réjal poenika, inggih Mas Demang Ngoerawan ingkang anambeli.

Kados mekaten malih jèn wonten pandoeng katjepeng wonten bawah Soerakarta, sareng kapriksa angangken tijang bawah Ngajogjakarta, noenten kakintoenaken dateng Ngajogjakarta, sareng kapriksa wonten ing Ngajogjakarta, sampoen angaken jèn memandoeng, sampoen angaken tijang bawah Ngajogjakarta, inggih ladjenga kaoekoem kimawon, ing parèntah. Nanging ingkang gaḍah rèrèhan kang kanggènan pandoeng poenika katatrapan ḍenḍa kalih dasa réjal wedal ing denda kalih dasa réjal poenika, inggih Kijahi Ngabèhi Djajamenggala ingkang anambeli, Déning ḍenḍa poenika, inggih dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih. Kalih déning malih saoepami wonten abdi dalem mantri ing Ngajogjakarta, oetawi abdi dalem mantri ing Soerakarta, ambekta titijang bebestan ingkang sampoen katoer ing parèntah, titijang dosa pedjah saoepami sipeng ing margi, sami asipenga ing pasanggrahan ing Badjong, ing Setjang, ing Dilanggoe, ing Tangkisan, sasami saminipoen, pasanggrahan, saoepami bebestan waoe poenika, minggat wonten pamonḍokan, inggih demangipoen ing pasagrahan kalih mantrinipoen ingkang bekta bebestan katatrapan ḍenḍa selawé réjal, demangipoen pesanggrahan tiga welas tengah réjal, mantrinipoen ing tiga welas tengah réjal, dédé jèn bebestan poenika, kadjawi saking radja pedjah, menggah tatrapanipoen ingkang kaponḍokan kalih mantrinipoen ingkang bekta bebestan inggih parèntah ingkang amrajogi tatrapanipoen, saoepami katanggelan, boten amonḍok ing pasagrahan mangka sipeng ing ḍoesoen ing aḍoesoen asipenga grijané loeloerahipoen, jèn sepi loerahipoen asipenga grijané kamisepoehipoen, oetawi grijané kaoemipoen, jèn sepi loeloerahipoen kamisepoehipoen

oetawi kaoemipoen, inggih sawontené tijang saḍoesoen waoe, sami angreksaa, saoepami bebestan waoe poenika minggat wonten pamonḍokan, ingkang kaponḍokan kalih mantri ingkang bekta bebestan katatrapan ḍenḍa selawé réjal, tijang ḍoesoen ingkang kaponḍokan ingkang tigawelas tengah réjal mantrinipoen ingkang tigawelas tengah réjal, nanging tijang ḍoesoen ingkang kasipengan waoe poenika kaanggeran tjatjah damel koeli sèket, sapanginggil, jèn kirang saking damel koeli sèket, sapangandap menggah ḍenḍanipoen ingkang kasipengan inggih wonten pétangipoen déné mantrinipoen inggih taksih tetep kaḍenḍa tigawelas tengah réjal, déné ḍenḍa poenika, dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih. Poenika malih jèn wonten prajaji ageng lalampah, oetawi damel ageng, mangka menḍet darbèké tijang ḍoesoen oetawi menḍet darbèké tijang alalampah, noenten tijang ingkang dipoen-penḍet darbèkipoen waoe poenika, énggal angatoerana oeninga ḍateng pengagangipoen oetawi ngatoeri oeninga ḍateng parèntah, poenika pangagengipoen ingkang anempahana sakawit, titijang ingkang dipoenpenḍet darbèkipoen waoe poenika, dipoensoepatanana manawi angroeba gini.

Menggah prakawis kaping sakawan.

Saoepami wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta Adiningrat kabégalan wonten bawah ing Soerakarta Adiningrat, wontena ing ḍaratan wontena ing lèpèn, ing bengawan ing seganten tijanga Djawi tijanga Tjina, ingkang kabégalan, oetawi jèn kabégalan wonten bawah ing Ngajogjakarta, piambak, miwah abdi dalem ing Soerakarta Adiningrat kabégalan, wontena ing ḍaratan, wontena ing lèpèn, wontena ing benawi, ing saganten, tijanga Djawi tijanga Tjina, oetawi kabégalan wonten bawah ing Soerakarta piambak, poenika toemoenten énggala neḍaa toeloeng ḍateng titijang ḍoesoen ingkang tjelak, gènipoen kabégalan ngrikoe, déné titijang ḍoesoen toemoenten énggal atoetoeloenga, ḍateng panggènanipoen titijang ingkang kabégalan waoe, sarta dipoenlaria kalih titir, jèn boten antoek lari, inggih katempahan tribaga, nanging wedal ing jatra tetempah, kados gènipoen amedalaken jatra radja pepedjah, srilara, kasaraos, bawah ing Ngajogjakarta Adiningrat kalih bawah ing Soerakarta Adiningrat, wondéné tegesipoen sa-

raos, poenika sawontenipoen kémawon, ḍoesoenmantjapat-mantjagangsalipoen bawah ing Ngajogjakarta, sawontenipoen ḍoesoen mantjapat-mantjagangsalipoen bawah ing Soerakarta, ingkang kadjeḍegan boemi wedalipien ing jatra kawawrat ing parèntah, sarta ingkang kabégalan kasoepatan menawi angroeba gini, sarta tijang mantjapat-mantjagangsal, sami kasoepatan, sadaja menawi wit sangking padamelipoen, ingkang poenika kaanggeran, wondéné anggeripoen, jèn abdi dalem ing Ngajogjakarta, agaḍah prakawis mélik radja-mal kalih tijang bawah ing Soerakarta, kaanggeran pengaos selawé réjal sapangandap boten kénging jèn amawia lampah ageng, wontena seratipoen Kijahi Djajamenggala kimawon ḍateng Mas Demang Ngoerawan, atekaa tijang ingkang gaḍah mélik waoe poenika, déné ingkang kabégalan waoe poenika, wonten ingkang pedjah, tijanga Djawi tijanga Tjina, satoenggila kakaliha, pinten-pinten ingkang pedjah, ingkang pedjah dipoenbégal waoe poenika, akanti donja, boten kantenan ingkang abégal, lampahipoen inggih kados sri lara, diatipoen kawedalakena ḍateng titijang mantjapat-mantjagangsalipoen bawah Ngajogjakarta, sawontenipoen bawah ing Soerakarta, jèn tijang Djawi ingkang pedjah, kawedalaken jatra satoes réjal, jèn tijang Tjina ingkang pedjah, kawedalaken jatra kalih atoes réjal, déné donjanipoen, pinten pinten ingkang itjal kabégalan waoe, boten kaétang, sampoen sirna, déné diat satoes réjal waoe, sakaṭahé darbé ingkang itjal kabégalan inggih dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih. Kalih déning malih saoepami, wonten abdi dalem alalampah daloe, tijanga Djawi tijanga Tjina, jèn sipeng saenggèn-enggènipoen mangka kabégalan wonten ing margi, oetawi kapandoengan dipoenkètjoe ing titijang, kantos tatoe oetawi pedjah, kadamel kainanipoen piambak sasamïnipoen malih, saoepami wonten tijang bawah ing Soerakarta agaḍah prakawis mélik radja-mal kalih titijang bawah ing Ngajogjakarta, pengaos selawé réjal sapangandap, boten kénging jèn amawia lampah ageng, wontena seratipoen Mas Demang Ngoerawan kamawon ḍateng Kijahi Ngabèhi Djajamenggala.

Prakawis ingkang kaping gangsal.

Saoepami wonten Welandi ing Soerakarta Adinigrat, késah semawisan anḍèrèkaken rembatan gotongan barang ing Koempeni,

poenika prajajinipoen mantri ing Soerakarta Adiningrat, ingkang andèrèkaken rembatan gotongan barang ing Koempeni waoe poenika, sampoen tan boten arembaga kalih Welandi ingkang dados toekang margi, sareng ngadjengaken mangkat sangking negari, menggah rembatan gotongan barang ing koempeni waoe poenika, sami dipoentjatjahena kaṭah keḍikipoen sarta dipoentakèkena wastanipoen isinipoen ing rembatan gotongan satoengil-toengilipoen dateng Welandi ingkang dados toekang margi, noenten boten kénging boten Welandinipoen toekang margi waoe poenika, amratélakena dateng mantri ingkang ḍèrèkaken rembatan gotongan, poenapa isi jatra poenapa isi barang ingkang kaṭah reginipoen-boten soesah jèn mawia, kapriksa isènipoen ing lebet rembatan gotongan satoenggil-toenggilipoen oetawi kaṭah keḍikipoen, saoepami sampoen katjatjahaken, sarta sampoen kapratélaken isènipoen rembatan gotongan barang ing Koempeni waoe poenika, noentan prajaji mantri kalih Welandi toekang margi sami anjoekanana tengre ing djawi kémawon, sampoen ngantos owah tengreripoen jèn sampoen sami katengreran tjatjahipoen ing rembatan gotongan waoe poenika, noenten sami dipoenangkatena. Saoepami kaktiwasan wonten ing margi, kabégalan kasebrotan pinten pintena ingkang itjal, inggih katempahaken ḍateng titijang boemi, ḍoesoen ingkang gaḍah siti pagènanipoen kabégalan kasebrotan waoe poenika, sarta matjapat-mantjagangalipoen anempahana sakawit sarta sami akanṭia soepata ing kalih kalihipoen wondéné soepatanipoen prajaji mantri, ingkang andèrèkaken rembatan waoe poenika, bilih menawi oewit saking pandamelipoen kalih menawi angroeba gini. Kaṭah keḍikipoen ing rembatan gotongan ingkang itjal, déné titijang boemi ḍoesoen inggih menawi oewit sangking pandamelipoen, déné tatrapanipoen asalé medalaken tatempah waoe poenika, inggih kados agènipoen amedalaken tatempah, titijang Djawi, kalih titijang Tjina kabégalan kasebrotan waoe poenika, noenten titijang ingkang doersila ambégal anjebrot waoe poenika, sami kaoepadosa ing parèntah kakalih. Saoepami kapanggih doersila poenika, inggih kaoekoema ingkang langkoeng sanget, wondéné tetempah inggih mantoeka sadaja, sawab doersilanipoen sampoen katjepeng katoer ing parèntah. Saoepami darbèk ing Koempeni ingkang itjal kabégalan kasebrotan waoe poenika wonten ingkang kapanggih boten kénging boten inggih mantoeka. Wondéné menggah pasipenganipoen sampoen tan boten inggih asipenga kagoengan

dalem pasanggrahan, ing Bodjong, kagoengan dalem pasanggrahan ing Setjang, déné tatrapipoen saḍatengipoen ing Bodjong, ing Setjang, prajaji mantri ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan apasraha kaṫah keḍikipoen ing rembatan gotongan sarta dipoenpratélakena isènipoen piambak sarta tetengreripoen ḍateng mantrènipoen ing Bodjong, Setjang, ingkang kasipengan waoe poenika, mantrinipoen ing Bodjong, ing Setjang sampoen tan boten inggih anampèni sarta tetengreré noenten dipoenpriksaa, jèn sampoen sami apriksa tetengreripoen, inggih dipoenreksaa piambak ḍateng mantrinipoen ing Bodjong, ing Setjang. déné mantrinipoen ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan waoe poenika, dipoenparnahena piambak pamonḍokanipoen, sampoen toemoet angreksa. Saoepami kaétjal-étjalan kapandoengan wonten pasanggrahan, pinten pintena ingkang itjal kapandoengan, inggih mantrinipoen ingkang kaponḍokan waoe poenika, ingkang anempahana sakawit sarta pandoeng waoe poenika inggih sami kaoepadosa ing parèntah kakalih, saoepami kapanggih tijang ingkang doersila waoe poenika, inggih kaoekoema ingkang langkoeng sanget, déné tetempah waoe poenika inggih wangsoela sadaja, sawab doersilanipoen sampoen katjepeng, katoer parèntah. Saoepami darbèk ing Koempeni ingkang itjal kapandoengan waoe poenika wonten ingkang kapanggih, pinten pintena ingkang kapanggih, boten kénging boten inggih mantoeka. Saoepami rembatan gotongan waoe poenika sampoen kasrahaken ḍateng Welandi toekang margi kalih mantrinipoen, ingkang ḍèrèkaken rembatan gotongan sareng ngadjengaken mangkat sarta sampoen dipoentrima, kapriksa tetengreripoen boten owah, noenten toekang margi kalih mantri ingkang ḍèrèkaken rembatan gotongan sami amastani wonten ingkang itjal, mantri Bodjong, ing Setjang boten katempahan, poenapa déné Welandi ingkang ḍèrèkaken rembatan gotongan ḍateng Soerakarta Adiningrat inggih sampoen tan boten asipenga kagoengan dalem pasanggrahan ing Tangkisan, kagoengan dalem pasanggrahan ing Dilanggoe, wondéné tatrapipoen sareng mangkat sangking ing Ngajogjakarta Adiningrat, poenapa déné asalipoen sipeng ing Tangkisan ing Dilanggoe waoe poenika, saoepami katiwasan kabégalan kasebrotan wonten ing margi, kapandoengan wonten pasanggrahan, inggih kadosa lampah ing Welandi semawisan ing ngadjeng waoe poenika. Kalih déné malih saoepami wonten Welandi ing Ngajogjakarta Adiningrat kékésahan pasisiran, oetawi padjangan

asipeng boemi ḍoesoen ingkang kasipengan waoe poenika, inggih sami angreksaa, saoepami kaétjal-étjalan kapandoengan wonten ing pasipengan oetawi katiwasan kabégalan kasebrotan wonten ing margi, menggah tatrapipoen ing tatempah inggih kadosa lampah ing Welandi semawisan waoe poenika.

Saoepami wonten Welandi késah kadjengipoen piambak adedolan ḍateng boemi ḍoesoen ing aḍoesoen ing poendi poendi gènipoen asipeng, inggih titijang saḍoesoen ingkang kasipengan waoe poenika, sami angreksaa, saoepami kaétjal-étjalan kapandoengan poenapa déné katiwasan kabégalan kasebrotan wonten ing margi, menggah tetempahipoen tribaga, kadosa tindakipoen titijang Djawi ingkang kaétjal étjalan ingkang sami alampah dagang. Nanging saoepami Welandi ingkang késah adodolan ḍateng ḍoesoen ing aḍoesoen waoe poenika, kantos sipeng lampahipoen anjalawadi, titijang boemi ḍoesoen ing kang kasipengan waoe poenika, noenten énggal angatoerana oeninga ing paréntah, mila makaten bilih Welandi minggat. Inggih makaten malih, saoepami wonten Walandi ing Soerakarta Adiningrat késah Semawis anḍèrèkaken rembatan gotongan barangipoen ing Koempeni, poenika prajajinipoen mantri ing Soerakarta Adiningrat ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan barang ing Koempeni waoe poenika, sampoen tan boten arembaga kalih Welandi ingkang dados toekang margi, sareng adjeng mangkat sangking negari, menggah rembatan gotongan barang ing Koempeni waoe poenika sami dipoentjatjahena, kaṭah keḍikipoen sarta dipoentakèkena kaṭah keḍikipoen sarta dipoentakèkena wastané isènipoen, ing rembatan gotongan, ing satoenggil toenggilipoen ḍateng Welandi ingkang dados toekang margi noenten boten kénging boten Welandinipoen toekang margi waoe poenika amratélakna ḍateng mantri ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan poenapa isi jatra poenapa isi barang ingkang kaṭah reginipoen, boten soesah kapriksa ing lebet rembatan gotongan satoenggil toenggilipoen oetawi kaṭah keḍikipoen isènipoen, saoepami sampoen katjatjahaken sarta sampoen kapratélakaken sarta sampoen kapratélakaken isènipoen rembatan gotongan barang ing Koempeni waoe poenika, sadaja, noenten prajaji mantri kalih Welandi toekang margi sami anjoekanana tetengre, ing djawi kémawon, sampoen ngantos iwah tetengreripoen, jèn sampoen katengreran tjatjahipoen rembatan gotongan waoe poenika noenten sami dipoenangkatena. Saoepami katiwasan wonten ing margi

kabégalan kasebrotan pinten pintena ingkang itjal inggih katempahaken ḍateng titijang boemi ḍoesoen ingkang gaḍah siti panggènanipoen kabégalan kasebrotan waoe poenika, sarta matjapat-mantjagangsalipoen anempahana sakawit sarta sami akan‡ia soepata ing kalih kalihipoen wondéning soepatanipoen prajaji mantri ingkang anḍèrekaken rembatan gotongan waoe poenika, inggih menawi oewit sangking pandamelipoen kalih menawi angroeba gini, ka‡ah keḍikipoen rembatan gotongan ingkang itjal, déné titijang boemi ḍoesoen inggih menawi oewit saking pandamelipoen, déné tatrapipoen asalipoen amedalaken tetempah waoe poenika, inggih kadosa ngènipoen amedalaken titijang Djawi kalih titijang Tjina, kabégalan kasebrotan waoe poenika, noenten titijang ingkang doersila abégal anjebrot waoe poenika, sami kaoepadosa ing parèntah kakalih. Saoepami kapanggih ingkang doersila waoe poenika inggih kaoekoema ingkang langkoeng sanget, wondéné tetempah inggih wangsoela sadaja, sawab doersilanipoen sampoen katjepeng, katoer ing parèntah. Saoepami darbèk ing Koempeni ingkang itjal kabégalan kasebrotan waoe poenika wonten ingkang kapanggih, pinten pinten ingkang kapanggih boten kénging boten inggih mantoeka. Wondéné menggah sasipenganipoen, sampoen tan boten inggih asipenga wonten kagoengan dalem pasanggrahan ing Bajawangsoel, kagoengan dalem pasanggrahan ing Salatiga, déning tatrapipoen saḍatengipoen ing Bajawangsoel ing Salatiga, prajaji mantri ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan waoe poenika kalih Welandi toekang margi, inggih apasraha ka‡ah keḍikipoen ing rembatan gotongan sarta dipoenpratélakena isinipoen piambak, sarta tetengreripoen ḍateng mantrinipoen ing Bajawangsoel, ing Salatiga, ingkang kasipengan waoe poenika, mantrinipoen ing Bajawangsoel, ing Salatiga sampoen tan boten inggih anampénana, sarta tetengreré noenten dipoen priksaa, jèn sampoen sami kapriksa, tetengreripoen inggih dipoenreksaa piambak, ḍateng mantrinipoen Bajawangsoel, ing Salatiga déning mantrinipoen ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan waoe poenika, dipoen parnahena piambak pamonḍokanipoen, sampoen toemoet angreksa. Saoepami kaètjal-étjalan kapandoengan wonten ing pasanggrahan pinten pinten ingkang itjal kapandoengan inggih mantrinipoen ingkang kaponḍokan waoe poenika, anempahana sakawit, sarta pandoeng

waoe poenika inggih sami kaoepadosa ing parèntah kakalih. Saoepami kapanggih titijang ingkang doersila waoe poenika, inggih kaoekoema ingkang langkoeng sanget, déné tetempah waoe poenika inggih wangsoela sadaja, sawab doersilanipoen sampoen kapanggih, katoer ing parèntah. Saoepami darbèking Koempeni ingkang itjal kapandoengan waoe poenika, wonten ingkang kapanggih, boten kénging boten inggih mantoeka, saoepami rembatan gotongan waoe poenika sampoen kapasrahaken ḍateng Welandi toekang margi kalih mantri ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan, sareng ngadjengaken mangkat, sarta sampoen dipoentrima, kapriksa tetengreripoen boten iwah, noenten toekang margi kalih mantri ingkang anḍèrèkaken rembatan gotongan sami amastani ingkang wonten itjal, mantri Bajawangsoel ing Salatiga boten katempoehan poenapa déné Welandi ingkang ḍèrèkaken rembatan gotongan ḍateng ing Ngajogjakarta Adiningrat, inggih sampoen tan boten, inggih asipenga kagoengan dalem pasanggrahan, ing Dilanggoe, kagoengan dalem ing Tangkisan, wondéné patrapipoen sareng mangkat saking Soerakarta Adiningrat, poenapa déné angsalipoen sipeng ing Dilanggoe, ing Tangkisan waoe poenika. Saoepami katiwasan kabégalan kasebrotan wonten ing margi, kapandoengan wonten pasanggrahan inggih kadosa lampahipoen Welandi Semawisan angadjeng waoe poenika. Kalih déné saoepami wonten Welandi ing Soerakarta kekésahan oetawi padjangan asipeng boemi ḍoesoen, ingkang kasipengan waoe poenika, inggih sami angreksaa, saoepami kaétjal-étjalan kapandoengan oetawi katiwasan kabégalan kasebrotan wonten ing margi, menggah tatrapanipoen ing tatempah inggih kadosa lampahipoen, Welandi semawisan waoe poenika. Saoepami wonten Welandi késah kadjengipoen piambak adedolan ḍateng boemi ḍoesoen ing poendi poendi gènipoen asipeng, inggih titijang boemi ḍoesoen ingkang kasipengan waoe poenika sami angreksaa. Saoepami kaètjal-étjalan kapandoengan poenapa déning katiwasan kabégalan kasebrotan wonten ing margi menggah tatampahipoen katribaga kados tindakipoen titijang Djawi ingkang kaétjalan ingkang sami alampah dagang. Nanging saoepami Welandi, ingkang késah adedolan ḍateng doesoen waoe poenika, kantos sipenglampahipoen anjalawadi, titijang boemi ḍoesoen ingkang kasipengan waoe poenika, noenten énggal sami angatoerana oeninga ing paréntah. Mila makaten bilih menawi Welandi minggat.

Menggah prakawis kaping nem.

Saoepami wonten abdi dalem potang-apipotang, gadé-ginadé, silih-sinilihan, titip-tinitipan, ingkang awarni radja-mal ing sapapadanipoen poenika, boten kènging jèn tjandak-tjepenga, poenapa déné jèn andjaraha-angrajah poenika inggih boten kénging, déné jèn wonten anglampahan tjandak tjepeng, andjarah-angrajah, poenika kadenda kalih dasa réjal, déné darbèk ingkang dèn tjepeng mantoeka, pabenipoen moeloera, déné jèn sampoen katoer ing parèntah mangka boten karampoengan toemoenten angantos kawan dasa dinten sapanginggil poenika parèntah kalih dasa réjal, déné denda waoe poenika, dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih, déné parèntah jèn wonten pambenganipoen anglampahi ajahan dalem oetawi sakit, poenika Mas Demang Ngoerawan toemoenten énggal apoetoesana, dateng Kijahi Djajamenggala amratélaken ingkang sami wonten pambenganipoen waoe poenika, kaanggeran datengipoen ing oetoesan, sadèrèngipoen kawan dasa dinten, jèn kawandasa sapanginggil denda waoe nika toeloesa tetep kalih dasa réjal, poenapa malih jèn wonten abdi dalem atjandak tjepeng dédé ingkang oetang, poenika kadenda titang dasa réjal paben moeloera.

Kados mekaten malih saoepami abdi dalem paben-paripaben wit saking potang-apipotang sapepadanipoen poenika boten kénging jèn kantosa ambesta, déné jèn wonten anglampahi ambesta, tatrapipoen kadenda tigang dasa réjal, pabenipoen moeloera. Déné denda waoe poenika dadosa kagoenganipoen ing parèntah kekalih.

Menggah prakawis kaping pitoe.

Menawi wonten titijang sinrereg oebanggi antawis lampahanipoen manka boten dateng ing antawisipoen noenten asoekaa serat oebanggi tigang pratikel, mangka boten dateng ing tigang pratikel malih, noenten asoekaa serat oebanggi denda, mangka boten dateng ing tigang pratikel malih, noenten soekaa denda tigang réjal jèn radja-mal. Wondéné jèn radja pedjah dendanipoen gangsal réjal, déné denda poenika dadosa kagoenganipoen ing parèntah kekalih. Déné jèn sampoen dateng sami oebanggia ngaben, jèn boten dateng ingkang anggoegat, antoek soeka serat

ibra, ing tigang pratikel, mangka boten ḍateng ing tigang pratikel, inggih loeloesa ibranipoen. Poenika malih saoepami wonten paben-paripaben, barang kang pinaben, jèn sampoen sami kaoegeran ing kalih kalihipoen, mangka melorod ingkang anggoegat inggih noenten ibra, saoepami ingkang ginoegat melorod ingkang adarbé wowongan kaḍenḍa selawé rèjal, nanging ingkang darbé wowongan ageng alitipoen kaanggeran tjatjah sabin tigang djoeng, sapanginggil, jèn sapangandapipoen tigang djoeng wonten étangipoen, déné ḍenḍa waoe poenika dados kagoenganipoen parèntah kakalih, déné ingkang melorod waoe, dadosa boerinipoen ki goegat, kalih boeronipoen ing parèntah. Mangka lami lami ingkang melorod waoe poenika katjepeng, ḍateng ingkang anggoegat, ḍenḍa loeloesa pabenipoen moeloera, jèn katjepeng ingkang darbé wowongan, ḍenḍa wangsoela, paben moeloera, poenapa malih jèn ikang ginoegat minggat salebeting seragan poenika katempahena ḍateng ingkang darbé wowongan kaanggeran kawan dasa dinten jèn boten kapanggih kawan dasa dinten inggih ingkang gaḍah wowogan kaḍenḍa kalih dasa réjal, kaanggeran tjatjah sabin tigang djoeng sapanginggil, jèn sangandapipoen tigang djoeng wonten étangipoen déné ingkang migat waoe poenika, dadosa boeronipoen ki goegat kalih ingkang minggat waoe poenika, dadosa boeronipoen ki goegat kalih boeron ing paréntah.

Prakawis kaping woloe.

Saoepami wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta Adiningrat késah minggat amawi prakawis oetawi kawon pabenipoen angoesi bawah ing Soerakarta Adiningrat poenika inggih prajaji ing Soerakarta ḍoematenga ing Ngajogjakarta amawi lampah titijang ingkang minggat waoe poenika, déné prajaji ing Soerakarta toemoentena énggal ngoeloengena ḍoematang prajaji Ngajogjakarta, oepami titijang ingkang mawi prakawis waoe poenika minggat sasampoenipoen oetoesan ḍateng poenika kaḍenḍa kalih dasa réjal, déné titijang ingkang minggat waoe poenika dadosa boeronipoen ki goegat kalih boeronipoen ing parèntah Wondéné ḍatengipoen oetoesan ingkang saking ing Ngajogjakarta kaanggeran sangandapipoen kalih welas sasi, jèn kalih welas sasi sapanginggil poenika boten kénging, jèn prajaji ing Ngajogjakarta, amilanpaha ḍateng titijang amawi prakawis ingkang wonten ing Soerakarta waoe

poenika inggih sampoen tetep dados abdi dalem ing Soerakarta, poenika malih jèn wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta késah ngawoela ḍateng ing Soerakarta oetawi ngawoela kabekelan ing ḍoesoen, jèn sampoen kapateḍan gaḍoehan siti ḍoesoen oetawi sampoen kapateḍan piagem sanadjan dèrènga asal kalih welas sasi, jèn wonten aprakawisipoen wonten ing Soerakarta inggih sampoen tetep dados abdi dalem ing Soerakarta, ing nagaria ing ḍoesoena jèn sampoen tjoemantèl ḍateng ingkang dipoenindoengi oetawi sampoen agrija jèn wontena prakawisipoen wonten ing Soerakarta, senadjan dèrènga angsal kalih welas sasi inggih sampoen tetep dados abdi dalem ing Soerakarta, nanging jèn prakawisipoen radja-mal, mangka tijang poenika katrap ing parèntah, pinten pintena amal ingkang dados prakawis waoe poenika, inggih sirna, déné jèn wonten titijang ngindoeng ing Ngajogjakarta, késah ngoeladara ḍateng ing Soerakarta, ing ḍoesoena dèréng angsal kalih welas sasi, noeten wonten prakawisipoen wonten ing Soerakarta inggih kawangsoelaken ḍateng ing Ngajogjakarta, prakawisipoen moeloera, nanging ingkang kanggénan titijang ngindoeng ngoeladara waoe poenika, katratrapan ḍenḍa ing parèntah samoerwawèsé prakawisipoen. Jèn prakawis radja-mal mangka katatrap ing parèntah, pinten pintena amal ingkang dados prakawis waoe poenika, inggih sirna déné ḍenḍanipoen dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih. Mekaten malih jèn wonten abdi dalem ing Soerakarta Adiningrat, tindakipoen inggih maketena malih, poenapa déning jèn wonten abdi dalem pangindoeng ing Soerakarta késah minggat ngalih ngindoeng ḍateng Ngajogjakarta ing nagaria ing ḍoesoena-oetawi jèn wonten titijang ngindoeng ing Soerakarta késah ngoeladara ḍateng ing Ngajogjakarta, menggah tindakipoen jèn wonten prakawisipoen wonten ing Ngajogjakarta, inggih kadosa makaten malih. Kalih déné malih jèn wonten abdidalem ing Soerakarta késah ngawoela ḍateng Ngajogjakarta oetawi ngawoela kabekelan ing ḍoesoen, jèn sampoen kapateḍan teḍa siti ḍoesoen oetawi sampoen kapateḍan piagem, senadjan dèrènga angsal kalih welas sasi, jèn wonten prakawisipoen wonten ing Ngajogjakarta inggih sampoen tetep dados abdi dalem ing Ngajogjakarta.

Prakawis kaping sanga.

Saoepami wonten titijang anggoegat radja pepedjah, oetawi srilara, sareng kapriksa ing ḍoesoen inggih jektos, wonten sri pepedjah oetawi srilara, nanging pedjahipoen kerengan reboet telèḍèk oetawi paran pinaranan poenapa déning pedjahipoen abebaloehi, ingkang boten angsal ing parèntah poenika tanpa dadosa panggoegatipoen, sarta ki parèntah aḍenḍaa, kalih dasa réjal, déné ḍenḍa waoe poenika dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih.

Prakawis kaping sadasa.

Saoepami wonten radja pepedjah, sadjawi ning negari, bawah ing Ngajogjakarta nanging pedjahipoen boten kantenan ingkang amedjahi tijanga Djawi tijanga Tjina ingkang pedjah, miwah bawah ing Soerakarta jèn wonten radja pepedjah sadjawi ning negari, inggih boten kantenan ingkang medjahi tijanga Djawi tijanga Tjina ingkang pedjah, poenika boten mawi katjengkal. Déné ingkang kawedalaken diatipoen, tijang ḍoesoen matjapat-mantjagangsalipoen kasaraos bawah ing Ngajogjakarta, kalih bawah ing Soerakarta kasaraos poenika, inggih sawontenipoen matjapat-mantjagangsalipoen bawah ing Ngajogjakarta sawontenipoen matjapat-mantjagangsalipoen bawah ing Soerakarta, nanging wedalipoen kawangenan kawan dasa dinten jèn boten angsal titik kang medjahi ing dalem kawan dasa dinten noenten kawedalaken, jatra diatipoen, jèn tijang Djawi ingkang pedjah kawedalaken jatra satoes réjal, jatra réjal waoe poenika kapara tiga, ingkang sadoeman ḍateng aloel warisipoen, ingkang kalih doeman katoer ing parèntah, jèn tijang Tjina ingkang pedjah kawedakelen jatra diat kalih atoes réjal katoer ing parèntah, sarta titijang matjapat-mantjagangsalipoen sami kasoepatan sadaja, menawi awit saking pandamelipoen. Kalih ḍoesoen panggènanipoen ing majit, wedalipoen ing jatra karawrat ing parèntah, déné radja pedjah srilara jèn wonten salebeting nagari ing Ngajogjakarta, miwah salebet ing negari Soerakarta, poenika katjengkal amadjoe sakawan, anjatoes kawan dasa tjengkal, jèn boten angsal titik ingkang medjahi, kawan dasa dinten noenten kawedalaken jatra diat satoes réjal, jèn tijang Tjina ingkang pedjah inggih

kawedalaken jatra kalih atoes réjal, déné jatra waoe poenika tindakipoen inggih kados ingkang kaseboet ing ngadjeng waoe poenika. Wondéné srilara tijang Djawi ingkang pedjah waoe poenika. jèn déreng wonten kapanggih aloel warisipoen jatra diat kang ḍateng aloel waris ingkang sadoeman waoe poenika. kagantoenga ing parèntah kawangenan dasa dinten, jèn boten ḍateng aloel warisipoen, ing kawan dasa dinten inggih sampoen tetep dados kagoenganipoen parèntah kakalih. Poenapa malih jèn wonten radja pedjah srilara sadjawi ning nagari, pedjah dipoenkaniaja ing titijang, kang mawi tatoe ing gagaman nanging boten wonten goegatipoen, kantos kaoenigang ing parèntah, sareng kapriksa ing ḍoesoen terang priksanipoen, jèn dédé titijang awon doersila sajektos titijang saé dipoenkaniaja, inggih kawedalaken diatipoen ḍateng titijang ḍoesoen matjapat-mantjagangsalipoen kawedalaken jatra satoes réjal.

Prakawis kaping sawelas.

Saoepami wonten titijang goegat toenggil prakawisipoen kados ta darbèk pandoeng ringkes jèn kadjawi saking kawandasa dinten inggih boten dinadosaken pabenipoen, jèn kalebet kawan dasa dinten poenika dinadosaken saidipoen nanging dipoenpriksaa ing grijanipoen ingkang angsal pandoeng, kalih grijanipoen ingkang said angsal ing ringkes, mangka sepi ing salah sawidjénipoen, poenika ingkang asepi boten dinadosaken saidipoen, jèn sami pisaidipoen inggih moeloera pabenipoen.

Prakawis kaping kalih welas.

Saoepami wonten darbèk itjal kapandoengan mangka kapanggih ḍateng ingkang darbé, mangka ingkang kanggènan darbèk angaken angsalipoen toembas ing peken, noenten mélik waoe poenika kagantoeng parèntah, noenten apariksaa, ingkang anggoegat kalih kang ginoegat ḍateng ki tanḍa jèn ki tanḍa angaken aneksèni sarta poeroen soepatanipoen poenika itjal doerdjanipoen, ingkang kanggènan mélik waoe poenika, déné ki tanḍa manawi moekir boten angangken aneksèni, noenten ki tanḍa kasoepatan, mila sinoepatan inggih menawi satos aneksèni, jèn ki tanḍa boten poeroen soepata inggih ingkang angaken aneksèkaken waoe poenika kasoepatan,

jèn sampoen kasoepatan inggih itjal doerdjananipoen. Déné jèn boten poeroen soepata inggih tetep panggorohipoen, déné mélik waoe poenika, mantoeka ḍateng ingkang anggoegat, jèn wonten bainatipoen. Déné jèn boten wonten bainatipoen inggih ingkang anggoegat sinoepatan, jèn sampoen kasoepatan mélik dadosa darbèkipoen, jèn ki goegat boten poeroen soepata, mélik waoe poenika katoera ing parèntah.

Prakawis tiga welas.

Saoepami wonten paben-paripaben anoedjoni prajaji wedana miwah prajaji sentana ing Ngajogjakarta Adiningrat, anggoegat paben ḍateng prajaji wedana oetawi prajaji Sentana ing Soerakarta Adiningrat, boten kénging jèn loemampaa piambak, kénging jèn wakila kimawon, mangka ingkang ginoegat waoe poenika moekir sarta poeroen soepatanipoen, inggih wakilipoen prajaji wedana ing Ngajogjakarta waoe poenika, ladjenga anrima soepaosipoen, prajaji wedana ing Soerakarta saoepami mardoed wedana ing Soerakarta boten poeroen soepaos, inggih ingkang anggoegat ingkang soepaos prajaji wedana ing Soerakarta inggih awakila ḍateng ing Ngajogjakarta, anrimaa soepaosipoen prajaji wedana ing Ngajogjakarta, sarta ambektaa pikawonipoen saterkané prajaji wedana ing Ngajogjakarta waoe poenika, saoepami wedana ing Soerakarta ingkang goegat waoe poenika boten poeroen soepaos inggih kanḍap pabenipoen, tanpa dados panggoegatipoen, makaten malih jèn wonten prajaji wedano ing Soerakarta, oetawi prajaji wedana anggoegat paben, ḍateng prajaji wedana ing Ngajogjakarta menggah tindakipoen, inggih kadosa makaten malih. Poenika malih saoepami wonten prajaji wedana ing Ngajogjakarta oetawi prajaji wedana ing Soerakarta, anggoegat ḍateng ing titijang alit ing Ngajogjakarta, poenapa déning jèn wonten titijang alit anggoegat paben prajaji wedana, menggah tindakipoen inggih kados ingkang kotjap ing ngadjeng waoe poenika, nanging prajaji wedana anglampahena waklilipoen kimawon.

Prakawis ingkang kaping kawan welas.

Saoepami wonten prajaji ing Ngajogjakarta Adiningrat, anjepeng titijang bégal miwah pandoeng dipoentakèni angaken

titijang ing Soerakarta Adiningrat, jèn oekoem tandjir sapangandap, kaoekama ing Ngajogjakarta Adiningrat. Prajaji Soerakarta Adiningrat inggih sapoenika oegi, jèn njepeng titijang ing Ngajogjakarta Adiningrat, jèn oekoem tandjir sapangandap, inggih kaoekoema ing Soerakarta Adiningrat.

Prakawis kaping gangsal welas.

Saoepami wonten titijang salaki rabi, djaleripoen ing Ngajogjakarta, èstrinipoen tijang Soerakarta apaben salaki rabi, inggih kijahi pangoeloe ing Ngajogjakarta, ingkang angoekoema. Inggih makaten malih saoepami wonten titijang salaki rabi, djaleripoen tijang Soerakarta èstrinipoen ing Ngajogjakarta, apaben salaki rabi, inggih kijahi pangoeloe ing Soerakarta ingkang angoekoema. Inggih makaten malih sasaminipoen, jèn wonten tijang èstri ing Ngajogjakarta imah-imah ing Soerakarta, nanging dèrèng sah pasahipoen kalih lakipoen lami, inggih prajaji ing Soerakarta angoeloengena, ḍateng prajaji ing Ngajogjakarta. Inggih makaten malih jèn wonten titijang èstri ing Soerakarta imah-imah ing Ngajogjakarta, jèn dèrèng sah pasahipoen kalih lakinipoen, inggih prajaji ing Ngajogjakarta angoeloengena ḍateng prajaji ing Soerakarta.

Prakawis kaping nem belas.

Inggih moepakat Kandjeng Radèn Adipati kakalih, sarta sah rembag moepakat sakaṭah ing para najaka ing Ngajogjakarta Adiningrat sadaja, miwah sakaṭah ing para najaka ing Soerakarta Adiningrat sadaja, ingkang kagaḍoehaken parèntah wawaler, sampoen wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta miwah abdi dalem ing Soerakarta ingkang anglampahi makah kabekelan poenapa malih makah wajoeh. Sasampoening ḍawoeh oenḍang-oenḍang anoenten wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta imah-imah abdi dalem ing Soerakarta, titijang poeroen poeroen anerak ing parèntah, anglampahi makah poenika, oewit saking prakawisipoen ingkang kekah, saéngga ingkang makah poenika kasrereg roemijin saking Soerakarta senadjan maosana kimawon ḍateng bawah ing Soerakarta, titijang poenika angsal[pependem]kalih, bawah ing Ngajogjakarta ingkang poenika Kjahi Ngabèhi Djajamenggala boten

kénging boten jèn angraosa darbé titijang poenika, samangsa wontena oetoesanipoen Mas DemangNgoerawan, toemoenten Kijahi Ngabèhi Djajamenggala angloentakena, wondéné mélikipoen miwah grijanipoen ingkang wonten bawah ing Ngajogjakarta, Kijahi Ngabèhi Djajamenggala ingkang adarbéa. Inggih mekaten malih jèn wonten seregan sangking Ngajogjakarta ingkang kados makaten rakitipoen, inggih kadosa makaten malih Kijahi Ngabèhi Djajamenggala angloentakena, wondéning mélikipoen, samandéning grijanipoen ingkang wonten bawah ing Ngajogjakarta inggih Kjahi Djajamenggala ingkang adarbéa, karanten déning titijang poenika poeroen poeroen ing parèntah. Wondéning tatrapipoen, prajaji kaliwon sapanginggilipoen jèn wonten ing nagari, pinten pintena laminipoen inggih dipoenreksaa jèn kapandoengan darbèkipoen ingkang dipoensimpeni piambak inggih katempaha ing nagari, darbèk ingkang itjal mantoeka sakawit boten mawi soepata nanging darbèkipoen ingkang dipoengaḍoehaken ḍateng ing kantjanipoen poenika déné ḍateng rèrèhanipoen poenika, jèn itjala kapandoengan inggih mantoeka sakawit nanging amawia soepata.

Menggah prakawis ingkang kaping pitoe las.

Menawi wonten prajaji ing Soerakarta aglampahi ajahan dalem ḍateng ing Ngajogjakarta inggih dipoenreksaa ing salaminipoen, mangka kongsi kapandoengan, jèn mastani titijang moeloera pabenipoen, jèn boten amastani titijang, inggih katempaha ing nagari, inggih akantia kalih soepata, ingkang kapandoengan kalih ingkang kasipengan menawi awit saking pandamelipoen, ingkang kapandoengan menawi angroeba gini, jèn sami angsal titik, moeloera pabenipoen, tempah waoe poenika wangsoela. Inggih makaten malih, jèn wonten prajaji ing Ngajogjakarta anglampahi ajahan dalem ḍateng ing Soerakarta, inggih dipoenreksaa ing salaminipoen, mangka kongsi kapandoengan jèn amastani titijang moeloera pabenipoen, jèn boten amastani titijang, inggih katempaha ing nagari, nanging akantia kalih soepata ingkang kapandoengan kalih ingkang kasipengan, ingkang kapandoengan menawi angroeba gini, ingkang kasipengan manawi awit saking pandamelipoen, jèn sami angsal titik moeloera pabenipoen, tetempah waoe poenika wangsoela.

Mengga prakawis ingkang kaping woloe las.

Saoepami wonten abdi dalem kambeng jèn salaki sarabi, koewat djalreripoen, wondéné abdi dalem pinggir miwah gadjah-pedjah koewat éstrinipoen

Menggah prawakis ingkang sanga las.

Saoepami wonten abdi dalem dodosan sampoen kaoekoeman kisas, dérèng katrapaken kaselak minggat, wonten ing pirantos, poenika inggih ingkang angreksa kaḍenḍa sèket réjal, weweton sèket réjal poenika, titijang satoenggil sanadyan tijanga kalih tigaa, langkoenga sanking titijang titiga, inggih sèket réjal, mangka lamilami kang minggat waoe poenika katjepeng, ḍateng ingkang angreksa ḍenḍa wangsoela, wondéné titijang katjepeng waoe poenika ladjenga kaoekoem. Jèn katjepeng ḍateng kantjanipoen ḍenḍa waoe poenika ingkang selawé réjal, kaparingaken ḍateng ingkang anjepeng, ingkang selawé réjal loeloesa katoera ing parèntah, jèn katjepeng ḍateng parèntah ḍenḍa wangsoela, titijang ladjenga kaoekoem.

Menggah prakawis ingkang kaping kalih dasa.

Saoepami wonten abdi dalem ing Soerakarta Adiningrat anginggataken para goesti ing Ngajogjakarta Adiningrat, poenapa déné abdidalem ing Ngajogjakarta anginggataken para goesti ing Soerakarta, jèn sampoen katjantèlaken salebetipoen kalih welas sasi, mangka lami kapanggih jektos jèn kabesta, poenika boten kènging angekahana, déné paoekoemanipoen kasiasat, ing wongwongan kaanggeran, jèn abdi dalem kaliwon wonten pasowanipoen piambak, sampoen amawi ḍoeḍoewoengan, lamènipoen kalih dasa dinten. Jèn abdi dalem mantri, panèket, kabetèkan wonten pasowanipoen piambak laminipoen kalih dasa dinten, jèn abdi dalem sapangandapipoen panèket sapengandap poenika kapentang wonten ing aloen-aloen dalem laminipoen sawelas dinten, wiwit poekoel woloe kaentas poekoel kalih welas, jèn abdi dalem bebekel ḍoesoen kapentang wonten ing margi parpaten salèripoen ing pangoerakan, laminipoen pat belas dinten, wiwit poekoel woloe kaentas poekoel kalih welas, jèn abdi dalem pangiṇḍoeng, poenika katjoekoer

kaprapat kaideraken kakoengan dalem peken ageng ladjeng kaboetjal sadjawi ning rangkah negari, déné jèn boten katjantèlaken kalih welas sasi inggih sampoen boten kénging winiraos, déné jèn wonten titijang ing Soerakarta angigataken paranjainipoen poetra sentana boepati mantri ing Ngajogjakarta, jèn ingkang kainggataken kapanggih poenika sinoepatan, ingkang ngigataken waoe poenika jèn boten poeroen soepata, kaḍenḍa sasada réjal, poenapa déné jèn angaken ambekta inggih tetep ḍenḍanipoen, sarta titijang èstri dipoenoeloengena, ḍateng prajaji ing Ngajogjakarta. Kados makaten malih saoepama wonten titijang ing Ngajogjakarta angigataken paranjainipoen poetra sentana boepati mantri ing Soerakarta, jèn ingkang angigataken moekir, poenika sinoepatan, ingkang ngigataken waoe poenika jèn boten poeroen soepata, kaḍenḍa sadasa réjal, poenapa déné jèn ngaken ambekta, tetep ḍenḍanipoen sarta tijang èstri ingkang kainggataken poenika dipoenoeloengena, ḍateng prajaji ing Soerakarta, déné ḍenḍa waoe poenika, dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih.

Menggah prakawis kaping salikoer.

Saoepami wonten abdi dalem dodosan sasaminipoen titijang angètjoe, kepalanipoen titijang bawah ing Soerakarta, mangka katjepeng, angèmbèt titijang bawah ing Ngajogjakarta, ingkang kaèmbèt waoe poenika, inggih katjepeng, jèn sampoen terang priksanipoen ing doesoen, prajaji mantri oetoesanipoen Kangdjeng Radèn Adipati kakalih, sarta oetoesanipoen toewan oeperhoep kakalih, sampoen kaseksèn ḍateng matjapat-mantjagangsalipoen sadaja, ingkang kaèmbèt waoe poenika, sampoen tetep toemoet angètjoe, menggah paoekoemanipoen inggih sami ingkang kèmbèt kalih ingkang dados kepala kètjoe waoe poenika, wondéné paoekoemanipoen ing parèntah kaketok tanganipoen ingkang tengen soekoenipoen ingkang kiwa, nanging saoepami tijang ngètjoe waoe poenika kantos amedjahi tijang, inggih wonten paoekoemanipoen ing parèntah piambak. Mekaten malih saoepami wonten abdi dalem dodosan sasaminipoen titijang ngètjoe, kapalanipoen titijang bawah ing Ngajogjakarta, mangka katjepeng angèmbèt titijang bawah ing Soerakarta, ingkang kaèmbèt waoe poenika katjepeng, jèn sampoen terang priksanipoen ing ḍoesoen, prajaji mantri

oetoesanipoen Kangdjeng Radèn Adipati kakalih, sarta oetoesanipoen toewan oeperhoep kakalih, sampoen kaseksèn ḍateng matjapat-mantjagangsalipoen sadaja, ingkang kaèmbèt waoe poenika, sampoen tetep toemoet angètjoe, menggah paoekoemanipoen, inggih sami ingkang angèmbèt kalih kang dados kepala kètjoe waoe poenika, wondèning paoekoemanipoen ing parèntah kaketok tanganipoen kang tengen soekoenipoen ingkang kiwa, saoepani titijang inggih wonten paoekoemanipoen ing parèntah, piambak-piambak.

M e n g g a h p r a k a w i s i n g k a n g k a l i h l i k o e r.

Saoepami wonten titijang tetelèḍèkan, mangka wonten titijang toetoekaran, wonten ingkang tatoe oetawi wonten ingkang pedjah, jèn wontena goegatipoen ginoegat tan kénging winiraos, tanpa dadosa panggoegatipoen, poenika ingoepamakaken asoe kerah, déné ingkang nanggap telèḍèk waoe poenika kaḍenḍa kalih dasa réjal, déné ḍenḍa waoe poenika dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih. Kados mekaten malih menawi wonten titijang bébeḍangan, nalika poeroeg pinoeroegan mangka kantos toetoekaran, wonten ingkang tatoe salah sawidjinipoen oetawi kongsi pedjah, jèn wontena goegatipoen, ginoegat tanpa dadosa panggoegatipoen, sinamakena asoe gantjèt, déné jèn kapanggih titijangipoen ingkang natoni, ingkang amedjahi, tijang ingkang ngwontenaken telèḍèkan kaḍenḍa selawé réjal. Kalih déné malih saoepami wonten abdi dalem ing Soerakarta ababaloehi angréntjangi titijang areboet kabekelan ing ḍoesoen, bawah ing Ngajogjakarta Adiningrat, angrèntjangi titijang ingkang boten angsal parèntah, mangka kantos dados prakawis katoer ing parèntah, Kangdjeng Radèn Adipati kakalih, titijang ing Ngajogjakarta ingkang boten angsal parèntah waoe poenika katjepeng titijang Soerakarta, ingkang ngrèntjangi boten angsal parèntah waoe poenika inggih saoepami katjepeng jèn sampoen terak priksanipoen, prajaji mantri oetoesanipoen Kangdjeng Radèn Adipati kakalih, sarta oetoesanipoen toewan oeperhoep kakalih sampoen moefakat kaseksèn ḍateng titijang matjapat-mantjagangsalipoen sadaja, menggah siasatipoen ing paréntah, inggih sami tijang ingkang ngrèntjangi kalih ingkang angrèntjangi waoe poenika, wondéné siastipoen ing parèntah sami kaboetjal, anak sémahipoen kabojong kadalemaken, nanging

senadjan titijang rebat kabekelan ing ḍoesoen daloea sianga, jèn kantos angobong grija andjarah-angrajah menggah ing siastipoen ing parèntah, inggih wonten indakipoen sangking kaboetjal, mawi katandjir ping kalih dasa noenten ladjeng kaboetjal, anak sémahipoen inggih kabojong kadalemaken. Saoepami ingkang angsal parèntah waoe poenika, kados makaten malih, saoepami wonten abdi dalem ing Ngajogjakarta ambaloehi angrèntjangi titijang areboetan kabekelan ing doesoen bawah ing Soerakarta, angrèntjangi titijang ingkang boten angsal ing parèntah, mangka dados prakawis katoer ing parèntah, Kangdjeng Radèn Adipati kakalih, titijang ing Soerakarta ingkang boten angsal parèntah waoe poenika katjepeng titijang ing Ngajogjakarta ingkang angrèntjangi ingkang boten angsal parèntah waoe poenika inggih sami katjepeng, jèn sampoen terang priksanipoen prajaji mantri oetoesanipoen Kangdjeng Radèn Adipati kakalih sarta oetoesanipoen toewan oeperhoep kakalih, kalih sampoen moepakat kaseksèn ḍateng titijang matjapat-mantjagangsalipoen sadaja, menggah siasatipoen ing parèntah inggih sami ingkang ngréntjangi, kalih ingkang dipoenrèntjangi waoe poenika, wondéné siastipoen ing parèntah sami kaboetjal, anak sémahipoen kabojong kadalem, nanging senadjan tijanga arebat kabekelan ing ḍoesoen daloea sijanga jèn kantos angobong grija adjarah-angrajah, menggah siasatipoen ing parèntah inggih wonten indakipoen saking kaboetjal, mawi tandjir ping kalih dasa noenten ladjeng kaboetjal, anak sémahipoen kadalemaken, saoepami ingkang angsal parèntah waoe poenika pedjah mangka ingkang gaḍah ali-waris anggoegat boten trima, inggih moeloera pabenipoen.

Poenika malih saoepami wonten abdi dalem ing Soerakarta oetawi abdi dalem ing Ngajogjakarta, angadekaken kabotohan, keplèk, kètjèk, ḍaḍoe, gimre, balok, sampak, singli, pentongan sasaminipoen tijang kabotohan jèn wonten prakawisipoen kantos kekrerengan, wonten ingkang tatoe oetawi pedjah wonten ing kabotohan saenggèn-enggènipoen asalipoen ngabotohan, poenika kasamèkaken titijang pedjah wonten ing telèḍèkan, jèn wontena goegatipoen, tanpa dadosa goegatipoen, wondéné ingkang ngadegaken kabotohan, katatrapan ḍenḍa sadasa réjal, ḍenḍanipoen dadosa kagoenganipoen parèntah kakalih. Nanging ingkang angadegaken kabotohan ngaben sawoeng ngaben poejoeh, ngaben

ḍèrèkan, kartoe, pèi, poenika jèn wontena prakawisipoen kekerengan, ngantos tatoe oetawi pedjah, jèn wontena goegatipoen, inggih moeloera pabenipoen. Sinerat ing dinten Septoe, tanggal ping nem, ing sasi Moeharam, ing taoen Wawoe, angkaning warsa 1617.

Kala dados ing rembag malih, saha amewahi sanglir ing prakawis, ingkang sami taksih kakirangan ingkang sampoen kalampahan, ingkang baḍé kadamel anigasi, inggih serat angger poenika.

Sinerat ing Ngajogjakarta Adiningrat, ing dinten Senèn tanggal ping gangsal, woelan Besar taoen Éhé, angka 1708.

Sinerat ing Ngajogjakarta Adiningrat, ing dinten Kemis tanggal ping sakawan, woelan Rabioelawal taoen Bé angkaning warsa 1712.

Kala dados ing rembag malih saha mewahi sanglir ing prakawis ingkang taksih kakirangan ingkang sampoen kalampahken ingkang baḍé kadamel anigasi, ing serat angger poenika.

Sinerat dinten Septoe, tanggal ping woloe sasi Redjep taoen Alip angkaning warsa 1715.

Kala dados ing rembag malih saha amewahi sanglir ing prakawis ingkang sami taksih kakirangan, ingkang sampoen kalampahaken, ingkang baḍé kadamel anigasi, inggih serat anger poenika.

Kala sinerat dinten Akad tanggal ping tiga welas, woelan Sapar, taoen Dal angkening warsa 1719.

Kala dados ing rembag malih saha amewahi sanglir ing prakawis ingkang sami taksih kakirangan ingkang sampoen kalampahaken ingkang baḍé kadamel anigasi inggih serat angger poenika.

Angger-gladag[1]).

Pènget, lajang ingsoen angger-anggeran ing pagawéan Ingkang Sinoehoen Kangdjeng Soesoehoenan Pakoe Boewana Sénapati ing Alaga Abdoerahman Sajid-'din Panata-Gama, dawoeh amarang sakèhé botjah ingsoen wadana kabèh, sarta botjah ingsoen ing geladag lan botjah ingsoen wong kalang gowong kabèh, iki roepané ingkang dadi sasanggané ing pagawéané déwé-déwé.

Prakara bab kaping 1.

Oepaman ana poepoendoetan ingsoen ingkang aroepa djagoel oetawa tandoe toendan djaran apa déné wong toenggon ingkang aroepa obor lenga, pakemitan ing ngebrak botjah ingsoen pradjoerit beras ingkang marang ing lodji lan pakané kagoengan ingsoen ingoningon lan ingkang aroepa kajoe obong-obongan antjak godong, sanadjan kajoea djati jèn aroepa antjak. Déné jèn ana poepoendoetan ingsoen ingkang aroepa pipikoelan lan saprantiné kang pinikoel, sanadjan praboté kagoengan ingsoen kawot ing djaran prantiné ingkang roemeksa kawot ing sapi, lan ingkang kawot ing paraoe, sawawadahé kang pinikoel wawadahé kang lija teka kajoe djati, ija wong galadag ingkang boemèni. Kaja ta kang roepa sasepat semak tandjoeng kang ginawé djilid godong djati toewa anom saroepané gogodongan kang kadjaba ingkang ginawé djamoe, kadjaba ingkang aroepa galar lalapitan kang ginawé lilinggih séba, kang ginawé lilinggih marak, lintjak gedé tjilik, pring paranti titikeban ginawé kobong lalangitan kadjang gapitan ginawé lalangitan, kang aroepa anda andan-andan lan pala andjang-andjang, gantar paméméan lan tampar loeloeb benang, kang ginawé ngisis-isisi tampar doek gedé tjilik kang ginawé kèkèrèkan gagantangan tampar doek ginawé godi, edoek kang ginawé gebeg djaran sikat kèsèkèd sapoe doek elar kang ginawé

---

[1]) Copie van een handschrift aanwezig in de Leidsche Universiteits-bibliotheek als cod. 1843 (zie Prof. Vreede's catalogus, 1892, p. 359).

panasar, woeloe djago kang ginawé soelak ladjoer, lan jèn ana poepoendoetan ingsoen sikat soeri bobad sepet agel gadebog lèsan panah sepet ginawé korok tampar ginawé belabar, kadjang oeran-oeran sabagoré, ginawé boentel saka, kandjang gapitan djedjetan ginawé aling paringgitan pandapa, aling-aling ing panepèn kang ginawé lalangitan, bagor kang ginawé boentel pipikoelan atawa gedèg kang ginawé aling-aling kalangenan ingsoen moemoelas ngetjèt-etjèt mamarangi, gedèg kang marang para poetra ningsoen lan gagawangan bandoel woh djangkang otèk merang rampelas, katjang idjo pakan manoek djaro kang marang para poetra-ningsoen oejah asem pidjer kang marang krija djaro kang marang tjètjèbolan betèk ing pepetètan oeles bawat oeles toembak sasedengé benang abang ginawé djebeng, lan geloḍog jèn ingsoen papara, sabarang kang djeneng pipikoelan djoli sesedengé lan garan keloed apoes sa sedengé, kajoe koemoening lan girang éntong oeleg-oeleg ijan ilir koekoesan iroes siwoer ḍoelang, grandjang anaman kang ginawé ketoe, iwak pakan ing matjan tjilik edoek ginawé djaring, kapoek lar isèn larab lan jèn ana poepoendoetan ingsoen dawegan djanoer koening gebang, saroepané goḍong kang ginawé koepat manggar tjengkir ponḍoh, goḍong gedang jèn kalané malem oepih karambil sawit saroepané gogoḍongan kang ginawé djamoe, ojod-ojodan kang ginawé djamoe, lan paranti angroewat endog pitik goela, ija wong geladag ingkang boemèni, lan boḍag tambir tjeting.

Prakara bab kaping 2.

Saoepama apoepoendoetan ingsoen gedogan kastalan kanggé wantilan, pagoepon papajon ing oendagi kang njamboet-gawé, ija geladag kang boemèni, ingkang roepa teratag ing pagelaran omah gedang salirang, kang toemèmpèl ing lemah ḍoewoer, bangsal padjaranan salor ing pagelaran omah pakrétan pantjak soedji wringin koeroeng, paséban ing geladag kiwa tengen sakoendjarané, pantjak soedji salor ing aloen-aloen, paséban pangoerakan, omah panggonané djaran, omah pagongan omah sakatènan, saroepané omah panggonan ing gamelan kang bakal tinaboeh, omah pang-gonané kalangenan ingsoen, bebeksan pinilih, lan omah ing saroepané wong paranjai, ingkang ana sadjabané bata tjepoeri, sadjro ning bata boemi omah ing panakawan lan omahé palawidja,

omah patoenggoekan ing kawoela ningsoen pradjoerit omah saroepa ning brak ing pradjoerit, sapalawoengan ing toembak kang lija kajoe djati, awèh banjoe kang diombé ing pradjoerit kang toenggoek lan reresikan ing omah panggonané gendìng sajang pandé lan kemasan ngeloek-eloek landean tjempoerit kajoe areng barang kang déneloek, saroepané panggonan ing krija, lan salaladèné, ija wong galadag kang boemèni.

Prakara bab kaping 3.

Manawa ana panggawéan ingsoen ingkang aroepa soemoer pakiwan omahé pawon gandok, sapapadané omah peranti mamatengi, omah ing lesoeng, aloeloempang salesoengé, kang alija teka kajoe djati, omahé djoembleng, sadjoemblengé, lan barang prantiné wongangangsoe, prantiné wong olah-olah mamatengi kang kadjaba kajoe djati, wesi tembaga koeningan kang lija teka ikoe, ija wong geladag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 4.

Jèn ana poepoendoetan ingsoen omah pambatikan medel moetih masoeh gebjoer, batik bang ngetèli anenoen sapapadané salaladèné ija wong galadag kang amboemèni.

Lan maningé jèn ana poepoendoetan ingsoen, omah panggonan ing lèsan salèsané, kang lija kajoe djati, sapapadané omah panggonan ing kalangenan ingsoen, salaladèné, ija wong geladag kang amboemèni, omah kang toenggoek ing kebon saprantiné roemeksané pepetètan wowohan ija wong galadag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 5.

Moenggoeh pondok ing walanda, gedé tjilik akèh satitiké, sapoedaké salaladèné ija wong galadag kang amboemèni, kaja pondok ing oepas, pondoké gandèk ing Ngajogja salaladèné pangreksané, saroepa ning omah palataran ing lodji gedé, ing lodji kebon jèn ingsoen mijos résidénan pista, ija wong galadag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 6.

Kareteg sakiwa tengen ing aloen-aloen, kang perak ing galèdègan, pakoeboeran walanda ija wong geladag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 7.

Saroepané kang aran soelam soesoelaman tambal-tambalan oesar-oesaran, reresikané lodji gedé djaba djero saoebengé lodji, tatambal lan soesoelaman reresikané ing saroepané omah walanda, jèn kang maoe gedongé kagarap ing nagara, ija wong galadag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 8.

Reresikan lemah doewoer pagelaran sakiwa tengené, lan ing aloen-aloen lor kidoel, ing palataran pamagangan, reresikané pager-pager, baloembang kali kalèn, sakiwa tengen kadaton, ingsoen, miwah ing aloen-aloen ija wong galadag kang boemèni, mangkono manèh jèn ana tatambalan wedèn oeroeg-oeroegan lemah, lemah doewoer pagelaran ngaloen-aloen lor kidoel, ija wong geladag, reresikan sadjro ning kori Bradjanala, ing Srimanganti saoebengé bata tjepoeri ing djaba palataran, ing mesdjid, reresikané reratan kang teka pangoerakan, marang lodji, kebon reratan saoebeng ing lodji gedé, satatambalané wedi lemah, ija wong galadag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 9.

Jèn angjasani oeroeg-oeroegan lemah wedi ing aloen-aloen ingsoen, lemah doewoer pagelaran, lemah doewoer lor kidoel, kawoela ningsoen wong galadag kaboeboehana gawé ning wong patang èwoe. Mangkono manèh jèn ana karsa ningsoen, ngadoeadoe angrampog, sabarang prantiné, ingkang angladèni, ija wong galadag kang amboemèni, déné jèn ana laladèn djeroek warangan, edoek bakal kasoeran, sapoe doek soelak, saroepaning kang aran sapoe, keloed oetawa timba, sabarang parantiné wong nimba, pakiwan parantiné wong amèk banjoe, kang alija teka kajoe djati, beling tembaga koeningan sapapadané, ija wong geladag kang amboemèni.

Prakara bab kaping 10.

Jèn ana karsa ningsoen atoetoekoe, oetawa padjeg kang aroepa galondong, gebjog belabag, oesoek sirap gamping bata poetih, moenggoeh pangoesoengé pangreksané ija wong geladag.

Déné moenggoeh laladèné kawoela ningsoen galaḍag kang aran toenḍan djaran tanḍoe, ikoe nganggo kabobot saangkatan kawatesan amoeng djagoel teloeng atoes, toenḍan djaran sawidak sapagonḍal ing pisan, tanḍoe patang poeloeh, menjanga ing endi-endi parané, adoh atawa perak, sapa sapa kang dèn-ladèni, saangkatan jèn misih samono baé kèhé, ija wong galaḍag ḍéwé ingkang boemèni, déné jèn loewih djagoel teka teloeng atoes, djaran loewih teka sawidak, tanḍoe loewih teka patang poeloeh, ija loeloewihané ikoe baé kang dibèraké, marang kawoela ningsoen ing boeri, ana déné bèrbèran ikoe maoe, kawoela ningsoen wong ngarèp ija misih kapandoeman, gawé ning wong patang èwoe, déné jèn ana poepoenḍoetan ingsoen djagoel ikoe maoe, bakal loemakoe adoh, loewih teka tanah pasisiran, toetoeg tanah wawatesan, kawoela ningsoen ngarep ija nganggo kabobot manèh, saangkatan kawetesan djagoel karobelah, toenḍan djaran teloeng poeloeh, tandoe rong poeloeh, loewihé teka ikoe, ija kabèraké marang kawoela ningsoen boeri, déné kang kabèraké ikoe, ija loeloewihané baé, déné bèrbèran ikoe maoe, kawoela ningsoen ngarep ija misih kapandoeman, gawé ning wong patang èwoe, déné kang dènarani saangkatan ikoe maoe, lakoe-ning djagoel kang noenggal prakarané sanadjan sédjéa prakarané, jèn pamoenḍoet ingsoen bareng, ija ikoe kang aran saangkatan, déné kangdèn-arani doedoe saangkatan ikoe, sanadjan anoenggala, lakoe djagoel ikoe parané, jèn sédjé prakarané, lan sarenti pamoenḍoeté, ija doedoe saangkatan, ija misih kawoela ningsoen ngarep kang andoewèni. Lan maningé saoepama ana lakoe loeloeroegan anggawa walanda, jèn akèh walanda koempeni baé sapangisor, djagoel toenḍané djaran, saingon ing walanda, ija kawoela ningsoen ngarep ḍéwé kang amboemèni, saloewihé teka ikoe, ija kabèraké marang kawoela ningsoen boeri, déné bèrbèran ikoe maoe, kawoela ningsoen ngarep kapandoeman, kaja kang kotjap ing ngarep ikoe maoe.

Prakara bab kaping 11.

Laladèné kawoela ningsoen ngarep ingkang roepa antjak, goḍong, kajoe obong areng, ingkang baleḍogan miwah soedjèn sapit abing, kala ana karsa ningsoen amamantoe anjoepiti, aningkebi sapapaḍané kang paḍa gegeḍèn, ija kabèrena marang kawoela ningsoen ing boeri, déné kawoela ningsoen ngarep kapandoeman,

gawé ning wong patang èwoe, déné kang aran gegeḍèn ikoe, kang ginawé antara nganggo sakatèn, jèn ora nganggo sakatènan ija ora kang aran gegeḍèn, dadi ora owah, kajoe areng antjak goḍong soedjèn abing sapit ikoe maoe, misih kaboemènan wong galaḍag ḍéwé, déné jèn geḍèn wiwit ing kabèraké, kajoe areng antjak soedjèn goḍong sapit abing ikoe, wiwit moeni sakatèn, nganti sapasaré samenenging sakatèn, jèn wis sapasaré sakatèn meneng, ija bali tetep wong ngarep ḍéwé kang angladèni, mangkono manèh, kajoe, areng, antjak, goḍong kang marang santana ningsoen, lan poetra ningsoen, pamoenḍoeté ginawé doewé gawé gegeḍèn, ginawé sarasa wong ngarep lan wong ing boeri, déné wong ngarep kaboeboehan gawé ning wong patang èwoe, apa déné jèn amarengi tingalan ingsoen, poepoenḍoetan ingsoen kang roepa papanganan, pala goemantoeng pala ka simpar pala kapenḍem, beras ajam bèbèk banjak ija wong ngarep kang amboemèni, déné laladèn kang roepa waloelang tamboer sawengkoe tamparé, sawangkis senaré, lan waloelang kenḍang sapandjaliné, waloelang beḍoeg keteg, ija wong ngarep kang amboemèni, lan maningé manawa ana tataroeban sabarang kang tinaroeban, anoet lakoené kang doewé boemi, jèn boeminé wong ngarep ija wong ngarep ingkang amboemèni, mangkono manèh pager bata, roepaa apa apa, lan palataran, lakoené ija anoet kang doewé boemi, jèn omah maoe oetawa lija teka omah, jèn gagarapané wong ngarep jèn amawa palataran pager djaba, ija wong ngarep ḍéwé kang boemèni, jèn gagarapané wong boeri, ija wong boeri kang amboemèni, mengkono manèh saoepama ana papajon ing kagoengan ingsoen bakal, roepaa apa apa kang doeroeng karoean gawéné, ija wong ngarep kang boemèni, mengkono manèh laladèn kang roepa rembeng boboḍag, koemboe bèsèk tompo piṭi krandjang sapapaḍané, saroepané wawaḍah kang roepa pring, ija wong ngarep kang amboemèni, lan parantiné wong ngisis-isis, lalaṭa ning gadjah, lenga ginawé anglengani dandaning pradjoerit, tampar djanget kang lija teka tampar djanget kang ginawé nantjang djaran, kang soen-gaḍoehaké ing pradjoerit saroepané parantiné roemeksa kagoengan ingsoen ingon ingon ija ing wong ngarep ingkang amboemèni.

Prakara bab kaping 12.

Saroepané laladèn apa déné pagawéan ingkang ora moeni ing angger ing kawoelaningsoen wong ngarep ikoe, ija ingsoen lilani paḍa tepoenga pagawéan, apa beneré ladèné ḍéwé ḍéwé, jèn beneré wong ngarep ikoe ija wong ngarep kang-boemèni, jèn beneré wong boeri kang boemèni, jèn beneré wong kalang gowong ija wong kalang gowong kang boemèni, déné kang wis moeni anggeré kawoela ningsoen ngarep lija kajoe djati, ija wong ngarep kang boemèni, praboté omah kang roepa kajoe djati, kang dadi boeminé wong ngarep gebjog pager gebjog serasah gebjog ingkang toemèmpèl ngoesoek ing ngisor ḍoewoer, ija wong ngarep kang boemèni, déné raragangan ing omah lan sakané toetoep kéjong woewoeng palisir troempah ing gebjog lan sadjeneng ing gebjog, deloeroeng kang katoempangan gebjog sarasah kabèh prabot ing omah, kang roepa kajoe djati, ija kalang gowong kang boemèni, sanadjan pager geḍèg jèn waton djeneng kajoe djati, oetawa ambèn dalika sikil kajoe djati, ineb kori anaman geḍég waton djedjeneng kajoe djati, ija kalang gowong kang boemèni, kajoe djatiné, kang roepa gebjog kang toemèmpèl sabongkot ing ngoesoek kang dadi liliroe ning takir, gebjog kang toemèmpèl ing deloeroeng ngisor ḍoewoer, gebjog tètèḍèng, gebjog kang toemèmpèl dalika, gebjog ineb saroepa ning gebjog gebjog, kadjaba kang wis moeni dadi boeminé wong ngarep ikoe maoe, ija kalang gowong kang boemèni, mangkono maning kaja garap geḍogan kang dadi boemi ning wong ngarep ija moeng rèng pring rèng poetjang, sirap satali sapakoené kang roepa tataban, tataban ngarep ing geḍogan kabèh prabot ing geḍogan, prabota bara sanadjan lija teka kajoe djati, ija wong ngarep kang boemèni, déné ragangan ing geḍogan kang lija teka kereteg tataban, kang roepa talawah makanan rèng djati, kabèh praboting geḍogan kang roepa kajoe djati, ija wong kalang gowong kang boemèni, saroepané pagawéananané wong ngarep, kang roepa omah-omah, sanadjan omaha geḍong, wong ngarep atepoenga lan wong kalang gowong, ija mengkonoa oega, kabèh pagawéan wong ngarep kang lija teka omah-omah, roepaa gawéan samoebarang, kang amawa kajoe djati, sanadjan anggarapa omah, ingkang pajon welat, oetawa pajon kadjang,, pajon genḍèng, sanadjan lijané teka ikoe, kang amawa kajoe djati, djatiné ija wong kalang gowong kang boemèni, kang roepa wesi bata poetih

watoe ireng, sanadjan roepaa kajoe jèn kajoe sana, kajoe poeng, kajoe walikoekoen, galoegoe, galih asem, saroepané kajoe kajoe, kang lija kajoe djati, bata sagampingé, saroepa ning prabéja ing pagawéan kang kadjaba kajoe djati, ija wong ngarep ingkang amboemèni, déné kajoe djati kang dadi boemi ning wong ngarep, pantjak soedji djeneng djaro tjagak taratag tataban saroepané kanḍang kanḍang, saka petjoet galar kareteg pikoelan kang roepa galonḍong, paṭok oeger-oeger, gebjog ikoe maoe, ija amoeng ikoe kang dadi boeminé, wong ngarep kang roepa kajoe djati, ija mengkono manèh kawoela ningsoen boeri, sabarang pagawéané, ingkang aroepa omah-omah, tepoenga lan wong kalang gowong, ija ora béda tepoengé lan wong ngarep lan wong kalang gowong, mengkono, déné kajoe djati kang dadi boeminé wong boeri, ija paḍa kajoe djati kang di boeméni wong ngarep ikoe sédjéné wong boeri, tataban kanḍang-kanḍang ora boemèni.

Prakara bab kaping 13.

Moenggoeh pagawéané kawoela ningsoen wong kalang tepoengé lan wong gowong, kang dadi boeminé ḍéwé ḍéwé, saroepané kang roepa oemah, kaja omah ing loemboeng, omah ing kanḍang, omah masigid, omah geḍong, saḍapoer-ḍapoer jèn omah, sabaloengané saprabot ing omah, kang roepa kajoe djati, kadjabané kajoe djati, kang wis moeni dadi boeminé ngarep, lan wong boeri ikoe maoe, daloeroeng ing kalèn saroepané kang aran deloeroeng, oetawa kang aran saka, troenpah ing gebjog, djedjeneng wawaton ing djanḍéla, lan kori saroepa nèng kang aran, wawaton lan djedjeneng, ineb galèḍègan, ineb kori ineb djanḍéla, oetawa toetoep kalèn, saroepané kang aran ineb toetoep, ija wong kalang kang amboemèni, déné boeminé kawoela ningsoen wong gowong, oesoek saḍapoer-ḍapoeré jèn oesoek rèng djati iga-iga, sabarang kang dèn iga-igani, palang geḍogan, saroepané kang aran palang-palang, roedji djanḍéla, saroepané kang aran roedji-roedji, gebjog bakal hèk, sanadjan kaboentoea jèn ḍapoeré hèk, sabarang kang aran nganggo dalika, kang paḍa kajoe djati, ija gowong kang boemèni, ija moeng ikoe kajoe djati kang dèn boemèni wong gowong, déné wis moeni dadi boeminé kawoela ningsoen kalang gowong ikoe maoeana ing end-endi pagawéan ingsoen, ija ora owah kalang gowong kang amboemèni.

Prakara bab kaping 14.

Saroepané kang aran omah-omah, lan kanḍang, apa déné kang lija teka ikoe, saoepama ingsoen ora angresakaké ngresakaké toekoe baé, kang atoekoe ija kang adoewé boemi ḍéwé-déwé, jèn kang tinoekoe ikoe boeminé wong ngarep, ija wong ngarep ḍéwé kang atoekoe, jèn kang tinoekoe ikoe boeminé wong boeri, ija wong boeri ḍéwé kang atoekoe, wong kalang gowong ora miloe-miloe ing patoekoené, anaging oeroen baoe soekoené baé déné patrapé goné oeroen baoe soekoe wong kalang gowong ikoe maoe, ija paḍa apa ing saboeminé ḍéwé-ḍéwé, sanadjan omah maoe rèng poetjang rèng pring, kang apasang rèng maoe sasirapé, ija ora owah wong kalang gowong kang boeminé, déné omah toekon maoe, saoepama ana kang aroesak awit saka toewané, kang njalini ing-kang doewé boemi, jèn boeminé wong kalang, ija wong kalang ingkang anjalini, jèn boemi ning wong gowong, ija wong gowong kang anjalini, déné jèn roesak kalané dioesoeng, atawa ilang ana ing rawatan, ija kang ngoesoeng kang angrawati ingkang nem-poehi, lan maningé omah toetoekon ikoe maoe, jèn ingsoen karsak-aké angowahi, omah kampoeng ginawé limasan, apa sapapa-ḍané omah, kawoewoehan kang maoe ora nganggo èmpèr, mangka kaèmpèran kaja mengkono manèh kang maoe ènḍèk, kaḍoewoeraké sakané, apa ing sapaḍané kang aran woewoeh-woewoehan, ija wong kalang gowong kang amboemèni sapagarapé, déné wong kalang tepoengé lan wong gowong, ija ora owah paḍa amboemèni, boeminé ḍéwé-ḍéwé, paḍa anetepi saoeni ning lajang angger.

Prakara bab kaping 15.

Moenggoeh kang aroepa sirap domba, tetepa kawoela ningsoen boeri ingkang amboemèni, sanadjan omah kang bakal sinirap ikoe maoe, ambeneri boemi ning wong ngarep, saoepama, ingsoen karsakaké sirap domba, ija wong boeri kang angladèni sirapé baé, déné pakoe tali, milih tetep wong ngarep, ḍéwé kang boemèni, déné kang roepa pikoelan kang wis moeni ngarep ikoe maoe, ija wis tetep kawoela ningsoen kang amboemèni, nanging saoepama djagoelé wong ngarep anganti bèr, lan pikoelan kang ginawé njamboet gawé, endi ingkang mikoel ikoe ija kang angladèni, pikoelané saprantiné roemeksa ing pikoelan.

Prakara bab kaping 16.

Saoepama ana oesoeng-osoengan, barang kang dèn oesoeng, kang nganggo kagèrèd ing kebo wong kalang kang amboemèni, oetawa laladèné ḍéwé, wong kalang gowong kang aroepa kajoe-kajoe, marang ing endi-endi, ija ditekakna ḍéwé, déné laladèné kajoe kang loemeboe, sadjro ning bata pager boemi, jèn metoe lor toetoegena sakidoel ing wringin-koeroeng, jèn metoe kidoel toetoegena salor waringin-koeroeng, déné kang anampani kajoe ikoe maoe, kang anoetoegaké sadjro ning bata boemi, jèn kajoe maoe bakal kagarap boeminé wong ngarep, ija wong ngarep kang anoetoegaké, jèn kagarapaké boemining wong boeri, ija wong boeri kang anoetoegaké, déné kajoe maoe bakal ora teka sadjro ning bata boemi, tekaa ing endi-endi goné gèrèd manḍega ana watesé kang oewis ora kagèrèd ing kebo, déné kang misih kena kagèrèd ing kebo, ija tekakna ḍéwé, teka panggonané pagawéan pisan.

Prakara bab kaping 17.

Manawa ana poetra ningsoen, santana ningsoen, metoe ingsoen pateḍani pomahan oetawa saroepané kakasih ingsoen, dadya lijané teka ika, jèn ingsoen paringi pomahan, kang anggarap ija kawoela ningsoen ngarep, atepoenga lan kawoela ningsoen boeri, kawoela ningsoen kalang gowong, tepoengé ija paḍa amboemèni boeminé ḍéwé-ḍéwé, kang dadi boeminé wong ngarep, kadjabané kang wis moeni, anggeré ikoe maoe kabèh, amoeng warana sakiwa tengen dalem ingsoen. Titi.

Dadosipoen ing serat angger-anggeran poenika, Kemis kaping 15, woelan Moeloed taoen Djimawal angka 1741.

1. LIJST VAN INDONESISCHE TERMEN EN WETBOEKNAMEN.

A.

Adat-waton, 142.
Adbi-dalem, 75, 131, 132.
Adiloellah, 16.
Akir, 45, 112.
Aloen-aloen, 39, 102.
Aloen-aloening, 38, 55, 141, 146, 147.
Angaskartabasa, 15.
Angger-ageng, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 40, 43, 44, 49, 53, 56, 65, 70, 74, 77, 79, 81, 82, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 154, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 179.
Angger-anggeran, 5, 10, 12, 13.
Angger-ageng lajanan, 112, 113.
Angger-aroebiroe, 3, 5, 8, 9, 10, 65, 139, 140, 144, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 165, 168, 169, 172, 177, 178.
Angger-gla ḍag, 3, 5, 8, 10, 163.
Angger-goenoeng, 3, 6, 9, 10, 65, 163, 164, 165, 168.
Angger-pagawéan, 3.
Angger-sedasa, 3, 4, 5, 8, 10, 57, 65, 125, 138, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 164, 165.
Angrajoet, 146.
Aroebiroe-zaken, 145, 152, 154.
Asahit, 60
Awal, 45.

B.

Balambangan, 29.
Balémangoe, 6, 9, 52, 121, 125, 127, 179.
Balémangoe-zaken, 125.
Bekel, 27, 28, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 60, 61, 62, 73, 102, 104, 130, 136, 141, 156, 161, 171, 172.
Bengawan, 87.
Boekti, 18, 19.
Boekti of tjihna-boekti, 174.
Boepati-goenoeng, 166.
Boepati-nakaja, 141.

D.

Demang, 86.
Djajalengkara, 16, 169.
Djaksa, 20, 21, 30, 38, 40, 43, 44, 49, 58, 59, 63, 66, 67, 68, 69, 71, 81, 115, 116, 130, 131, 138, 175.
Djedjeneng, 38, 58.
Djoegoel-moe ḍa, 12, 179.
Djoeng, 74, 75, 93, 141, 142.
Djoepoet, 22.
Doerdjana, 38, 144.

G.

Gadjah-mati, 29, 38, 39, 80, 101.
Gagantoengan, 60, 61.
Garebeg, 166.
Garebeg-moeloed, 28, 37.
Glaḍag, 4, 142, 164; zie Angger-glaḍag.
Gaḍoehi, 21.
Goegat radjamal of goegat radja-emal, 6, 7.
Goenoeng, 6, 165, 166.
Goenoeng-geḍé, 166, 167.
Goenoengan, 166.
Gowong, 4, 29, 164.

H.

Hoekoem, 21, 30, 31, 48, 50, 51, 54, 71, 81, 83, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 129.
Hoekoem-gerecht, 50.
Hoekoem-zaak, 49, 50, 51.

J.

Jasan-gronden, 19.

K.

Kabajan, 73.
Kabelekan, 172.
Kadipatèn, 167.
Kalang, 4, 29, 38, 39, 80, 101, 164.
Kaliwon, 32, 35, 73, 84, 100, 101, 141, 142, 143, 146, 147, 162.
Kaliwon-goenoeng, 174.
Kaloerahan, 172.
Kantja, 33, 58, 71.
Kamitoewa, 72, 84, 86, 171.
Kaoem, 24, 34, 84, 86, 172.
Kapatian, 49, 52, 57, 67, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 134, 141, 143, 167.
Kapatian-zaken, 57, 123, 128.
Karja, 38, 146, 147.
Karo-Bataks, 174.
Kentongan, 25.
Kètjoe, 88, 102.
Kitab Ambia, 11.
Koeli, 87.
Kori, 60, 130, 131.
Kutara manawa, 3, 12, 15.

L.

Lajanan, 112.
Lampah-ageng, 89.
Larangan-dalem, 153.
Lawang, 33, 38, 58, 60, 71, 83.
Ledok, 4.
Loeloesa, 101.
Loerah, 24, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 60, 61, 62, 73, 84, 86, 130, 141, 170, 171, 172.

M.

Magang, 161, 162.
Mantjalima, zie mantjapat.
Mantjanagara, 28, 37.
Mantjapat, 36.
Mantjapat-mantjalima, 26, 27, 36, 76, 88, 89, 90, 95, 96, 102, 103, 166.
Mantri, 54, 68, 86, 87, 89, 90, 91, 102, 103, 141, 142, 143, 146, 147, 162.
Mantri-djaba, 32.
Mantri-djaksa, 68.
Mantri-djero, 32.
Mantri-panéket, 101.
Mantri-sepoeloeh, 5, 6.
Matoet, 65, 166.
Menjangka, 16.
Minangkabauers, 174.
Momongan, 170.

N.

Nagari, 79.
Najaka, 5, 29, 39, 70, 78, 82, 99, 127, 140, 145.
Nawala, 30, 42.
Nawala-pradata, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 21, 30, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 114, 120, 129, 130, 131, 134, 135, 138, 139, 150, 158, 168, 172, 173, 174, 177, 179.
Ngroekoen, 65, 166.
Ngindoeng, 37, 38.
Ngindoeng tjangkok, 37.
Ngindoeng tèmpèl, 37.
Nijaka, zie najaka.

O.

Oendang-oendang Mataram, 5, 8, 14, 15, 17, 18, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 114, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 159, 172.
Oetang-pipotang, 7.

P.

Padjeg, 4.
Padoe, 20, 49.
Padoe-zaken, 16, 18, 19, 52, 55, 123, 126, 128, 129.
Pakapalan, 141, 142.
Panakawan, 161, 162.
Pangadilan, 11.
Panghoeloe, 31, 50, 51, 63, 71, 72, 78, 83, 99, 119, 121, 122, 123, 132.
Panèwoe-goenoeng, 166, 174.
Panèwoe, 141, 142, 143, 146, 147.
Pangindoeng, 94, 102, 141, 142, 143, 144, 146.
Papadjegan, 60.
Parapat-mantjalima, 27.
Parèntah, 101, 120, 121, 128.
Pasanggrahan, 85, 86, 90, 91.
Pasar, 141, 146, 147.
Pasèban, 101, 141, 143.
Pasèban-pakapalan, 141 143, 146, 147.
Pasisir lèr, 161.
Pasowan, 141, 146, 147.
Patih, 141.
Patoeh, 156, 171.
Pengoerakan, 102, 141, 146.
Pepakem Tjerbon, 3, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 119, 127, 168, 176, 179.
Pepiridan, 11.
Pinggir, 28, 29, 38, 39, 80, 101.
Pinitjil, 64.
Pijagem, 132.
Pisahitwara, 24.
Poedjangga, 11.
Poenakawan, 161, 162.
Poesaka, 12.
Pradata, 8, 20, 30, 32, 33, 36, 37, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 60, 66, 67, 83, 119, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 134, 149.
Pradata-rechter, 64, 67, 124, 125, 127, 128.
Pradata-zaken, 16, 17, 18, 19, 49, 52, 55, 57, 123, 125, 126, 128.
Prajaji, 75.

R.

Radja-emal, 33, 37; zie radjamal.
Radjanistjaja, 15.
Radjamal, 83, 89; zie radja-emal.
Radjaniti, 169.
Rangkah, 26.
Réjaal, 23, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 73, 74, 75, 76, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 131, 132, 133, 146, 147.
Rereged, 38.
Roekoen; zie ngroekoen.

S.

Sabrang, 143.
Sadjarah Banten, 12.
Sarajoeda, 28, 38, 58, 59.
Sasagoean, 34.
Sawah, 153.
Serat-lampah, 160.
Serat-parembagan, 8, 9, 126, 156, 157, 158, 164, 165.
Serat-pas, 160.
Siti-gadahan, 159.
Soerja-alam, 5, 6, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 46, 67, 159, 169, 179.
Soerambi, 8, 20, 21, 52, 54, 58, 67, 119, 120, 121, 123, 127, 129, 130.
Soerambi-zaken, 54, 55, 58.
Soerat-angger, 112, 113.

T.

Tanda, 54, 77.
Tapel Adam, 11.
Taqdjir, 78, 98.
Tjemrahan, 79.
Tijang, 25.
Titir, 25.
Tjandak-tjekel, 24.
Tjandraçangkala, 42.
Tjekel; zie tjandak en tjekelan.

Tjeler, 22.
Tjengkal, 37, 76, 95, 96.
Tjekelan, 63, 64.
Tjepengan, 64.
Tjina of tjihna of tjihna-boekti, 174.

W.

Wadana, 38, 141, 142, 143, 146, 147, 162.
Wadana-djaksa, 144, 149.
Wakil, 68.
Wangsoel, 101.
Waringin-koeroeng, 141, 146, 147.
Waris-zaken, 51.
Waton; zie adat-waton.
Winatang, 16.
Winatang-zaken, 16.
Wong tjagak papat, 38.
Wo-wongan, 74, 170.

2. LIJST VAN VORSTEN, RIJKSBESTUURDERS, RESIDENTEN EN VERDERE WAARDIGHEIDSBEKLEEDERS.

Amengkoe Boewana, 21.
Danoeningrat, 111, 112.
Danoeredja I, 70, 82, 107, 109, 110, 111, 113, 145, 147, 148, 150.
Danoeredja II, 111.
Dipasanta, 115.
Djajaningrat, 110, 111, 145, 147, 148.
Djajamenggala, 43, 44, 71, 72, 79, 81, 83, 86, 89, 92, 99, 100, 115.
Djajasanta, 43, 44, 71, 72, 79, 81, 115.
Gadjahmada, 14.
Hamengkoe Boewana, 42, 43.
Hamengkoe Boewana I, 21.
Hamongpradja, 40.
Jasadipoera I, 11.
Mangkoenegara, 31, 71, 82.
Mangkoenegara I, 157.
Mangkoepradja II, 82, 110, 111, 113.
Mangkoerat II, 15.
Mayor, 164.
Natajoeda, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 31, 33, 37, 39, 40, 43, 44, 48, 50, 66, 71, 72, 79.
Ngoerawan, 83, 86, 89, 92, 99, 100, 131.
Pakoe Alam, 4.
Pakoe Boewana, 42, 43.
Pakoe Boewana II, 41, 149.
Pakoe Boewana III, 11, 12, 13, 21, 30, 48, 144, 157.
Pakoe Boewana VII, 9.
Pakoe Boewana X, 115, 158.
Prangwadana, zie Mangkoenegara, 4.
Sasra, 24, 29, 40.
Sasradiningrat I, 70, 107, 109, 141, 144, 149, 150, 151, 157.
Sindoeredja, 31, 33, 37, 38, 39, 51, 52.
Soeradipa, 115.
Soerja, 12.
Soerja-alam, 12.
Stralendorff, 144, 157.
Sultan Agoeng, 4, 29, 67, 140, 149, 150, 151.
Trenggana, 13.
Troenamenggala, 115.
Valck, 164.
Van Prehn, 157.

ALPHABETISCHE
LITERATUURLIJST EN LIJST VAN AFKORTINGEN.

Berg, Inleiding Oud-Javaansch. Prof Dr. C. C. Berg, Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch, Soerakarta, 1928.

Bijdragen. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Bousquet, Uittreksels. R. De F. Bousquet, Korte beschrijving van de Javaansche regtbanken in de landen der Javasche Vorsten, benevens uittreksels uit de Wetboeken bij die Regtbanken gevolgd wordende in de Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving, deel V, 1843.

Brandes, Notulen. Dr. J. L. A. Brandes, Notulen Bestuursvergadering Bataviaasch Genootschap XXXII, 1894.

Cassuto, Adatstrafrecht. Mr. J. Cassuto, Het adatstrafrecht in den Nederlandsch-Indischen Archipel, zonder jaartal (eerste druk).

Cense, Kroniek van Bandjarmasin. Dr. A. A. Cense, De kroniek van Bandjarmasin, academisch proefschrift, 1928.

De Jonge, Opkomst. Jhr. Mr. J. K. J. De Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag over Java, deel 1—13, 1862—1888.

Djajadiningrat, Sadjarah Banten. Prof. Dr. H. Djajadiningrat, Critische beschouwingen over de Sadjarah Banten, academisch proefschrift, 1913.

Djawa. Tijdschrift van het Java-Instituut, achtste jaargang nummer 1 en 2, 1928 en vijfde jaargang nummer 1, 1923.

Filet, De vorsten op Java. Mr. P. W. Filet, De verhouding der vorsten op Java tot de Nederlandsch-Indische Regeering, academisch proefschrift, 1895.

Handwoordenboek. Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek van J. F. C. Gericke en T. Roorda, deel I en II, 1901.

Hazeu, Pepakem Tjerbon. Professor Dr. G. A. J. Hazeu, Tjeribonsch Wetboek. Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LV, tweede stuk, 1905.

Hazeu, Inaugureele rede. Professor Dr. G. A. J. Hazeu, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Leiden, 1921.

Holleman, Adatrecht Toeloengagoeng. Mr. F. D. Holleman, Het adatrecht van de afdeeling Toeloengagoeng, 1927.

Hunger, Javaansche wetten. J. D. Hunger, Javaansche wetten, verordeningen, regelingen, besluiten, bevelschriften en andere bepalingen op agrarisch gebied geldig in Jogjakarta, deel I, 1910.

Jonker, Javaansch strafrecht. Prof. Dr. J. C. G. Jonker, Over Javaansch strafrecht, academisch proefschrift, 1882.

Jonker, Oud-Javaansch wetboek. Prof. Dr. J. C. G. Jonker, Een oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen, academisch proefschrift, 1885.

Juynboll, Woordenlijst. Dr. H. H. Juynboll, Oudjavaansch-Nederlandsche woordenlijst, Leiden 1923.

Juynboll, Handleiding. Dr. Th. W. Juynboll, Handleiding tot de kennis der Mohammedaansche wet, derde druk, 1925.

Kern, Javaansche rechtsbedeeling. R. A. Kern, Javaansche rechtsbedeeling. Een bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Java, in Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, deel 83, tweede en derde aflevering, 1927.

Kits van Heyningen, Straf- en wraakrecht. Dr. H. M. Kits van Heyningen, Het straf- en wraakrecht in den Indischen Archipel, academisch proefschrift 1916.

Korn, Adatrecht van Bali. Dr. V. E. Korn, Het adatrecht van Bali, academisch proefschrift, 1924.

Lekkerkerker, Hindoerecht in Indonesië. Mr. T. C. Lekkerkerker, Hindoerecht in Indonesië, academisch proefschrift, 1918.

Mallinckrodt, Adatrecht van Borneo. Dr. J. Mallinckrodt, Het adatrecht van Borneo, academisch proefschrift, 1928, 2 deelen.

Mounier, Nawala-pradata. Dr. D. L. Mounier, Het boek der Nawolo-Pradhoto, 1844.

Natadiradja-Rosemeyer. K. P. Natadiradja en C. A. Rosemeyer, De Javaansche wetten, benevens andere bepalingen ten dienste van landhuurders, beheerders en geëmployeerden van de ondernemingen in de beide Vorstenlanden, 1886.

Narpawandawa, Jubileumnummer. Orgaan No. 1 Januari 1929 der Salasche Vereeniging Narpawandawa uitgegeven ter gelegenheid van het bereiken van den vierenzestig jarigen leeftijd door Z. H. Pakoe Boewana X.

Oendang-oendang Mataram. De passages uit de Pepakem Tjerbon Oendang-oendang Mataram, voorkomende in de Pepakem Tjerbon blijkens Hazeu, Pepakem Tjerbon, 1905.

Oudemans, Javaansche wetten. G. J. Oudemans, Javaansche wetten en andere bepalingen, geldig in Jogjakarta ten dienste van Landhuurders, Beheerders en Geëmployeerden van ondernemingen en van de Javaansche ambtenaren in dat gewest, deel I, Hollandsche tekst, 1897, deel II, Javaansche tekst, 1895, en deel III, Javaansche tekst, 1896.

Pijnappel, Mohammedaansche tijdrekening. Het artikel van Pijnappel in tijdschrift van Nederlandsch-Indië, deel I, 1850.

Rassers, Pandji-roman. Dr. W. H. Rassers, De Pandji-roman, academisch proefschrift, 1922.

Rouffaer, boekdeel A. Cahier A van Dr. G. P. Rouffaer met copieën van handschriften (in Javaanschen tekst), de meeste uit de geheime archieven van Soerakarta en Djocjakarta; thans toebehoorend aan en berustende bij de Adatrechtstichting te Leiden.

Rouffaer, boekdeel B. Cahier B als boven.
Rouffaer, boekdeel C. Cahier C als boven.
Rouffaer, boekdeel D. Cahier D als boven.
Rouffaer, boekdeel I. Cahier I als boven, maar in Oud-Hollandschen tekst, thans toebehoorend aan en berustende bij het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, te Den Haag.
Rouffaer, boekdeel II. Cahier II als boven.
Rouffaer, boekdeel III. Cahier III als boven.
Rouffaer, Encyclopaedie Supplement. De tabel voor de herleiding van Javaansche of Arabische data tot de Christelijke door Rouffaer, Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, tweede druk, supplement V.
Rouffaer, Noten. Dr. G. P. Rouffaer in zijn noten bij J. W. Winter, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, zesde volgreeks, deel X, 1902.
Rouffaer, Vorstenlanden 1905. Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, eerste druk, deel IV, 1905, op het woord Vorstenlanden, door G. P. Rouffaer.
Vorstenlanden, Encyclopaediie, 1921. Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, tweede druk, deel IV, 1921, op het woord Vorstenlanden
Roorda, Javaansche wetten Professor Dr. T. Roorda, Javaansche wetten, 1844.
Sonuck Hurgronje, De Atjèhers Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers deel I, 1893 en deel II, 1894.
Soebroto, Sawah-verpanding. Mr. R. Ng. Soebroto, Indonesische sawah-verpanding, academisch proefschrift, 1925.
Soepomo, Reorganisatie. Mr. Raden Soepomo, De Reorganisatie van het Agrarisch stelsel in het gewest Soerakarta, academisch proefschrift, 1927.
Spit, Zelfbesturende landschappen. Dr. H. J. Spit, De Indische zelfbesturende landschappen, hun mate van zelfstandigheid, academisch proefschrift, 1911.
Ter Haar, Keerpunt adatrecht-politiek. Prof. Mr. B. Ter Haar Bzn, Een keerpunt in de adatrecht-politiek, toekomstbeschouwingen, Koloniale Sudiën, Juni 1928.
Ter Haar, Adatproces. Professor Mr. B. Ter Haar Bzn., Het adatproces der Inlanders, academisch proefschrift, 1915.
Van Vollenhoven, Adatrecht I. Professor Mr. C. Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, deel I, 1918.
Van Vollenhoven, Ontdekking adatrecht. Professor Mr. C. van Vollenhoven, De ontdekking van het adatrecht, 1928.
Van Ossenbruggen, Akademie van Wetenschappen. Mr. F. D. E. van Ossenbruggen over „De oorsprong van het Javaansche begrip Mantja-pat, in verband met primitieve classificaties'' in Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde, vijfde reeks, derde deel, 1917.
Verhandelingen. Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Veth, Java. Professor P. J. Veth, Java, geografisch, ethnologisch, historisch, tweede druk, vierde deel, 1907.

Vreede's, Catalogus. A. C. Vreede, Catalogus der Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits Bibliotheek, Leiden 1892.

Wilken-Van Ossenbruggen. Prof. Dr. G. A. Wilken, Opstellen over adatrecht, bezorgd door Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, 1926.

Winter, Hof Soerakarta. J W Winter, Beknopte beschrijving van het hof in Soerakarta in 1824 Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, zesde volgreeks deel X, 1902.

Winter, Regtspleging. C. F. Winter, Regtspleging over de onderdanen van Z. H. den Soesoehoenan van Soerakarta, in Tijdschrift van Neerlands-Indië, zesde jaargang, eerste deel, 1844.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

p. XI, regel 4 van onder, Rijksbestuurders, lees: Rijksbestuurders, residenten.
p. 3, regel 3 van onder, slechst, lees: slechts.
p. 6, noot 1, dihin, lees ḍihin.
p. 8, regel 10 van onder, resoluite, lees: resolutie.
p. 16, noot 2, Oendang-Oendang Mataram, lees: Oenḍang-oenḍang Mataram.
p. 29, noot 1, cnocludeeren, lees: concludeeren.
p. 35, regel 4 van onder, bedraoge, lees: bedrage.
p. 37, noot 2, ngindoeng, lees: ngiṇdoeng.
p. 38, regel 13 van onder, aloen-aloering, lees: aloen-aloening.
p. 47, regel 9 van onder, voorganger. lees: navolger.
p. 48, regel 16 van onder, het, lees: de.
p. 67, regel 5 van onder, van van, lees: van.
p. 95, regel 2 van onder, mantjapat-mantpalima-desa's, lees: mantjapat-mantjalima-desa's.
p. 97, regel 3 van boven, aaleiding, lees: aanleiding.
p. 97, regel 4 van onder, worden, lees: wordt.
p. 113, regel 13 van onder, hoofdstuk X, lees: hoofdstuk VIII.
p. 114, opschrift, Angger-Ageng, lees: Angger-ageng.
p. 118, regel 12 van boven, Angger-Ageng, lees: Angger-ageng.
p. 121, regel 5 van onder, ads, lees: als.
p. 122, regel 9 van onder, p, lees: pp.
p. 126, regel 3 van onder, maatregeel, lees: maatregel.
p. 127, regel 5 van onder, Nijaka's, lees: nijaka's.
p. 130, regel 3 en 4 van onder, delictszaak, lees: rechtsgeschil.
p. 130, regel 1 van onder, delicten, lees: rechtsgeschillen.
p. 131, regel 12 van onder, der crimineele quasi-internationale geschillen, lees: der quasi-internationale geschillen.
p. 131, regel 19 van onder, gaf — hetzelfde, lees: gaf hetzelfde.
p. 135, regel 5 van onder, p, lees: pp.
p. 136, regel 4 van boven, in artikelen, lees: in de artikelen.
p. 138, regel 13 en 14 van onder, als algemeen, lees: als algemeen bekend.
p. 141, regel 6 van boven, pangindoeng, lees: pangiṇdoeng en regel 14 en 15 van boven, waringen-koeroeng, lees: waringin-koeroeng.
p. 142, regel 1 van onder, rijk, lees: Rijk en regel 15 van onder, pangindoeng, lees: pangiṇdoeng.
p. 143, regel 3 van boven, rijk, lees: Rijk en regel 13 van boven pangindoeng, lees: pangiṇdoeng.
p. 144, regel 8 van onder, pangindoeng, lees: pangiṇdoeng.
p. 145, regel 1 van boven, Alib, lees: Alip.
p. 146, regel 5 van boven, pangindoeng, lees: pangiṇdoeng.
p. 152, regel 14 van boven, artikels, afgedrukt, lees: artikels, welke afgedrukt.
p. 158, regel 3 van onder, residentiekatoor, lees: residentiekantoor.
p. 168, regel 9 van onder, p, lees: pp.
p. 304, regel 21 van boven, Sonuck Hurgronje, lees: Snouck Hurgronje.

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

Wanneer een wissel op den vervaltijd te goeder trouw door den betrokkene betaald is aan een houder krachtens valsch endossement, kan deze laatste niet als *zaakwaarnemer* van den eigenaar beschouwd worden, omdat hij niet de *bedoeling* heeft gehad voor den eigenaar den wissel te innen. (Anders: Prof. Ribbius, Het Nederlandsche wisselrecht, 1925 p. 180, nummer 285 noot 2.)

II.

De leer van den Hoogen Raad (30 Mei 1924 W. 11256, N. J. 1924 p. 893), volgens welke op den kooper van een huis bij veiling krachtens artikel 1223 lid 2 Burgerlijk Wetboek niet overgaat het recht om het beding van artikel 1230 Burgerlijk Wetboek in te roepen tegen den huurder, omdat „de hypotheekhouder als *vertegenwoordiger* van den eigenaar van het huis optredend, ten aanzien van het huis de rechten van dezen laatste, niet de rechten van hem, hypotheekhouder zelve, verkoopt, en hij dus op den kooper geene meerdere rechten kan overdragen dan de eigenaar had'', zou er toe moeten leiden, dat de kooper de zakelijke rechten moet eerbiedigen, door den eigenaar verleend *na* vestiging van de hypotheek.

III.

De president van den raad van justitie in Nederlandsch-Indië, rechtsprekende in kort geding, behoeft in zijn formuleering van de toegestane voorziening het tijdelijk karakter dier voorziening niet te doen uitkomen. (Artikel 283 Indische rechtsvordering = artikel 289 Nederlandsche rechtsvordering; vergelijk Hooge Raad 18 December 1925 N. J. 1926 p. 168 met een aanteekening van Prof. Meyers.)

IV.

Het Nederlandsche wetboek van strafrecht regelt ten onrechte de ontzetting van bepaalde rechten als een bijkomende *straf*. Beter, ofschoon nog niet geheel bevredingend, is het voorstel uit het „Amtliche Entwurf eines algemeinen Deutschen Strafgesetzbuches, 1925'', welk voorstel de ontzetting van bepaalde rechten beschouwt als „sichernde Masznahmen''.

V.

Het gedoogen door den voorzitter der Tweede Kamer van *persoonlijke* aanbieding van een petitie betreffende de Vlootwet (Handelingen der Tweede Kamer, 1923—1924, p. 78) was in strijd met artikel 8 der Grondwet.

VI.

Voor de evolutie naar zelfstandigheid van Indonesië is het eerst noodige een Inheemsch bestuurskorps, op gelijk peil staande als het Europeesche. Dit is alleen mogelijk, wanneer op Java tot stand komt een Indologische faculteit (of: vereenigde rechtsgeleerde en letterkundige faculteiten) voor opleiding van Inheemsche ambtenaren.

VII.

Het hedendaagsche weergeven van den term „adatrecht'' door het Javaansche „tatatjara'' (zie Van Vollenhoven, Adatrecht, deel I, p. 657) is minder juist. Beter ware „adat-waton'', een term welke reeds in een Vorstenlandsch wetboek van voorheen voorkomt.

VIII.

De verklaring van het woord „mesi'' in den rechtsterm „adol mesi'' — d. i. verpanden zonder termijn — moet waarschijnlijk gezocht worden in het woord ngemasi en niet in peksi of wesi. Zie Soebroto, Sawah-verpanding, 1925, pp. 17 en 18, in overeenstemming met Gericke-Roorda, in welk woordenboek ten onrechte

niet vermeld is de beteekenis van ngemasi als *mati* (zie voor het gebruik in deze beteekenis: Soerja-alam, tekst in eigendom van Prof Hazeu, p. 53).

Adol ngemasi zou dan geworden zijn tot: adol mesi (zie voor den overgang van ngemasi in mesi: Soebroto, Sawah-verpanding, p. 18) en zou dan hetzelfde beteekenen als adol mati, t. w. verpanden zonder termijn.

IX.

De vertaling door Prof. Jonker (Javaansch strafrecht, 1882, p. 35) van de Javaansche strafbenaming „katjoekoer mrapat kahideraké kagoengan dalem pasar'' door „kaal geschoren en zoo de markt naar de vier kanten worden rondgevoerd'' is minder juist. Beter ware „het kaal scheren van een op den schedel getrokken kruis en het rondgeleid worden op de markt''.